

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
УКРАЇНСЬКА ІНЖЕНЕРНО-ПЕДАГОГІЧНА АКАДЕМІЯ
КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ БОРИСА ГРІНЧЕНКА

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

ВЕРЕТЕНКО ІРИНА МИХАЙЛІВНА

УДК 371.125.8:364-43”19/20” (043.5)

ДИСЕРТАЦІЯ

РОЗВИТОК СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ РОБОТИ В
ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ УКРАЇНИ
(КІНЕЦЬ XX – ПОЧАТОК XXI СТОЛІТТЯ)

13.00.05 – соціальна педагогіка

Педагогічні науки

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ І. М. Веретенко

Науковий керівник:

Безпалько Ольга Володимирівна
доктор педагогічних наук, професор

Харків – 2018

АНОТАЦІЯ

Веретенко І.М. Розвиток соціально-педагогічної роботи в загальноосвітніх навчальних закладах України (кінець XX – початок XXI століття). – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук (доктора філософії) за спеціальністю 13.00.05 «Соціальна педагогіка» (Педагогічні науки). – Українська інженерно-педагогічна академія. Харків; Київський університет імені Бориса Грінченка. Київ, 2018.

Дисертаційне дослідження присвячене проблемі розвитку соціально-педагогічної роботи в загальноосвітніх навчальних закладах України (кінець XX – початок XXI століття).

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що узагальнено теоретичні положення, парадигми та досвід соціально-педагогічної роботи в загальноосвітніх навчальних закладах України у поступі кінця XX – початку XXI століття. За критерієм суспільно-правової зумовленості розроблено періодизацію розвитку соціально-педагогічної роботи в загальноосвітніх навчальних закладах України в хронологічних межах дослідження.

Виокремлено три періоди розвитку соціально-педагогічної роботи в загальноосвітніх навчальних закладах України (кінець XX – початок XXI століття): перший період – пошуково-адаптаційний (1980–1992), другий період – нормативно-методичний (1993–2005), третій період – організаційно-технологічний (2006–2014) та охарактеризовано напрями, зміст та форми соціально-педагогічної роботи з учнями в загальноосвітніх школах, школах-інтернатах для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, школах-інтернатах для обдарованих дітей у цих періодах.

Було встановлено, що у *пошуково-адаптаційний період* (1980–1992) соціально-педагогічної роботи в загальноосвітніх навчальних закладах постало питання виховання дитини в умовах соціуму, що змінюється. Загальноосвітній навчальний заклад мав стати організуючим центром цих змін; нормативно-правові документи стосувались здебільшого навчання

учнів і тільки невелика їх кількість стосувалась соціально-педагогічної роботи; фахівців соціальної сфери взагалі не існувало, роботу виконували класні керівники, організатори позакласної та позашкільної роботи, старші піонервожаті, педагоги-організатори.

У нормативно-методичний період (1993–2005) було закладено основи законодавчої бази соціально-педагогічної роботи в загальноосвітніх навчальних закладах: прийнята значна кількість національних та державних програм, законів, розпоряджень та методичних інструкцій, спрямованих на забезпечення здоров'я, захисту, охорони прав та інтересів дітей, на запобігання шкідливим звичкам, правопорушенням та злочинності серед неповнолітніх. Наслідком уведення посади «педагог соціальний» стало визначення на законодавчому рівні його функціональних обов'язків у системі освіти, прийняття етичних стандартів діяльності. Проте забезпеченість загальноосвітніх навчальних закладів спеціалістами соціально-педагогічної сфери була мізерною. Беззаперечним пріоритетом соціально-педагогічної роботи у загальноосвітніх навчальних закладах того часу була зміна характеру взаємодії школи з сім'єю у системі соціального виховання на засадах національної та духовної культури. У цьому періоді був означений широкий спектр завдань та напрямів, які мали виконувати соціальні педагоги загальноосвітніх навчальних закладів, зокрема подолання депривації, робота з попередження торгівлі людьми, реінтеграція дітей у сім'ю.

Організаційно-технологічний період (2006–2014) відзначається започаткуванням інклюзивних підходів у навчанні та вихованні дітей загальноосвітніх навчальних закладів, орієнтацією навчального процесу у загальноосвітніх школах на врахування особливостей навчально-пізнавальної діяльності дітей з особливими освітніми потребами та окресленням нових завдань соціального педагога у загальноосвітньому навчальному закладі – інтеграцією дітей з особливими освітніми потребами.

Актуальним стає питання захисту гідності дитини. Особлива увага

звертається на учнів загальноосвітніх навчальних закладів, які мають певний травматичний досвід, що втратили родичів, друзів. Необхідною є робота з виявлення таких дітей та своєчасного забезпечення їм психологічного і соціального супроводу, а також їхнім батькам. З'явилася категорія дітей, батьки яких загинули на Майдані, були поранені або загинули під час проведення антитерористичної операції.

На основі аналізу науково-педагогічної літератури, матеріалів загальноосвітніх шкіл, планів та звітів виховної роботи педагогічних колективів, аналітичних звітів соціальних педагогів, виокремлено основні напрями соціально-педагогічної роботи в загальноосвітніх навчальних закладах: *діагностичний, охоронно-захисний, консультативний, профілактичний, корекційний, організаційно-методичний*. Досліджено зміну змістовної частини соціально-педагогічної роботи в загальноосвітніх навчальних закладах України, визначено новітні та інноваційні форми і методи соціально-педагогічної роботи у кожному з означених періодів.

Поширеними формами та методами у пошуково-адаптаційний період соціально-педагогічної роботи у загальноосвітніх навчальних закладах були: бесіди, опитування (батьків вчителів, однокласників учня, друзів, інших осіб), інтерв'ювання; години спілкування, кінолекторії; радіогазети; екскурсії; клуби правових знань; виставки творчих робіт учнів, акції тощо.

Починаючи з 90-х років XX століття, у нормативно-методичний період, активно запроваджувалися анкетування, тестування, «мозкові штурми», інтерактивні семінари, ерудит-шоу, інформаційно-пізнавальні години, турніри правознавців, вікторини; фестивалі, імітаційні ігри, брифінги, народні університети, вітрини зі спеціальною літературою, театралізовані форми, виставки-конкурси, метод «рівний-рівному», відеолекторії тощо.

Організаційно-технологічний період охарактеризувався інтерактивністю форм та методів соціально-педагогічної роботи: ігрові форми з використанням методу наслідування та емоцій, бесіди/тренінги щодо толерантного ставлення до людей з обмеженими можливостями, тижні

солідарності, мейнстримінг, місячники профорієнтаційної роботи, ярмарки вакансій, міні-майданси, квест-ігри, благодійні акції.

Визначений досвід впровадження змісту, форм та методів роботи соціального педагога у загальноосвітньому навчальному закладі надав можливість окреслити перспективи її розвитку: медіаосвіта учнів, що сприятиме критичному та адекватному сприйняттю учнями інформації з різних джерел її потрапляння; попередження суїцидальної поведінки підлітків, пов'язаної зі значною кількістю сучасних дітей, які є активними користувачами соціальних мереж; створенням гендерночутливого шкільного середовища, що регламентується прийнятою Концепцією Державної соціальної програми забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків; активна співпраця соціальних педагогів зі шкільним поліцейським та представниками кіберполіції.

Практичне значення дисертаційної роботи полягає у тому, що фактичний матеріал і теоретичні висновки, а також методики соціально-педагогічного дослідження в історичному ракурсі можуть використовуватися при підготовці комплексних історико-педагогічних праць, для розроблення змістових модулів (навчально-методичних комплексів) навчальних дисциплін: «Вступ до спеціальності», «Соціальна педагогіка», «Історія соціальної педагогіки», «Соціально-педагогічна робота в загальноосвітніх навчальних закладах», «Сучасні парадигми соціальної педагогіки: актуальні проблеми соціальної педагогіки», «Теорія та методика роботи соціального педагога в закладах освіти», «Технології соціально-педагогічної діяльності», «Соціально-педагогічна робота з батьками» для студентів першого освітнього (бакалаврського) рівня; тематики магістерських робіт за освітніми програмами «Соціальна робота» та «Соціальна педагогіка»; підвищення кваліфікації соціальних педагогів та соціальних працівників в системі післядипломної освіти.

Ключові слова: парадигма, соціально-педагогічна робота, періодизація, загальноосвітній навчальний заклад, учні.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні результати дослідження:

1. Веретенко І. М. Традиції підтримки сім'ї в українських громадах // Соціальна педагогіка : теорія та практика. 2012. №4. С. 95–101.
2. Веретенко І. М. Діяльність соціального педагога з сім'ями в загальноосвітніх навчальних закладах // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка. Сер. Педагогічні науки. Чернігів : ЧНПУ, 2012. Вип. 104. Т.1. С. 57–60.
3. Веретенко І. М. Сучасні парадигми соціально-педагогічної роботи // Науковий вісник Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. Сер. Педагогіка та психологія: зб. наук. пр. Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2014. Вип. 687. С. 25–30.
4. Веретенко І. М. Нормативно-правове забезпечення соціально-педагогічної роботи в умовах загальноосвітнього навчального закладу // Педагогіка та психологія: зб. наук. пр. / за заг. ред. акад. І.Ф. Прокопенка, проф. С.Т. Золотухіної. Харків : Вид-во ТОВ «Щедра садиба плюс», 2015. Вип. 48. С. 24–31.
5. Лисенко С. А., Веретенко І. М. Особливості професійної підготовки соціальних педагогів до діяльності в загальноосвітніх навчальних закладах на сучасному етапі // Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології. 2015. № 6 (50). С. 232–240.
6. Веретенко І. М. Зміст соціально-педагогічної роботи в загальноосвітньому навчальному закладі у період 2006-2015 роки // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Сер. Педагогічні науки Луганськ : ЛНУ ім. Т.Г. Шевченка, 2016 №1. Ч.І С. 13–21.
7. Веретенко І. М. Збереження та зміцнення здоров'я учнів в загальноосвітніх навчальних закладах у період 1991-2005 роки // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка (педагогічні науки). № 1 (306) лютий 2017. Частина III. С. 221–227.

8. Веретенко І. М. Інновації у соціально-педагогічній роботі загальноосвітніх навчальних закладів // International scientific professional periodical journal «THE UNITY OF SCIENCE». Publishing office Beranovych str., 130, Czech Republic-Prague, 2016. P. 23–25.

9. Веретенко І. М. Соціально-педагогічна робота в загальноосвітніх школах-інтернатах для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування // Молодий вчений : наук. журн. (педагогічні науки). № 5 (45) травень, 2017 р. Херсон : Гельветика, С. 292–295.

Опубліковані праці апробаційного характеру

10. Веретенко І. М. Соціально-педагогічна діяльність соціального педагога в закладах освіти // Сучасна сім'я та соціальні інституції: шляхи партнерської взаємодії : матеріали Всеукр. наук.-практ. конференції. Київ : Київ. ун-т імені Бориса Грінченка, 2012. С. 45–48.

11. Веретенко І. М. Функціональний підхід соціального педагога в роботі загальноосвітнього навчального закладу // Культура та інформаційне суспільство XXI століття : матеріали Всеукр. наук.-теорет. конф. молодих учених (24-25 квітня 2014 р.) / під ред. проф. В. М. Шейка [та ін.]. Харків : ХДАК, 2014. С. 46–47.

12. Веретенко І. М. Інтеграція дітей з особливостями психофізичного розвитку в середовище загальноосвітнього навчального закладу // Соціально-педагогічна діяльність у сфері дозвілля: проблеми та перспективи : матеріали Всеукр. наук.-теорет. конф., присвяченої 85-річчю ХДАК, (6 листопада 2014 р.) / під ред. проф. А. Рижанової [та ін.]. Харків : ХДАК, 2014. С. 65–67.

13. Веретенко І. М. Соціально-педагогічна робота з сім'єю у загальноосвітніх навчальних закладах // Соціально-педагогічна підтримка сім'ї з дитиною : матеріали Всеукр. наук.-практ. семінару (20 березня 2014 р.). Запоріжжя : ЗНУ, 2014. С. 15–16.

14. Веретенко І. М. Соціально-педагогічна робота з профілактики насильства щодо дітей // Дитинство без насилля : суспільство, школа і сім'я

на захисті прав дітей : зб. матеріалів Міжнар. наук.-практ. конференції / за заг. ред. проф. О. Кікінеджи. Тернопіль : Стереарт, 2014. С. 628–630.

15. Веретенко І. М. Підготовка соціальних педагогів до здійснення соціально-педагогічної профілактики в умовах ЗНЗ // Актуальные вопросы развития экономики и профессионального образования в современном обществе : материалы XII Междунар. науч.-практ. конференции, (Екатеринбург, Алматы, Харьков, Елабуга 18 марта 2015 г.) : в 2-х т. Екатеринбург: РГППУ, 2015. Т.2. С. 348–351.

16. Веретенко Т. Г., Бєлолїпцева О. В., Веретенко І. М. Підготовка соціальних педагогів до попередження адиктивної поведінки підлітків в загальноосвітньому навчальному закладі // Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах Європи та Азії : матеріали XII Міжнар. наук.-практ. інтернет-конференції, (30-31 березня 2015 р.) : зб. наук. пр. Переяслав-Хмельницький, 2015. С. 116–117.

17. Веретенко І. М. Соціально-педагогічна профілактика девіантної поведінки дітей та учнівської молоді // Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах Європи та Азії : матеріали XIX Міжнар. наук.-практ. інтернет-конференції, (30-31 жовтня 2015 р.) : зб. наук. пр. Переяслав-Хмельницький, 2015. С. 63–65.

18. Веретенко І. М. Волонтерська діяльність в загальноосвітніх навчальних закладах України // Economics, science, education: integration and synergy : матеріали міжнародної наук.-практ. конференції (м. Братислава, 18-21 січня 2016 року) : у 3-х т. Київ: Вид-во «Центр навчальної літератури», 2016. Т.1. С. 28–29.

19. Веретенко І. М. Культурологічний підхід у соціально-педагогічній роботі з учнівською молоддю в загальноосвітньому навчальному закладі // Současná ukrajinistika. Problémy jazyka, literatury a kultury : Olomoucké sympozium ukrajinistů střední a východní Evropy (25-27.8.2016) / Univerzita Palackého v Olomouci, 2016. S. 651–656.

20. Веретенко І. М. Формування ненасильницької поведінки в учнів загальноосвітніх навчальних закладів України // Сучасні підходи до формування професійної самосвідомості фахівців соціальної сфери в умовах реалізації гендерної політики в Україні : матеріали Регіональної наук.-практ. конференції (23 березня 2017 року, Харків-Куряж) / Комунальний заклад «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради ; за заг. ред. Г. Ф. Пономарьової. Харків : ФОП Петров В. В., 2017. С. 170–173.

21. Веретенко І. М. Соціально-педагогічна робота з кібербезпеки учнів загальноосвітніх навчальних закладів України // Концептуальні шляхи розвитку: педагогічні науки. Матеріали Міжнародної наук.-практ. конференції (м. Дніпро, 12-13 травня 2017 року). Херсон : Видавничий дім «Гельветика», 2017. С. 104–106.

Опубліковані праці, які додатково відображають наукові результати дисертації:

22. Веретенко І. М. Соціально-педагогічна допомога громади у зміцненні сімейних цінностей в Україні // Новая формула науки-2011: материалы I международной науч.-практ. конференции молодых исследователей. Барановичи : РИО БарГУ, 2012. С. 120–121.

ANNOTATION

Veretenko I. M. The development of social and pedagogical work in general educational institutions of Ukraine (late XX – early XXI century). – Qualifying scientific work on the rights of manuscript.

Thesis for a candidate degree (Ph D) in specialty 13.00.05 «Social Pedagogy» (Pedagogical Sciences). – Ukrainian Engineering Pedagogics Academy, Kharkiv; Borys Grinchenko Kyiv University, Kyiv, 2018.

The scientific research is devoted to the problem of development of social and pedagogical work in general educational institutions of Ukraine (late XX – early XXI century).

The scientific novelty of the research is in the generalization of theoretical

basis, paradigms and practices of social and pedagogical work in general educational institutions of Ukraine in the late XX – early XXI.

The theories of scientific knowledge in philosophy, sociology, pedagogy, which formed the background of paradigms for social and pedagogical work in general educational institutions, are revealed. It was defined that social and pedagogical work is based on the interconnection of cognitive-and-informational, competent, personal and cultural paradigms.

In accordance to the criterion of social and legal stipulation, the periodization of development of social and pedagogical work in general educational institutions of Ukraine in the chronologic range of the study was developed.

Among the criteria, which allowed to determine periods of social and pedagogical work, there are the following: the legal framework (when there are regulations on social and pedagogical work in general educational institutions in the normative legal documents); subjects of social and pedagogical work (availability of qualified social pedagogical educators – social teachers); prior directions, forms and methods of social and pedagogical work.

Three development periods of social and pedagogical work in general educational institutions in Ukraine (late XX – early XXI century) are distinguished: period I – search and adaptive (1980–1992), period II – normative and methodical (1993–2005), period III – organizational and technological (2006–2014).

It was found out that during the *search and adaptation period* (1980–1992) of social and pedagogical work in general educational institutions the problem as for upbringing a child in the conditions of a society, which changes, appeared. Legal and normative documents of this period mostly concerned the training of learners, and only a small amount of them referred to social and pedagogical work, there were no specialists in the social sphere at all. The appropriate activity was carried out by classroom teachers, organizers of extracurricular activities, senior pioneer leaders, organizing teachers.

During the *normative and methodical period* (1993–2005), backgrounds of the legal framework for social and pedagogical work in general educational institutions were given: a significant number of national and state programs, laws, regulations and methodological instructions directed to the health availability, protection and security of children's rights and interests and also the ones directed to the prevention of harmful habits, offenses and juvenile delinquency were adopted. As the consequence of the «social teacher» position introduction, the specification at the legislative level of one's functional responsibilities in the system of education, the adoption of ethical standards of activity resulted. However, the availability of specialists in the social and pedagogical sphere in general education institutions was negligible. The transformation in the character of interaction between the school and the family in the system of social education on the basis of national and spiritual culture was the undisputable priority of social and pedagogical work in general education institutions of that time. A wide range of tasks, directions to be followed by social teachers of general educational institutions (particularly overcoming of deprivation, the activity as for human trafficking prevention, reintegration of children into families) was identified.

The organizational and technological period (2006–2014) is marked by the introduction of inclusive approaches in the education and upbringing of the children studying at general education institutions, the orientation of the educational process in secondary schools in the way to take into account the peculiarities of educational and cognitive activity of children with special educational needs and the definition of new tasks of a social teacher in a general education institution – the integration of children with special educational needs.

The problem of child's dignity protection became an actual one. A special attention is paid to those learners in general education institutions, who have a certain traumatic experience, who lost one's relatives or friends. The activity as for identifying such children and on time providing them and their parents with psychological and social support is extremely important. A subgroup of children whose parents died on the Maidan, were injured or killed during the anti-terrorist

operation appeared.

The scientific and pedagogical literature, materials of secondary schools, plans and reports on upbringing educational activity of pedagogical collectives, analytical reports from social teachers were analyzed, which allowed us to distinguish the main directions of social and pedagogical work in general educational institutions, such as: *diagnostic, security and protective, consultative, preventive, corrective, organizational and methodical*; the changes in the content part of the social and pedagogical work in general educational institutions of Ukraine were researched, the latest and innovative forms and methods of social and pedagogical work in each of the mentioned periods were determined.

Common forms and methods during the adaptation and search period of social and pedagogical work in the general educational establishments were the following: interviewing (parents, teachers, classmates, learners, friends of the person, other people), conversations, questionnaire, testing, interview, hours of communication, movie theatre «A Teenager and the Law», radio newspapers, excursions, clubs of legal knowledge, exhibitions of creative works by learners, different actions and others.

Since the 90s of the twentieth century, during the normative and methodical period, «brainstorming», interactive seminars, erudite shows, informative and cognitive «hours», tournaments of law adepts, quizzes; festivals, simulation games, peer-to-peer education method, briefings, people's universities, show windows with special literature, theatrical forms, exhibition-contests, video lectures, etc were actively introduced.

The organizational and technological period was characterized by interactivity of forms and methods in social and pedagogical work: actable forms using the method of imitation and emotions; conversations/trainings as for tolerant attitude towards people with disabilities; weeks of solidarity, mainstreaming, months of professionally orientated activities, vacancies fairs, mini-maidances (dancing on the squares), quest games, charity actions.

The defined experience of introducing the content, forms and methods of the

activity of a social teacher in a general education institution has given an opportunity to outline prospects for its development: media education for students, which will promote the critical and adequate perception of information from various sources of its penetration by learners; preventing suicidal behaviour of young learners which is connected with the fact that a significant number of modern children are active users of social networks; creation of a gender-sensitive school environment, which is regulated by the adopted Concept of the State Social Program for guarantee equal rights and opportunities for women and men; active collaboration of social teachers with school policemen and representatives of cyber police.

The actual material and theoretical conclusions of the scientific research, as well as the methods of social and pedagogical investigation in the historical aspect, can be used during preparation of complex historical and pedagogical works. The main points, results and conclusions of the research can be applied while teaching academic courses «Introduction to the specialty», «Social pedagogy», «History of social pedagogy», «Social and pedagogical work in general educational institutions», «Social support of a family», «Modern paradigms of Social Pedagogy: actual problems of Social Pedagogy», «The theory and methodology of the work of a social teacher in educational establishments», «Technologies of social and pedagogical activity», «Social and pedagogical work with parents» for the students with the educational and qualification level of Bachelor in the field of «Social work», in the system of postgraduate education, professional training of social teachers and social educators; while preparing training and methodical textbooks.

Keywords: paradigm, social and pedagogical work, periodization, general educational institution, learners.

LIST OF PUBLICATIONS OF THE APPLICANT

Scientific papers, in which published the main scientific results of the thesis:

1. Veretenko I. M. Tradytsii pidtrymky sim`i v ukrainskykh hromadakh //

Sotsialna pedahohika : teoriia ta praktyka. 2012. №4. S. 95–101.

2. Veretenko I. M. Diialnist sotsialnoho pedahoha z simiamy v zahalnoosvitnikh navchalnykh zakladakh // Visnyk Chernihivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni T. H. Shevchenka. Ser. Pedahohichni nauky. Chernihiv : ChNPU, 2012. Vyp. 104. T.1. S. 57–60.

3. Veretenko I. M. Suchasni paradyhmy sotsialno-pedahohichnoi roboty // Naukovyi visnyk Chernivetskoho natsionalnoho universytetu imeni Yurii Fedkovycha. Ser. Pedahohika ta psykholohiia: zb. nauk. pr. Chernivtsi: Chernivetskyi nats. un-t, 2014. Vyp. 687. S. 25–30.

4. Veretenko I. M. Normatyvno-pravove zabezpechennia sotsialno-pedahohichnoi roboty v umovakh zahalnoosvitnoho navchalnoho zakladu // Pedahohika ta psykholohiia : zb. nauk. pr. / za zah. red. akad. I. F. Prokopenka, prof. S. T. Zolotukhinoi. Kharkiv : Vyd-vo TOV «Shchedra sadyba plius», 2015. Vyp. 48. S. 24–31.

5. Lysenko S. A., Veretenko I. M. Osoblyvosti profesiinoi pidhotovky sotsialnykh pedahohiv do diialnosti v zahalnoosvitnikh navchalnykh zakladakh na suchasnomu etapi // Pedahohichni nauky: teoriia, istoriia, innovatsiini tekhnolohii. 2015. № 6 (50). S. 232–240.

6. Veretenko I. M. Zmist sotsialno-pedahohichnoi roboty v zahalnoosvitnomu navchalnomu zakladi u period 2006-2015 roky // Visnyk Luhanskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Ser. Pedahohichni nauky Luhansk : LNU im. T.H. Shevchenka, 2016. №1. Ch.I S. 13–21.

7. Veretenko I. M. Innovatsii u sotsialno-pedahohichnii roboti zahalnoosvitnikh navchalnykh zakladiv // International scientific professional periodical journal «THE UNITY OF SCIENCE» / publishing office Beranovych str., 130, Czech Republic- Prague, 2016. P. 24–26.

8. Veretenko I. M. Zberezhennia ta zmitsnennia zdorovia uchniv v zahalnoosvitnikh navchalnykh zakladakh u period 1991-2005 roky // Visnyk Luhanskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka (pedahohichni

nauky). № 1 (306) liutyi 2017. Chastyna III. S. 221–227.

9. Veretenko I. M. Sotsialno-pedahohichna robota v zahalnoosvitnikh shkolakh-internatakh dlia ditei-syrit ta ditei, pozbavlenykh batkivskoho pikluvannia // Molodyi vchenyi : nauk. zhurn. (pedahohichni nauky). № 5 (45) traven, 2017 r. Kherson : Helvetyka, S. 292–295.

Scientific works, which additionally reflect the scientific results of the thesis:

10. Veretenko I. M. Sotsialno-pedahohichna diialnist sotsialnoho pedahoha v zakladakh osvity // Suchasna simia ta sotsialni instytutsii: shliakhy partnerskoi vzaiemodii : materialy Vseukr. nauk.-prakt. konferentsii. Kyiv : Kyiv. un-t imeni Borysa Hrinchenka, 2012. S. 45–48.

11. Veretenko I. M. Funktsionalnyi pidkhid sotsialnoho pedahoha v roboti zahalnoosvitnoho navchalnoho zakladu // Kultura ta informatsiine suspilstvo XXI stolittia : materialy Vseukr. nauk.-teoret. konf. molodykh uchenykh (24-25 kvitnia 2014 r.) / pid red. prof. V. M. Sheika [ta in.]. Kharkiv : KhDAK, 2014. S. 46–47.

12. Veretenko I. M. Intehratsiia ditei z osoblyvostiamy psykhofizychnoho rozvytku v seredovyshche zahalnoosvitnoho navchalnoho zakladu // Sotsialno-pedahohichna diialnist u sferi dozvillia: problemy ta perspektyvy : materialy Vseukr. nauk.-teoret. konf., prysviachenoï 85-richchiu KhDAK, (6 lystopada 2014 r.) / pid red. prof. A. Ryzhanovoi [ta in.]. Kharkiv : KhDAK, 2014. S. 65–67.

13. Veretenko I. M. Sotsialno-pedahohichna robota z simieiu u zahalnoosvitnikh navchalnykh zakladakh // Sotsialno-pedahohichna pidtrymka simi z dytynoiu : materialy Vseukr. nauk.-prakt. seminaru (m. Zaporizhzhia, 20 bereznia 2014 r.). Zaporizhzhia : ZNU, 2014. S. 15–16.

14. Veretenko I. M. Sotsialno-pedahohichna robota z profilaktyky nasylstva shchodo ditei // Dytynstvo bez nasyllia : suspilstvo, shkola i simia na zakhysti prav ditei : zb. materialiv Mizhnar. nauk.-prakt. konferentsii / za zah. red. prof. O. Kikinedzhi. Ternopil : Stereoart, 2014. S. 628–630.

15. Veretenko I. M. Pidhotovka sotsialnykh pedahohiv do zdiisnennia sotsialno-pedahohichnoi profilaktyky v umovakh ZNZ // Aktualnyie voprosyi

rozvitiya ekonomiki professionalnogo obrazovaniya v sovremennom obshchestve : materialy XII Mezhdunar. molodezhnoi nauch.-prakt. konferentsii, (Ekaterinburh, Almaty, Kharkov, Elabuha 18 marta 2015 h.) : v 2-kh t. Ekaterinburh: RHPPU, 2015. T.2. S. 348–351.

16. Veretenko T. H., Bieloliptseva O. V., Veretenko I. M. Pidhotovka sotsialnykh pedahohiv do poperedzhennia adytyvnoi povedinky pidlitkiv v zahalnoosvitnomu navchalnomu zakladi // Problemy ta perspektyvy rozvytku nauky na pochatku tretoho tysiacholittia u krainakh Yevropy ta Azii : materialy KhII Mizhnar. nauk.-prakt. internet-konferentsii, (30-31 bereznia 2015 r.) : zb. nauk. pr. Pereiaslav-Khmelnyskyi, 2015 r. S. 116–117.

17. Veretenko I. M. Sotsialno-pedahohichna profilaktyka deviantnoi povedinky ditei ta uchnivskoi molodi // Problemy ta perspektyvy rozvytku nauky na pochatku tretoho tysiacholittia u krainakh Yevropy ta Azii : materialy KhIKh Mizhnar. nauk.-prakt. internet-konferentsii, (30-31 zhovtnia 2015 r.) : zb. nauk. pr. Pereiaslav-Khmelnyskyi, 2015 r. S. 63–65.

18. Veretenko I. M. Volonterska diialnist v zahalnoosvitnikh navchalnykh zakladakh Ukrainy // Economics, science, education: integration and synergy : materialy mizhnarodnoi nauk.-prakt. konferentsii (m. Bratyslava, 18-21 sichnia 2016 roku): u 3-kh t. Kyiv: Vyd-vo «Tsentr navchalnoi literatury», 2016. T.1. S. 28–29.

19. Veretenko I. M. Kulturolohichniy pidkhid u sotsialno-pedahohichnii roboti z uchnivskoiu moloddiu v zahalnoosvitnomu navchalnomu zakladi // Současná ukrajinistika. Problémy jazyka, literatury a kultury : Olomoucké sympozium ukrajinistů střední a východní Evropy (25-27.8.2016) / Univerzita Palackého v Olomouci, 2016. S. 651–656.

20. Veretenko I. M. Formuvannia nenasylnytskoi povedinky v uchniv zahalnoosvitnikh navchalnykh zakladiv Ukrainy // Suchasni pidkhody do formuvannia profesiinoi samosvidomosti fakhivtsiv sotsialnoi sfery v umovakh realizatsii hendernoi polityky v Ukraini : materialy Rehionalnoi nauk.-prakt. konferentsii (23 bereznia 2017 roku, Kharkiv-Kuriazh) / Komunalnyi zaklad

«Kharkivska humanitarno-pedahohichna akademiia» Kharkivskoi oblasnoi rady ; za zah. red. H. F. Ponomarovoï. Kharkiv :FOP Petrov V. V., 2017. S. 170–173.

21. Veretenko I. M. Sotsialno-pedahohichna robota z kiberbezpeky uchniv zahalnoosvitnikh navchalnykh zakladiv Ukrainy // Kontseptualni shliakhy rozvytku: pedahohichni nauky. Materialy Mizhnarodnoi nauk.-prakt. konferentsii (m. Dnipro, 12-13 travnia 2017 roku). Kherson : Vydavnychyi dim «Helvetyka», 2017. S. 104–106.

*Published works, which additionally reflect the scientific results of the
dissertation:*

22. Veretenko I. M. Sotsialno-pedahohichna dopomoha hromady u zmitsnenni simeinykh tsinnosti v Ukraini // Novaia formula nauki-2011 : materyali I mezhdunarodnoi nauch.-prakt. konferentsyy molodykh yssledovatelei. Baranovychy : RYO BarHU, 2012. S. 120–121.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	19
ВСТУП.....	20
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ РОБОТИ В ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ УКРАЇНИ	28
1.1.Парадигми соціально-педагогічної роботи з дітьми в загальноосвітніх навчальних закладах	28
1.2.Генеza соціально-педагогічної роботи в загальноосвітніх навчальних закладах (кінець XX – початок XXI століття)	57
Висновки до розділу 1	88
РОЗДІЛ 2. СУТНІСТЬ ТА СПЕЦИФІКА СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ РОБОТИ В ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ УКРАЇНИ (КІНЕЦЬ XX – ПОЧАТОК XXI СТОЛІТТЯ)	91
2.1.Пошуково-адаптаційний період соціально-педагогічної роботи в загальноосвітніх навчальних закладах України (1980–1992)	91
2.2.Нормативно-методичний період соціально-педагогічної роботи в загальноосвітніх навчальних закладах України (1993–2005).....	115
2.3.Організаційно-технологічний період соціально-педагогічної роботи в загальноосвітніх навчальних закладах України (2006–2014)...	146
2.4.Перспективи розвитку соціально-педагогічної роботи в загальноосвітніх навчальних закладах України.....	185
Висновки до розділу 2	197
ВИСНОВКИ.....	200
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	204
ДОДАТКИ.....	248

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

АН України	– Академія наук України
АТО	– Антитерористична операція
ВІЛ	– вірус набутого імунodefіциту
ВР України	– Верховна Рада України
ЗМІ	– засоби масової інформації
ЗОШ	– загальноосвітня школа
ІПСШ	– інфекції, що передаються статевим шляхом
КМ України	– Кабінет міністрів України
МАН	– Мала академія наук
МВС	– Міністерство внутрішніх справ
МОЗ	– Міністерство охорони здоров'я
МОН	– Міністерство освіти і науки
НАПН	– Національна академія педагогічних наук
НВК	– навчально-виховний комплекс
ООН	– Організація Об'єднаних Націй
ПМПК	– психолого-медико-педагогічні консультації
СНІД	– синдром набутого імунodefіциту
СРСР	– Союз Радянських Соціалістичних Республік
УРСР	– Українська Радянська Соціалістична Республіка
ЦСССДМ	– центр соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді

ВСТУП

Актуальність теми. Соціокультурні та економічні зміни в Україні зумовлюють реформування системи освіти, що потребує осмислення особливостей соціально-педагогічної роботи в закладах загальної середньої освіти. Зміст соціально-педагогічної роботи має відповідати сучасним потребам та законним інтересам дітей і створювати сприятливе мікросередовище для їхнього всебічного розвитку.

Соціально-педагогічна робота в загальноосвітніх навчальних закладах України ґрунтується на основних положеннях «Конвенції про права дитини» (1989), Законів України: «Про охорону дитинства» (2001), «Про попередження насильства в сім'ї» (2001; зі змінами 2012), «Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю» (2009), «Про освіту» (2017), «Про запобігання та протидію домашньому насильству» (2017), Державної цільової соціальної програми реформування системи закладів для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування (2007).

Теоретичні засади соціально-педагогічної роботи з дітьми виосновані у наукових дослідженнях українських науковців: Т. Алексєєнко, І. Зверєвої, Г. Лактіонової, А. Капської, Л. Коваль, Л. Міщик, В. Поліщук, С. Харченка. Подальша деталізація теоретичних ідей соціально-педагогічної роботи здійснена у дослідженнях науковців С. Архіпової, О. Безпалько, Р. Вайноли, Н. Заверико, І. Ковчиної, А. Рижанової, В. Сидорова, Л. Штефан, С. Коношенка, В. Оржеховської, Ж. Петрочко, О. Рассказової, Н. Сейко, І. Трубавіної, у яких висвітлено зміст соціально-педагогічної роботи з різними категоріями дітей.

У педагогічній науці здійснено низку дисертаційних досліджень з окремих напрямів соціально-педагогічної роботи з дітьми у загальноосвітніх навчальних закладах України: соціальне виховання молодших школярів (О. Бурим), соціальна адаптація старшокласників (Н. Алендарь), адаптація молодших школярів з особливими потребами (О. Василенко), профілактика

ВІЛ/СНІДу серед старшокласників (Л. Габора), соціалізації обдарованих учнів (Н. Завгородня), соціально-педагогічні умови захисту дитинства (О. Караман), діяльність соціального педагога з профорієнтації учнів (Н. Отрощенко), подолання соціальної депривації дітей-сиріт (А. Полянничко), профілактика комп'ютерної адикції підлітків (Н. Сергеева), формування здорового способу життя учнів та дітей-сиріт в загальноосвітніх школах-інтернатах (С. Омельченко, В. Шкуркіна).

Попри значний інтерес наукової спільноти до різних аспектів соціально-педагогічної роботи у загальноосвітніх навчальних закладах означена проблема в історично-педагогічному онтогенезі кінця ХХ – початку ХХІ століття не була предметом цілісного дослідження. Актуальність у суспільному та практичному вимірах й недостатня її розробленість у теорії зумовили вибір теми дослідження **«Розвиток соціально-педагогічної роботи в загальноосвітніх навчальних закладах України (кінець ХХ – початок ХХІ століття)»**.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертаційного дослідження входить до плану науково-дослідної роботи інженерно-педагогічної академії «Формування проектувально-педагогічної компетенції у майбутніх інженерів-педагогів засобами освітніх інновацій» (Державний реєстраційний номер ВШ 15-03).

Тему дисертаційного дослідження затверджено науково-технічною радою Української інженерно-педагогічної академії (протокол №6 від 16 квітня 2013 р.) та узгоджено у Міжвідомчій раді з координації досліджень у галузі освіти, педагогіки і психології (протокол №4 від 23 квітня 2013 р.).

Мета дослідження – дослідити та схарактеризувати сутнісні особливості соціально-педагогічної роботи в загальноосвітніх навчальних закладах України в історико-педагогічному контексті кінця ХХ – початку ХХІ століття задля виявлення перспектив її модернізації в умовах реформування системи освіти.

Відповідно до мети дослідження визначено основні **завдання**:

1. З'ясувати понятійно-категоріальний апарат наукових пошуків і парадигми соціально-педагогічної роботи в загальноосвітніх навчальних закладах України (кінець XX – початок XXI століття).

2. Розробити періодизацію розвитку соціально-педагогічної роботи в загальноосвітніх навчальних закладах України кінця XX – початку XXI століття.

3. Схарактеризувати напрями, зміст, форми та методи соціально-педагогічної роботи в загальноосвітніх навчальних закладах України у виокремлених хронологічних межах дослідження.

4. Визначити перспективи розвитку соціально-педагогічної роботи в загальноосвітніх навчальних закладах в умовах реформування системи освіти України.

Об'єкт дослідження – соціально-педагогічна робота в загальноосвітніх навчальних закладах України в хронологічних межах дослідження.

Предмет дослідження – генеза соціально-педагогічної роботи в загальноосвітніх навчальних закладах України (кінець XX – початок XXI століття).

Хронологічні межі дослідження охоплюють кінець XX – початок XXI століття. *Нижня межа* – 1980 р. – обумовлена започаткуванням на державному рівні координації зусиль загальноосвітнього навчального закладу, сім'ї та громадськості щодо соціального виховання дітей. *Верхня межа* – 2014 р. – визначена змінами соціально-педагогічної роботи в загальноосвітніх навчальних закладах, що пов'язані із суспільними трансформаціями і реформуванням сучасної системи освіти України.

Теоретико-методологічну основу дослідження становлять положення теорії наукового пізнання; системний та хронологічний, парадигмальний підходи до аналізу соціально-педагогічних явищ і процесів; концептуальні положення філософської, психологічної та педагогічної наук про розвиток особистості, дитиноцентричного підходу у вихованні; основні положення концепцій соціалізації особистості (Е. Берн, Д. Роттер, В. МакГир),

теоретичні підходи до вивчення історико-педагогічного процесу (О. Сухомлинська, Л. Березівська, Н. Дічек, Г. Іванюк), теорії та концепції: розвитку особистості (Е. Еріксон, Л. Кольберг, Г. Костюк, А. Маслоу, Ж. Піаже, К. Роджерс), теоретико-методологічні засади соціально-педагогічної роботи (Т. Алексєєнко, О. Безпалько, І. Зверєва, А. Капська, Г. Лактіонова, Л. Міщик, Ж. Петрочко, І. Трубавіна, С. Харченко); теоретичні засади впровадження соціально-педагогічних технологій (Р. Вайнола, Л. Завацька, Н. Заверико, Н. Зимівець, Т. Лях), системний міждисциплінарний підхід до процесу здійснення соціально-педагогічної роботи у загальноосвітніх навчальних закладах (О. Василенко, О. Караман, В. Оржеховська, С. Омельченко).

Для вирішення поставлених завдань було використано такі **методи**: *загальнонаукові* (аналіз, синтез, систематизація, класифікація філософських, педагогічних, психологічних, соціологічних, історико-педагогічних джерел, законодавчої бази, матеріалів періодичних видань) – з метою обґрунтування вихідних теоретичних положень, узагальнення поглядів науковців із проблеми дослідження; *історико-структурний* – з метою групування та структурування історико-педагогічної літератури, аналізу особливостей та періодів розвитку соціально-педагогічної роботи в загальноосвітніх навчальних закладах України; *конструктивно-генетичний* – з метою виокремлення періодів розвитку соціально-педагогічної роботи в загальноосвітніх навчальних закладах України кінця XX – початку XXI століття; *історико-правовий* – з метою аналізу правових документів, якими визначаються напрями соціально-педагогічної роботи в загальноосвітніх навчальних закладах України; *емпіричні* (бесіда, інтерв'ю з працівниками загальноосвітніх навчальних закладів) – з метою уточнення змісту і форм соціально-педагогічної роботи в загальноосвітньому навчальному закладі; *порівняльно-аналітичний* – з метою порівняння напрямів, змісту, форм і методів соціально-педагогічної роботи з дітьми в загальноосвітніх навчальних закладах у хронологічних межах кінця XX – початку XXI

століття.

Джерельну базу дослідження складають: нормативно-правові документи (закони, постанови уряду, накази, розпорядження, інструктивно-методичні матеріали, листи Міністерства освіти Української РСР, Міністерства освіти і науки України), надруковані у «Збірнику наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР» (1980–1988), «Інформаційному збірнику наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР» (1989–1992), «Інформаційному збірнику Міністерства народної освіти України» (1993–1997), «Інформаційному збірнику Міністерства освіти України» (1998–1999) та розміщені на офіційних порталах Верховної Ради України, Міністерства освіти і науки України, «Статистичні матеріали Міністерства освіти України» (1993–2000); фахові педагогічні видання, зокрема «Радянська школа» (1980–1991), «Рідна школа» (1991–2017), «Психологія і педагогіка» (1994–2016), «Соціальна педагогіка: теорія та практика» (2003–2013), «Практична психологія та соціальна робота» (1997–2014), «Соціальний педагог» (2007–2017), матеріали науково-практичних конференцій, нарад з питань виховання та освіти учнів у закладах освіти, історико-педагогічна, довідково-бібліографічна література. Для з'ясування сучасного стану соціально-педагогічної роботи використано електронні інформаційно-освітні ресурси.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що *вперше* узагальнено теоретичні положення, парадигми та практичний досвід соціально-педагогічної роботи в загальноосвітніх навчальних закладах України у поступі кінця XX – початку XXI століття. У визначених хронологічних та територіальних межах дослідження на засадах системного, парадигмального підходів розроблено періодизацію соціально-педагогічної роботи в загальноосвітніх закладах за критерієм суспільно-правової зумовленості генези соціально-педагогічної роботи. Виокремлено три періоди: перший період – пошуково-адаптаційний (1980–1992), другий – нормативно-методичний (1993–2005), третій – організаційно-технологічний

(2006–2014) та охарактеризовано напрями, зміст та форми соціально-педагогічної роботи з учнями в загальноосвітніх школах, школах-інтернатах для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, школах-інтернатах для обдарованих дітей у хронологічних межах цих періодів. *Уточнено* сутність поняття «соціально-педагогічна робота в загальноосвітніх навчальних закладах». *Подальшого розвитку* набули напрями (діагностичний, охоронно-захисний, консультативний, профілактичний, корекційний, організаційно-методичний) соціально-педагогічної роботи в загальноосвітніх навчальних закладах України.

Практичне значення одержаних результатів. Фактичний матеріал і теоретичні висновки дисертаційної роботи, а також методики соціально-педагогічного дослідження в історичному контексті можуть використовуватися в процесі підготовки комплексних історико-педагогічних праць. Основні положення, результати та висновки дослідження можуть бути використані для розроблення змістових модулів (навчально-методичних комплексів) навчальних дисциплін: «Вступ до спеціальності», «Соціальна педагогіка», «Історія соціальної педагогіки», «Соціально-педагогічна робота в загальноосвітніх навчальних закладах», «Сучасні парадигми соціальної педагогіки: актуальні проблеми соціальної педагогіки», «Теорія та методика роботи соціального педагога в закладах освіти», «Технології соціально-педагогічної діяльності», «Соціально-педагогічна робота з батьками» для студентів першого освітнього (бакалаврського) рівня; тематики магістерських робіт за освітніми програмами «Соціальна робота» та «Соціальна педагогіка»; підвищення кваліфікації соціальних педагогів та соціальних працівників в системі післядипломної освіти.

Результати дисертаційного дослідження **впроваджено** в освітній процес Комунального закладу «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради (довідка №01-12/769 від 08.12.2016), Київського університету імені Бориса Грінченка (акт №195 від 20.12.2017),

Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка (довідка №3691 від 29.12.2017).

Особистий внесок здобувача. У статті «Особливості професійної підготовки соціальних педагогів до діяльності в загальноосвітніх навчальних закладах на сучасному етапі», опублікованій у співавторстві з С. Лисенко, особистий внесок автора полягає у висвітленні змісту та напрямів соціально-педагогічної роботи в загальноосвітніх навчальних закладах. У публікації «Підготовка соціальних педагогів до попередження адиктивної поведінки підлітків в загальноосвітньому навчальному закладі», написаній у співавторстві з Белоліпцевою О. В., Веретенко Т. Г. особистий внесок автора полягає у висвітленні форм та методів підготовки соціальних педагогів до роботи з профілактики адиктивної поведінки підлітків.

Апробація результатів дисертації. Основні положення та результати дослідження оприлюднювались та обговорювались на науково-практичних конференціях різних рівнів: *міжнародних* – «Новая формула науки-2011» (м. Барановичі, Білорусь, 2011), «Дитинство без насилля: суспільство, школа і сім'я на захисті прав дітей» (м. Тернопіль, 2014), «Актуальные вопросы развития экономики и профессионального образования в современном обществе» (м. Єкатеринбург, 2015), «Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах Європи та Азії» (м. Переяслав-Хмельницький, березень, жовтень 2015), «Economics, science, education: integration and synergy» (м. Братислава, Словаччина, 2016), «Současná ukrajinistika. Problémy jazyka, literatury a kultury» (м. Оломоуц, Чехія, 2016), «Концептуальні шляхи розвитку: педагогічні науки» (м. Дніпро, 2017); *всеукраїнських* – «Сучасна сім'я та соціальні інституції: шляхи партнерської взаємодії» (м. Київ, 2012), «Культура та інформаційне суспільство ХХІ століття» (м. Харків, 2014), «Соціально-педагогічна діяльність у сфері дозвілля: проблеми та перспективи» (м. Харків, 2014); *регіональних* – «Сучасні підходи до формування професійної самосвідомості фахівців соціальної сфери в умовах реалізації гендерної політики в Україні»

(м. Харків – с. Куряж, 2017); *науково-практичному семінарі «Соціально-педагогічна підтримка сім'ї з дитиною»* (м. Запоріжжя, 2014).

Результати дослідження обговорювались на засіданнях кафедри креативної педагогіки та інтелектуальної власності Української інженерно-педагогічної академії (2014–2017), кафедри соціальної педагогіки та соціальної роботи Інституту людини Київського університету імені Бориса Грінченка (2014–2017).

Публікації. Результати дисертаційного дослідження висвітлено у 22 публікаціях; із них 20 – одноосібних, 2 – у співавторстві; із них 7 статей – у провідних фахових виданнях України (із них 2 статті – у наукометричних виданнях), 1 – у науковому наукометричному, 1 – у зарубіжному виданнях, 13 тез та матеріалів науково-практичних конференцій різних рівнів.

Структура та обсяг дисертації. Дисертаційна робота складається зі вступу, двох розділів, висновків до кожного розділу, загальних висновків, списку використаних джерел (413 найменувань, із них 117 електронних інформаційно-освітніх ресурсів) на 44 сторінках, 12 додатків на 37 сторінках, 2 таблиць.

Загальний обсяг дисертації складає 284 сторінки, із них 184 сторінки основного тексту.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ РОБОТИ В ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ УКРАЇНИ

1.1. Парадигми соціально-педагогічної роботи з дітьми в загальноосвітніх навчальних закладах

Цілісність професійної діяльності, її відповідність соціальним, політичним, економічним, культурним змінам, що відбуваються в українському суспільстві, будується на певних теоретичних засадах. Одними з таких засад у соціально-педагогічній практиці є «парадигми» соціально-педагогічної роботи, які ми вважали за доцільне осмислити та проаналізувати.

Поняття «парадигма» (від грец. – *paradigma* – приклад, зразок, взірць) було введено філософом Дж. Бергманом [405; 406], а поширене Т. Куном, який запропонував біля двадцяти значень даного поняття, що описує теорію наукових революцій. «Під парадигмами я маю на увазі визнані всіма наукові досягнення, що впродовж певного часу дають модель постановки проблем і шляху їх вирішень» [152]. Він розглядав парадигму як одиницю вимірювання динаміки наукового розвитку, концептуальну схему, програму, зразок постановки проблем, ідейно-теоретичну структуру, що об'єднує співтовариство вчених і таку, що сприяє становленню традиції, системи правил і стандартів наукової діяльності та ін. Філософ зазначав, що наукові парадигми є «загальноприйнятими» прикладами фактичної практики наукових досліджень – прикладами, які містять закон, теорію, їх практичне застосування і необхідне обумовлення – що в сукупності дає нам моделі, з яких виникають конкретні традиції наукового дослідження [337]. На відміну від Т. Куна, який стверджує, що «в основних галузях науки завжди панує і повинна панувати одна-єдина вища парадигма» [152, с. 599], К. Поппер та І. Лакатос вважали можливим одночасний розвиток декількох конкуруючих парадигм. Зарубіжні автори Сміт [413] та Д. Грегорі-Вільямс [49] визначають

парадигму як «спосіб сприймати світ» та дотримуються думки, що «парадигма пояснює нам світ» [413, с. 20], «соціальні парадигми визначають нашу поведінку і цінності» [49, с. 14].

Становлення парадигмального знання в соціально-педагогічній теорії, за твердженням дослідника І. Липського [158], набуло свого розвитку наприкінці ХХ століття. Стосовно системи освіти це поняття першим почав використовувати В. Турченко, який розумів його як «стійкі зразки, алгоритми, за якими змінюються, трансформуються великі соціальні системи» [372]. В педагогіці термін «парадигма» означає нові підходи до функціонування системи освіти.

Провідні зарубіжні вчені С. Кульєвич [148] та В. Сластьонін [342] визначають парадигму з позиції загальної педагогіки, як сталу точку зору, певний стандарт, зразок вирішення освітніх і дослідницьких завдань. Парадигми дають додаткову перевагу, дозволяючи на основі загального набору допущень сформулювати комплекс обґрунтованих очікувань відносно того, що може відбутися у світі, країні, школі, класі. О. Дугін розуміє «парадигму» як структуровану реальність, яка не виявляється сама по собі, завжди залишається за межами і встановлює основні фундаментальні пропорції людського мислення і людського буття [71]. У науковому обігу (Е. Берн, Н. Бордовська, С. Гончаренко, Б. Кедров, Я. Пуховська, А. Реан, М. Романенко та ін.) поняття «парадигма» розглядається як соціокультурний феномен в різних контекстах. Кожному з них відповідає певна модель педагогічної діяльності, яка є виправданою і ефективною в тій або іншій ситуації. К. Бейбі відмічає, що «парадигма, як використовуваний в соціальній науці термін, є певний перспективний фрейм (a perspective frame of reference) співвіднесення для розгляду соціального світу, що складається із сукупності концептів і припущень» [403, с. 24] і «парадигма – це ментальне вікно (mental window), крізь яке дослідник розглядає світ» [403, с. 25]. Парадигми соціальної педагогіки за І. Зверєвою – сукупність методологічних, світоглядних, наукових, управлінських та інших настанов, що сформувалися

історично і прийняті як зразок, норма, стандарт вирішення проблем [73, с. 65–66]. На переконання дослідниці у соціально-педагогічній теорії та практиці парадигми існують, не виключаючи одна одну, та допомагають виконувати різні соціально-педагогічні завдання.

Визначити межі парадигми, за твердженням П. Суртаєва, можливо тільки тоді, коли вона спирається на закон, теорію, описує практичне застосування і необхідне оснащення, стає орієнтиром в побудові наукових досліджень [359, с. 12]. Парадигма як система поглядів і уявлень, в межах яких сприймається оточуючий світ і передбачаються майбутні зміни, на думку вченої А. Семенової, характеризується функціональністю, поширеністю, адаптивністю, динамізмом, поліваріантністю та керованістю [337]. Парадигми дають можливість виокремлювати і встановлювати зв'язки між фактами, вибудовувати «об'єктивні тенденції» [10, с. 12]. Парадигма освіти – сукупність загальновизнаних у науці ідей, цінностей, методів, що визначають певний підхід щодо пояснення освіти та освітніх процесів [330, с. 30]. Науковці М. Алексєєв та Є. Ямбург [402] в якості головних парадигм в освіті виділяють когнітивну та особистісну, А. Рижанова [326] приділяє значну увагу культурологічній парадигмі.

Сучасна педагогічна наука та практика перебуває у стані важливих «парадигмальних змін», які характеризуються комплексом об'єктивних чинників соціального порядку, формами соціальності й типом особистості, які, у свою чергу, обумовлені конкретно-історичними особливостями цивілізаційних процесів [337].

Характеристика парадигм соціально-педагогічної роботи потребує аналізу поняття «соціально-педагогічна робота» та мети соціально-педагогічної роботи. У науковій літературі існує чимало підходів до трактування поняття «соціально-педагогічна робота». Багатозначність соціально-педагогічної роботи доведена у дослідженнях О. Безпалько [14], Н. Заверико [83], І. Зверєвої [90], А. Капської [349], О. Киричука [118], Г. Лактіонової [155], Н. Клішевич [122], Ж. Петрович [207] та ін.

Так, І. Зверева визначає соціально-педагогічну роботу як різновид соціально-педагогічної діяльності, який здійснюється у певній соціальній інституції та спрямований на точно визначений об'єкт впливу [348]. О. Карпенко вважає соціально-педагогічну роботу впливом професіоналів і громадськості на соціальне облаштування суспільства завдяки формуванню і реалізації державної соціальної політики, спрямованої на створення сприятливих умов життєдіяльності кожної дитини та її сім'ї [110].

Поняття «соціально-педагогічна робота» як соціально-педагогічну діяльність у площині безпосередньої соціальної практики в чітко окреслених умовах розглядає науковець О. Безпалько [73, с. 186]. Ж. Петрочко вважає, що соціально-педагогічна робота в інтересах дитини – це робота з усіма членами її сім'ї [207, с. 134]. На думку А. Капської соціально-педагогічна робота виконує обернений зв'язок, виступає своєрідним соціальним локатором, який визначає реальні наслідки соціальної політики, її життєвості і ефективності. Тобто, соціально-педагогічна робота – це діяльність по наданню допомоги людині, сім'ї, групі осіб, що попадають у складну життєву ситуацію шляхом надання їм підтримки [349]. Такої думки дотримується Н. Заверико і зазначає, що соціально-педагогічна робота є різновидом соціальної системи, яка має справу з людьми (зокрема із клієнтами і соціальними працівниками) та їх відносинами між собою [83].

Соціально-педагогічна робота в загальноосвітніх навчальних закладах здійснюється з різними категоріями дітей, їхніми сім'ями, педагогічним колективом або окремими соціальними групами на рівні суб'єкт-суб'єктної взаємодії та має конкретну мету. Мета соціально-педагогічної роботи на думку вітчизняних науковців О. Безпалько, Н. Заверико, І. Зверевої може змінюватися в залежності від того, на який об'єкт вона спрямована.

Так, мету соціально-педагогічної роботи з точки зору соціалізації, науковець І. Зверева вбачала у створенні умов для позитивно орієнтованої соціалізації особистості, яка сприяє соціальній адаптації та самореалізації молодих поколінь в інтересах особистості і суспільства [90, с. 55],

Н. Заверико – у створенні оптимальних умов соціалізації особистості, задоволення її потреб. Конкретизується в завданнях, наприклад, в створенні сприятливих умов для всебічного розвитку особистості та реалізації її соціальних прав і свобод; в створенні умов для безпечного життя та розвитку дитини, задоволення її потреб; в попередженні та подоланні негативних явищ в сім'ї, школі, близькому оточенні дитини; в збереженні та зміцненні здоров'я особистості; в наданні конкретної соціально-педагогічної допомоги і підтримки дітям, молоді, сім'ям тощо [83, с. 23]. У свою чергу О. Безпалько ставить за мету соціально-педагогічної роботи формування особистості та підготовку її до соціального функціонування засобами освіти, виховання, психокорекційної роботи, психолого-педагогічної підтримки з урахуванням педагогічних можливостей різних агентів соціалізації [73, с. 187].

Л. Штефан у своїй роботі говорить, що метою соціально-педагогічної роботи є сприяння адаптації дитини в світі, допомозі їй у встановленні доброзичливих стосунків, усуненні дефіциту спілкування, в розв'язанні власних потреб [393]. Через процес формування жіночої особистості на основі навчання і виховання, засвоєння соціальних ролей, набуття суспільного та власного досвіду, саморозвитку і самореалізації, досягнення психофізіологічної та соціальної зрілості досягається мета соціально-педагогічної роботи, переконана Г. Лактіонова [155].

На думку Т. Веретенко та О. Денисюк мета соціально-педагогічної роботи з дітьми полягає у здійсненні посередництва між освітніми установами, сім'єю, трудовими колективами, громадськістю; організації їх взаємодії з метою створення умов для всебічного розвитку дітей і підлітків; сприянні участі вихованців у науковій, технічній, художній творчості, суспільно корисній діяльності, виявленні задатків обдарувань тощо [73, с. 187]. У рамках здійснення правового виховання та профілактики правопорушень, формування в підлітків переконання дотримуватися вимог норм моралі та права, в поверненні до суспільно-корисної праці розглядає мету соціально-педагогічної роботи Н. Клішевич [122, с. 72]. А. Капська

визначає її як сприяння людям успішно вирішувати їхні проблеми. Засобами досягнення мети є вивільнення і розвиток ресурсів людини і її соціального оточення, здійснення необхідних соціальних змін [349, с. 22].

Наукові погляди на мету соціально-педагогічної роботи подано у Додатку А.

Аналіз теоретико-методологічних підходів [10; 49; 71; 73; 148; 158; 326; 330; 342; 359; 372] до характеристики парадигм соціальної та педагогічної сфер дозволив нам визначити перелік парадигм соціально- педагогічної роботи, що надалі будуть представлені у нашому дослідженні: когнітивно-інформаційна, компетентнісна, особистісна, культурологічна.

Когнітивно-інформаційна парадигма соціально-педагогічної роботи (з англ. cognition – знання, пізнання) базується на придбанні, організації та використанні знань особистістю. Але знання не можуть виступати тільки сукупністю будь-яких відомостей (декларативні знання), вони мають програмувати, проектувати майбутню поведінку особистості (процедурні знання) у відповідності до когнітивних процесів (мислення, усвідомлення, судження) та враховувати процеси реальності, які постійно змінюються. Знання при цьому розглядаються як особлива форма існування і систематизації результатів інформаційної діяльності особистості. Рівень знань, за твердженням О. Бухтатого, порівнюють з об'єктивною реальністю та адекватним віддзеркаленням зовнішнього і внутрішнього світу в свідомості індивіда у формі уявлень, понять, думок, теорій тощо [24]. Крім цього, знання особистості є «головним джерелом продуктивності» [111].

Англійський дослідник Б. Бернс стверджує, що знання розподіляються в соціальній системі, і кожен її учасник знає про правила, норми, цінності, які в ній прийняті. На його думку, люди не завжди відчують тиск норм, але вони завжди знають про них і по можливості їх враховують у своїй поведінці [404].

Людська поведінка, згідно соціально-когнітивної теорії канадського вченого А. Бандури, здебільшого засвоюється шляхом ідентифікації себе з

іншою особою та успадкування її поведінки через спостереження та наслідування. На підставі численних досліджень, учений дійшов висновку, що людям не завжди потрібний для наučіння власний досвід, вони можуть учитися і на чужому досвіді. Особистість має схильність слідувати і підкорятися особам, яких вона сприймає як носіїв зразків («патернів») соціальної поведінки («соціальні моделі»). За допомогою вербальних і образних репрезентацій особистість аналізує, моделює і зберігає чужий досвід, який може стати орієнтиром для майбутньої поведінки. Особливу роль у формуванні патернів поведінки відіграють ЗМІ, які поширюють символічні «соціальні моделі» в широкому соціальному просторі. Важливими є результати дослідження процесу формування особистості, проведені А. Бандурою, які показали, що діти, як правило, імітують спочатку дорослих, а згодом однолітків, чия поведінка призвела до успіху. Іноді діти копіюють навіть ту поведінку, яка не мала успішного наслідку, тобто вони засвоюють нові соціальні моделі поведінки «про всяк випадок», тобто вчаться на досвіді.

Соціально-когнітивна теорія А. Бандури базується на з'ясуванні принципів і закономірностей прояву різних механізмів, форм і структур, за допомогою яких розвивається і закріплюється пристосування людини до навколишнього середовища [358]. Використання теорії соціального наučання у соціально-педагогічній роботі загальноосвітніх навчальних закладів передбачає позитивний результат від залучення однолітків до профілактики шкідливих звичок, асоціальної поведінки тощо. Опосередкований досвід дозволяє отримати знання за допомогою спостереження за подіями та людьми. Позитивний вплив на модель поведінки можливий у разі збігу вікових даних, статі та інших фізичних характеристик. Тобто, застереження лідерів груп однолітків більш переконливі для учнів загальноосвітніх навчальних закладів, ніж людей іншої вікової категорії, куди відносяться батьки та вчителі. І їх заохочення чи покарання недостатні для того, щоб навчити дитину новій поведінці.

За Б. Скіннером люди схильні повторювати ті дії, які призводять до приємних суб'єктивно позитивних наслідків і уникають того, що викликало негативні результати.

Схожою є теорія фреймів М. Мінського, яка передбачає, що знання про світ необхідно уявляти як структуровані дані, що мають стереотипні ситуації. Тому, «людина, намагаючись пізнати нову для себе ситуацію або по-новому поглянути на вже звичні речі, вибирає зі своєї пам'яті деяку структуру даних (образ, прототип), що називається «фреймом» з таким розрахунком, щоб шляхом зміни в ній окремих деталей («слотів») зробити її придатною для розуміння» та узгодженою з реальністю [174, с. 8]. Теорія фреймів дає розуміння особливостей людського мислення, можливість прогнозуванню, пошуку вирішення завдань чи ситуацій, плануванню своєї діяльності.

Досліджуючи поведінку людей, Е. Берн створив теорію трансактного аналізу: у кожної людини існують набори, «зразки поведінки», які вона використовує в тих чи інших ситуаціях і які пов'язані із станами свідомості, «Я-станами». Кожен із цих станів має свій набір слів, почуттів, поз, жестів. Трансакт – це вербальне або невербальне спілкування як мінімум двох людей. У випадку правильного розуміння особистістю трансакту, швидко настає усвідомлення причин конструктивного або деструктивного спілкування [358].

Теорія Д. Роттера доповнює соціально-когнітивну теорію А. Бандури, підкреслюючи взаємодію людини і її оточення. Д. Роттер у своїй теорії соціального навчання вважав, що думати і передбачати є унікальною здатністю людини. За його переконанням, прогнозуючи певну поведінку людини в конкретній ситуації, необхідно брати до уваги такі мотиваційні та когнітивні фактори (сприйняття, очікування і цінності): поведінка людини цілеспрямована, тобто люди прагнуть рухатися до очікуваної мети, що «основним типам поведінки можна навчитися в соціальних ситуаціях і це пов'язано з потребами, які вимагають задоволення через взаємодію з іншими людьми» [380].

На підтримці балансу між вимогами середовища та ресурсами, які задовольняють їх, наголошується у когнітивній теорії стресу та копінгу (від англ. coping – справлятися) Р. Лазауруса. Копінг-стратегії розглядаються як об'єднання когнітивних та поведінкових зусиль особистості. Дослідником описується копінг, спрямований на послаблення впливу стресу, складної ситуації, на управління ними, прийняття виважених рішень у кризових ситуаціях, пристосування людини до вимог ситуації та емоційний копінг, спрямований на стабілізацію емоційного стану людини [410].

Впоратися з зовнішнім тиском на особистість та здобути стресостійкість допомагає і теорія соціальної інокуляції В. МакГира. Дослідник переконаний: якщо існують засоби впливу на уявлення і поведінку людей, то так само мають існувати і механізми, які перешкоджають зміні засвоєних принципів, правил і уявлень. В рамках використання цієї теорії відбувається навчання людей навичкам протидії зовнішньому негативному впливу за рахунок прищеплення соціальних та життєвих навичок [412, с. 11]. У соціально-педагогічній роботі використовуються профілактичні заходи щодо ризикованої поведінки дітей та учнівської молоді (використання таких моделей поведінки, які загрожують стану здоров'я та нормальній життєдіяльності).

Когнітивна теорія гендеру, за переконанням Т. Говорун, узагальнює в собі знання того, як у конструктивний спосіб можна досягати міжстатевої гармонії на всіх рівнях функціонування суспільства, і, навпаки, які засади побудови взаємин статей спричиняють напруження, конфлікти, дисбаланс розвитку. Засвоєння гендерних ролей є частиною процесу формування моральної свідомості дитини, визрівання її розумових здібностей. Згідно з когнітивним підходом гендерні уявлення дитини є результатом не лише навчання з боку соціального оточення, а й розвитку її внутрішнього світу, образу «Я» [56].

Зазначаємо, що когнітивні процеси ґрунтуються на інформації, яка є джерелом знань, першочерговою потребою у прийнятті рішень і поведінці.

Дослідники по-різному визначають поняття «інформація». Вона є «класичним прикладом суспільного блага, оскільки за своєю суттю її споживання є неконкурентним: споживання інформації одним суб'єктом не перешкоджає решті споживати її також. З цих міркувань інформація є благом, що не обтяжує» [328, с. 17]. Г. Кастлер вважає інформацію як випадковий і зафіксований вибір одного варіанта з декількох можливих і рівноправних» [112]. О. Халіпова її розглядає як «найцінніший інтелектуальний ресурс у системі життєзабезпечення суспільства, найважливішу частину його інтелектуальної власності, частка якої дедалі більше зростає в сучасному суспільстві» [381, с. 7]. Вчений С. Капіца визначав «інформаційне поле» через зв'язки людства: звичаї, навички, знання, що передаються від покоління до покоління під час навчання, здобуття освіти виховання індивіда як члена суспільства [107].

Грунтуючись на вищезазначених теоретичних положеннях, вважаємо, що провідною ідеєю когнітивно-інформаційної парадигми соціально-педагогічної роботи є засвоєння інформації, яка виступає підґрунтям знань у соціальній поведінці особистості.

Соціально-педагогічна робота загальноосвітніх навчальних закладів в рамках когнітивно-інформаційної парадигми має бути спрямована на навчання дітей уміло працювати з інформацією – підвищувати інформаційну грамотність, зокрема, у питаннях: про процеси та явища, що відбуваються у власній школі і системі освіти, державі і суспільстві; про права та обов'язки учня; про норми і вимоги шкільного життя, які пов'язані з участю у шкільному самоврядуванні, суспільному житті.

Збирати, вміти обробляти, аналізувати, систематизувати та поширювати інформацію є важливою передумовою соціального розвитку дитини. Слід також зауважити, що розвиток новітніх інформаційних технологій створює необмежені можливості щодо поширення інформації у віртуальному просторі. Поряд з перевагами такого процесу (збільшення об'єму та швидкості отриманої навчальної інформації, культурного

самовдосконалення, ознайомлення з традиціями різних країн, спілкування, обговорення різноманітних проблем тощо) спостерігаються й потенційні загрози щодо життєдіяльності дітей та їхніх родин (неправдива інформація, кібербулінг, кіберсуїцид, порнографія, в тому числі й дитяча, насильство і т. і.). Надання інформації про ризики та правила поведінки у віртуальному інформаційному просторі, про адекватне реагування у ризикованих ситуаціях, про контролювання особистих емоцій у соціальних мережах є надзвичайно важливим завданням соціально-педагогічної роботи загальноосвітніх навчальних закладів.

Основою когнітивно-інформаційної парадигми у соціально-педагогічній роботі загальноосвітніх навчальних закладів є набуття учнями емоційного інтелекту (ідентифікація емоцій, розуміння їх, знання з можливості керування ними) та соціального інтелекту (визначення своєї позиції відносно соціальної дійсності, свого місця в структурі соціальних відносин, здатність правильно розуміти свою поведінку і поведінку інших людей у соціальному середовищі, враховуючи реальні та потенційні соціальні ролі особистості у кожній зі сфер суспільного життя). Однак при застосуванні в соціально-педагогічній роботі суто когнітивно-інформаційної парадигми завжди актуальною буде проблема відриву знань від умінь їх використовувати.

Навчити особистість використовувати отримані знання при виконанні своєї соціальної функції можливо в рамках *компетентнісної парадигми*, яка є однією з домінуючих парадигм у сучасній соціально-педагогічній теорії та практиці.

Визначальною категорією компетентнісної парадигми соціально-педагогічної роботи є «компетентність» (вихідна основа «*compete*», що означає «знати», «досягати», «вміти», «відповідати»), без якої не можлива діяльність особистості сучасного суспільства. У науковій літературі поняття «компетентність» не має єдиного тлумачення. Первинне значення цього терміну стосувалося в основному професійної діяльності й розглядалося як

вершина розвитку професійної майстерності. Протягом останніх років дослідники почали визначати компетентності у різних сферах життєдіяльності.

Над проблемою формування компетентностей учнів плідно працюють українські вчені – І. Бех [351], Н. Бібік [217], О. Овчарук [189], О. Локшина [217], Ж. Петрочко [207], О. Пометун [217], О. Савченко [335] та ін. Так, наприклад, О. Пометун зазначає, що у педагогічній науці термін «компетентність» розуміється як «...спроможність особистості сприймати індивідуальні потреби та відповідати на них, кваліфіковано будувати діяльність у будь-якому напрямі, виконувати певні завдання або роботу» [217, с. 16].

Науковець Ж. Петрочко розглядає компетентність як «...інтегровану особистісну характеристику, що об'єднує знання, уміння, навички, цінності, досвід людини, готовність і здатність реалізувати коло повноважень, що визначають її відповідальність у виконанні певних завдань» [206, с. 54].

Компетентність за твердженням М. Докторович – категорія, яка може стосуватися як однієї конкретно взятої особистості, так і цілої соціальної групи. Вона вказує не лише на вміння, знання, досвід, а й на самостійність, рівень освіченості, життєві та професійні цінності, здатність ефективно розв'язувати нові нестандартні завдання тощо [68]. Компетентність передбачає спроможність особистості відповідати на індивідуальні та соціальні виклики, формувати комплекс ставлень, цінностей, знань і навичок [408, с. 8]. Вона не може бути ізольована від конкретних умов її реалізації, оскільки тісно пов'язує одночасну мобілізацію знань, умінь і способів поведінки в умовах конкретної діяльності [63]. Компетентність має вікові характеристики, які науковцями [77; 102; 156] розглядаються як орієнтовні показники розвитку особистості на кожному віковому етапі. Вітчизняні науковці [133; 189; 216] на основі вивчення зарубіжного досвіду визначили наступні ключові (життєво важливі) компетентності дітей та учнівської молоді: навчальну (інтелектуальний розвиток особистості та здатність

учитися протягом життя); соціальну (володіння засобами, що дають можливість особистості взаємодіяти з різними соціальними групами та соціальними інститутами суспільства), здоров'язбережувальну (набуття характеристик та властивостей, спрямованих на збереження фізичного, соціального, психічного та духовного здоров'я – свого та оточення), громадянську (орієнтування в проблемах сучасного суспільно-політичного життя в Україні, прийняття законних рішень, враховуючи інтереси і потреби громадян, власні інтереси), з інформаційних та комунікаційних технологій (здатність орієнтуватися в інформаційному просторі, володіти й оперувати інформацією відповідно до потреб ринку праці), загальнокультурну (здатність жити та взаємодіяти з іншими в умовах полікультурного суспільства, керуючись національними та загальнолюдськими цінностями). Ключові компетентності є особистісною і соціальною цінністю, вони необхідні кожному учню і суспільству в цілому [336]. Без цих компетентностей неможлива діяльність сучасної людини в інтелектуальній, суспільно-політичній, комунікаційній, інформаційній, культурній та інших сферах життєдіяльності. Ключові компетентності мають відповідати пріоритетам та цілям освіти і носити особистісно орієнтований характер [133, с. 13].

Вирішальну роль у формуванні ключових компетентностей дітей та учнівської молоді відіграють саме загальноосвітні навчальні заклади (школи, лицеї, інтернати тощо), які забезпечують формування активної життєвої позиції, моральних переконань, принципів та ідеалів, необхідних для розвитку особистості.

У соціально-педагогічному аспекті поняття «компетентність» розглядають як здатність особистості ефективно взаємодіяти у суспільстві, задовольняти індивідуальні та соціальні потреби за допомогою знань, умінь, практичних навичок, емоцій, ціннісних орієнтацій і використовують поняття «соціальна компетентність». Саме на формування соціальної компетентності має бути спрямована соціально-педагогічна робота загальноосвітнього

навчального закладу. Серед основних компетентностей І. Зверєва виділяє: соціальні компетентності, пов'язані з оточенням, життям суспільства, соціальною діяльністю особистості (здатність до співпраці; вміння розв'язувати проблеми в різних життєвих ситуаціях; комунікативні навички та навички взаєморозуміння; вміння функціонувати в соціально гетерогенних групах; активна участь у житті громади; вміння визначати особисті ролі в суспільстві тощо); мотиваційні компетентності, пов'язані з інтересами, індивідуальним вибором особистості (навички адаптуватися та бути мобільним; бажання змінити життя на краще; вміння робити власний вибір і встановлювати особисті цілі тощо); функціональні компетентності пов'язані з умінням оперувати знаннями та фактичним матеріалом (здатність ефективно використовувати мову та символи, знання й інформаційну грамотність у різних ситуаціях) [73, с. 58].

Серед вітчизняних дослідників, які переймалися проблемою соціальної компетентності є: М. Докторович [68], І. Зарубінська [88], І. Зверєва [73], О. Овчарук [133], Т. Окушко [192] та ін. Соціальна компетентність поєднує в собі загальні ознаки поняття «компетентність» особистості, які звужуються й уточнюються значенням і логікою поняття «соціальна». Такими загальними ознаками компетентностей є їх практико-зорієнтований характер і творча спрямованість. Соціальна компетентність особистості охоплює різні сфери людської діяльності: навчальну, професійну, власне соціальну взаємодію і є однією із істотних передумов продуктивної міжособистісної взаємодії в усіх її проявах [88].

Соціальна компетентність за М. Докторович – це набута здатність особистості гнучко орієнтуватися в мінливих соціальних умовах та ефективно взаємодіяти із соціальним середовищем [68]. Соціальну компетентність особистості дитини О. Борисова характеризує як інтегральну якість, що дозволяє їй усвідомлювати свою унікальність і бути здатною до саморозвитку, самонавчання, а також усвідомлювати себе частиною колективу, суспільства, вміти вибудовувати відносини і враховувати інтереси

інших людей, брати на себе відповідальність і діяти, виходячи із загальних цілей на основі цінностей як загальнолюдських, так і тієї спільноти, в якій дитина розвивається [22].

Поняття «соціальна компетентність» підлітків Т. Окушко визначає як базову, інтегровану характеристику особистості, що відображає її досягнення в розвитку взаємин з іншими людьми, дозволяє правильно вибудовувати відносини і сприймати соціальну реальність, реалізовувати свою поведінку в залежності від ситуації у відповідності з існуючими у соціумі нормами і цінностями [192].

Б. Кремс виокремлює наступні компоненти соціальної компетентності: компетентність у вирішенні конфліктів, соціальна відповідальність, соціальне розуміння, соціальна вправність [164, с. 25], В. Ромек акцентує на можливості гнучко змінювати стратегію поведінки людини з урахуванням соціальних норм та особливостей соціальної ситуації [171, с. 8].

Ми погоджуємося з думкою, що процес формування соціальної компетентності проходить ряд етапів (соціальна адаптація, соціальна ідентифікація, індивідуалізація та персоніфікація), триває протягом життя людини, розгортається послідовно згідно з її психофізіологічним розвитком в кожному віковому періоді, набуваючи нових форм та змісту [68].

Важливою теорією компетентнісної парадигми, на нашу думку, є теорія соціальних мереж (Д. Уоттс, С. Строгац). Вона підкреслює значущість міжособистісних стосунків, в першу чергу, всередині реферетних груп та серед однолітків у набутті тієї чи іншої форми поведінки. На цій теорії ґрунтуються програми профілактики у молодіжному середовищі за принципом «рівний-рівному». За концепцією М. Вебера соціальна дія (бездіяльність) має суб'єктивний «сенс» незалежно від ступеня його виразності. Соціальна дія – це поведінка особи, яка за суб'єктивно передбачуваним змістом (цілі, наміри, уявлення про що-небудь) дійовою особи, суспільства пов'язана з поведінкою інших людей і, виходячи з цього сенсу, може бути зрозуміло пояснена. Інакше кажучи, соціальною є така дія,

«що у відповідності зі своїм суб'єктивним змістом включає в дійовій особі установки на те, як будуть діяти інші і орієнтується в їхньому напрямку». Це означає, що соціальна дія передбачає свідому орієнтацію суб'єкта на відповідну реакцію партнера і «очікування» певної поведінки, хоча її може й не бути.

Соціальну дію особистості вивчав і Т. Парсонс у своїй концепції. Він стверджував, що діяльність особистості є усвідомленою, спирається на цінності, принципи і норми суспільної поведінки. Тобто, діяльність залежить від трьох факторів – соціального виміру, що ґрунтується на певному усталеному соціальному порядку, соціальних норм, особистісного виміру, який опирається на усвідомлення соціальним суб'єктом власних вчинків та культурного виміру, підґрунтям якого є прийняті у суспільстві культурні цінності. Існування останніх є обов'язковою умовою стабільного функціонування соціальної системи, оскільки культурні цінності, прийняті особистістю, дозволяють їй безболісно сприймати норми обов'язкової поведінки в межах соціальної системи. За такою системою фундаментальні суспільні цінності повинні стати цінностями особистості, що і є основою її соціальної дії. Слід звернути увагу, що дана теорія торкається не тільки компетентнісної парадигми, а й особистісної та культурологічної.

Також необхідно, на нашу думку, розглянути теорію Г. Дж. Ботвіна, що вивчає життєві навички (lifeskills training), тобто навички особистої поведінки та міжособистісного спілкування. Наявність життєвих навичок за даною теорією дозволяє особистості позитивно змінювати поведінку та гармонійно жити у суспільстві.

Використання цієї теорії у соціально-педагогічній роботі сприяє формуванню сприятливих життєвих настанов та поведінкових навичок. Дану теорію застосовують у привентивній роботі щодо попередження різних видів насильства, у корекційній роботі в разі його виявлення, у випадках потрапляння дитини у складні життєві обставини, у профілактичній та корекційній роботі щодо різних видів залежностей дітей та учнівської молоді

тощо [96, с. 18].

Теорія ігрової діяльності вчених Д. Ельконіна [398] та А. Усової [374] розглядає своєрідність ігрової діяльності, основні етапи її становлення, формування ігрових дій, умови виникнення і розвитку сюжетної гри, перехід рольових ігор у групові, з'ясовує значення гри як рушійної сили розвитку дитини. Багато уваги було приділено дослідженню ролі дитячих груп у становленні особистості, результатом якого стало твердження, що клас, у життя якого включаються школярі, не впливає безпосередньо на становлення їхніх особистісних якостей. Цей вплив залежить від функцій, які виконує учень у груповій навчальній діяльності, суспільно корисній праці, від реалізації його прагнення до самоствердження. Найефективнішим чинником розвитку є нові потреби, інтереси, прагнення, самооцінка особистості тощо.

Українські дослідники соціально-педагогічної теорії та практики [22; 68; 73; 88; 133; 192] виокремлюють здатності соціальної компетентності: аналізувати механізми функціонування соціальних інститутів суспільства, визначаючи в них власне місце, та проектувати стратегії свого життя з урахуванням інтересів і потреб різних соціальних груп, індивідуумів, відповідно до соціальних норм і правил, наявних в українському суспільстві, та інших чинників; продуктивно співпрацювати з різними партнерами в групі та команді, виконувати різні ролі й функції в колективі, проявляти ініціативу, підтримувати та керувати власними взаєминами з іншими; застосовувати технології трансформації та конструктивного розв'язання конфліктів, досягнення консенсусу, брати на себе відповідальність за прийняті рішення та їх виконання; спільно визначати цілі діяльності, планувати, розробляти й реалізовувати соціальні проекти і стратегії індивідуальних та колективних дій; визначати мету комунікації, застосовувати ефективні стратегії спілкування залежно від ситуації, вміти емоційно налаштовуватися на спілкування з іншим.

Сукупність положень та теорій щодо емоційного та соціального розвитку дитини, її досвіду, індивідуальних особливостей дає підґрунтя для

особистісної парадигми.

Заслуговує на увагу концепція «балансу ідентичності» Л. Кольберга та Ж. Піаже, яка виходить з того, що в кожній конкретній ситуації особистість повинна як би балансувати між вимогами «бути як всі» і вимогами «бути як ніхто інший», тобто одночасно бути ідентичною і унікальною [358].

Мотиваційно-потребова теорія А. Маслоу [358]. Потреба в самовираженні – це «бажання стати більшим, ніж ти є, стати всім, на що ти спроможний». Головним є потяг до самоактуалізації, самореалізації, розкриття потенцій до творчості та любові, в основі яких – гуманістична потреба творити людям добро. Тому особистість усвідомлює значимість своєї роботи і відчуває задоволення від самого її процесу.

Теорія розвитку особистості Е. Еріксона [358] розглядає взаємодію матері і дитини, використовуючи терміни «базова довіра-недовіра до світу». Ступінь почуття довіри у дитини залежить від міри турботи про неї. Якщо її недостатньо, то у дитини виробляється недовіра, підозрілість до світу та людей. В цій теорії існує положення про «ідентичність особистості», яка виражається в ототожненні її із соціальною групою. Згідно цієї теорії велике значення має виховання людини у ранньому дитинстві. Розвиток особистості проходить через кризи. Тому у соціально-педагогічній роботі в загальноосвітніх навчальних закладах обов'язково враховуються: вік дитини, стадії її розвитку, соціальний статус тощо.

У гуманістичній теорії особистості Г. Олпорта [358] говориться, що у взаєминах між людиною і середовищем не може бути рівноваги, оскільки розвиваючи існуючи взаємини, доводиться встановлювати нові, що й дає постійний розвиток особистості. Рушійною силою таких дій є мотив, що дає рухатися вперед та чинити опір труднощам.

Розвиток особистості Б. Анан'єв розглядає як структуру, що складається поступово упродовж всього життя та вибудовується за двома основними типами зв'язків – субординаційними та координаційними, які забезпечують цілісність у взаємодії із середовищем [371].

Пошук сенсу життя та його реалізація є рушійною силою у розвитку особистості за теорією Франкла. Якщо цей пошук марний, особистість відчуває внутрішню порожнечу, напругу, які призводять до девіантної та делінквентної поведінки [358].

Гуманістична теорія особистості К. Роджерса стверджує, що не завжди самооцінка збігається з оцінкою особистості оточуючими людьми. Постає проблема прийняття рішення: залишитися зі своєю «Я-концепцією» чи усвідомити оцінку інших. Доволі часто в дітей формується занижена самооцінка. Вони можуть вважати себе недостатньо розумними, негарними, нездібними. У таких випадках самооцінка стає джерелом серйозних проблем. Вона знижує здатність дитини до адаптації, мотивацію до навчання, спонукає до самоствердження через асоціальну поведінку, вживання психотропних речовин. Для виховання позитивної самооцінки діти потребують безумовного визнання. Навіть якщо дитина вчинила неправильно, варто пояснити їй, що ви вважаєте поганим тільки її вчинок, а не її саму. Але позитивна самооцінка корисніша тоді, коли вона адекватна, тобто відповідає дійсності [358].

Теорія прив'язаності Дж. Боулбі [407] розглядає інтерперсональні стосунки між дитиною і батьками (чи особами, які їх замінюють), які є визначальними для нормального розвитку дитини та її ідентичності. Прихильність – взаємний процес утворення зв'язку між людьми на рівні рефлексів, що зберігається невизначений час, навіть якщо ці люди не живуть разом; зв'язок, що дає почуття захищеності та безпеки, близький зв'язок між двома людьми, який не залежить від їхнього місцезнаходження та служить джерелом їхньої емоційної близькості. Дана теорія використовується у соціально-педагогічній роботі в загальноосвітніх навчальних закладах з батьками та їхніми дітьми у випадках порушення сімейних зв'язків з метою їх налагодження.

Головним в особистості за теорією Е. Шпрангера [358; 371] є ціннісна орієнтація, яка включає суб'єкт в пізнання. Ця орієнтація є духовним початком, що визначає світобачення і є похідною частиною загального

людського духу. Не варто шукати якихось об'єктивних причин розвитку людської особистості, потрібно лише співвідносити структуру окремої особистості з духовними цінностями суспільства. Існує шість типів пізнання світу, шість «форм життя». Теоретична людина (для якої головне пізнання світу і відносин між людьми). Економічна людина шукає користь у пізнанні; цінність самого пізнання пов'язується з тим, що приносить користь безпосередньо самій людині, її сім'ї, колективу, людству. Естетична людина намагається пізнати світ через естетичні враження. Сприймає довкілля як щось гармонійне або дисгармонійне. Соціальна людина прагне знайти себе в іншій людині, жити для людей. Політична людина тягнеться до такої влади, що відповідає вищим духовним вимогам, і на цій основі детермінує мотиви та дії інших людей. Релігійна людина шукає вищої правди, першопричини буття. Тобто, найважливішим є те, що відмінність людей полягає у цінностях духовної орієнтації.

Вирішення проблеми соціального розвитку дітей ґрунтується на інтерполяції теоретичних концепцій соціальності з інших наук на ґрунт соціально-педагогічної роботи. Проблема соціальності розробляється в роботах сучасних науковців О. Пахомової [203], О. Рассказової [324], А. Рижанової [326], С. Харченка [383], О. Хендрік [385], Л. Мардахасєва [168], В. Нікітіна [187] та ін. Більшість дослідників розглядають це поняття як інтегрований результат реалізації процесу соціального виховання, здатність людини взаємодіяти із соціальним світом, що базується на ідеях самозбереження соціуму, єдності та гармонійної взаємодії людей різних національностей, соціально-вікових груп, класової приналежності, стану здоров'я, рівня розвитку та можливостей, людства у цілому.

У науковій літературі останніх років звертається увага на необхідність враховувати в понятті «соціальність» декілька аспектів. Зокрема, впроваджується подвійна суспільна визначеність особистості, яка полягає у тому, що, з одного боку, людина є підсумком культурної історії як конкретно-історичний суб'єкт діяльності, що виявляє себе у функціонуванні

різних історичних типів особистості, а з іншого – як персоніфікація суспільних відносин даної епохи, як суб'єкт суспільних відносин, в яких вона постає як особистість, у всій повноті конкретно-історичних характеристик.

Аналіз наукової літератури [167; 168; 179; 180; 187; 197; 203; 324; 327; 344; 359; 383;] дозволяє стверджувати, що усі дослідження соціальності здійснювалися у руслі двох основних методологічних підходів, актуальних й сьогодні. Так, на думку О. Мантурова, поняття соціальність являє собою альтернативні погляди на взаємодію особистості і певних умов соціального буття [167, с. 12]. Цікавою є позиція дослідника щодо соціальності як «соціального цілого», що набуває тотальний, примусовий характер по відношенню до індивіда та його діяльності [167, с. 13].

Соціальність як стан людської включеності у групу передбачає зіткнення індивіда з іншими, їх світоглядну узгодженість. Проблемне поле дослідження обумовлюється розглядом ключових методологічних напрямків постановки й розв'язання питання про природу людської згуртованості, тобто соціальності. [197].

У дослідженні О. Рассказової зазначено, що у більшості наукових джерел соціальність визначається у широкому контексті як усталена модель людських взаємодій, за допомогою якої відбувається контакт індивідів та соціуму [324, с. 96]. За визначенням Л. Осадчої соціальність – це умова й спосіб появи людини як представника роду, а не біологічного виду, адже визначальними орієнтирами в людському житті стають умоглядні смислові установки, що функціонують у колективі й забезпечують його єдність. Тому незаперечним фактом є взаємозв'язок між соціальними структурними змінами та динамікою ціннісного світоглядного ядра певної людської спільності. Врешті, смислові коди перетворюються на визначальні фактори щодо динаміки самої соціальності. Якщо приводом для розвитку певної мови є спільний життєвий простір та загальноприйнятий спосіб господарчої активності (первинна соціальність), то в розвинутих соціальних утвореннях єднання забезпечується не спільною працею, а якістю та інтенсивністю

мовних контактів. Таким чином, соціальна єдність формується на основі спільності сповідуваних цінностей, на базі функціональної доречності й продуктивності виробленої поколіннями смислової сфери [197, с. 10].

Як взаємозумовленість існування людей, взаємозумовленість їх життям один одного, процесами і результатами спільної та індивідуальної діяльності соціальність розуміє В. Кемеров [344, с. 301].

У межах соціальної філософії та низки соціологічних наук такий погляд на соціальність є усталеним, що відображає взаємозумовленість індивідуального («атомарного», «ядерного») буття людей та надіндивідуальних структур соціальної статистики і соціальної динаміки [347, с. 130].

Аналіз праць вітчизняних та зарубіжних науковців, присвячених проблемі соціальності особистості дає можливість конкретизувати сутність соціальності як низки надіндивідуальних характеристик, що склалися у ході культурно-історичного розвитку, передаються людям як представникам соціуму в процесі розвитку й забезпечують цілісність, функціонування та розвиток суспільства як єдиного організму.

Зокрема, вивчаючи вплив соціуму на розвиток особистості, процесі розвитку й забезпечують цілісність, функціонування та розвиток суспільства як єдиного організму. А. Мудрик стверджує, що соціальність може бути визначеною як наслідок впливу усієї сукупності соціальних чинників, як результат соціалізації у цілому, а не тільки відносно соціально контрольованої її складової (виховання) [180].

У дослідженнях В. Москаленко в понятті «соціальність» фіксується факт наявності колективності і спільних дій людських індивідів як сукупності людей, які виступають як певна єдність. Виражаючи форму існування людської практики, спосіб зв'язку людей в процесі виробничої діяльності, соціальність причетна до всіх її аспектів. Вона може розглядатися у відповідності з сутністю історичного процесу в якості загального його визначення. За допомогою категорії «соціальність» аналізується людський індивід з боку тих його характеристик, які роблять його здатним виступати в

якості суб'єкта суспільного виробництва, суб'єкта історії [179].

Вчений В. Нікітін вивчає соціальність через призму соціального виховання, як результат спроможності людини до взаємодії із соціальним світом. Крім того, соціальність, за В. Нікітиним, – це «не синонім суспільного, оскільки останнє ширше за змістом і виражає типологічну характеристику природи соціальності. Соціальність нетотожна й колективності, котра, як здатність до співпраці, також належить до першої, але не вичерпує її змісту. Соціальність являє собою єдність особистісного й колективного, є виявом суспільної природи людини на індивідуальному рівні, а відтак, містить у собі суб'єктність, що розуміється як здатність бути джерелом особистої активності [346, с. 39].

Із позиції розвитку соціальності дітей ми можемо стверджувати, що соціальність виявляється в індивідуально-творчому ставленні до суспільного буття, а також активності, комунікабельності, вмінні співпрацювати, налагоджувати контакти з оточуючим середовищем засобами соціально педагогічної роботи. Таку позицію можна виокремити у дослідженні А. Рижанової, котра зазначає, що соціальність є результатом соціального виховання, зокрема проявом індивідуального творчого ставлення не тільки до суспільного буття як певної форми соціуму, але й до соціального буття, зокрема сімейного, етнічного, регіонального, глобального тощо» [326, с. 36]. Ми поділяємо погляди науковця в тому, що соціальність має рівні, які свідчать про якість оволодіння соціальністю та умови її розвитку. На нашу думку, результатом ефективної соціально-педагогічної роботи з дітьми є розвиток усіх рівнів соціальності (біологічного – виживання особистості, здатність до соціальної взаємодії; фізичного – примусове нав'язування цінностей соціумом в умовах загрози соціальному суб'єкту; духовного – набуття ціннісних орієнтацій та їх активна реалізація в суспільстві) [327].

Аналізуючи роботи науковців [179; 180; 203; 324; 346], ми дійшли висновку, що до структури соціальності дітей входять такі взаємопов'язані та взаємозалежні елементи, як: соціальні цінності, соціальні якості, соціальні

почуття та соціальна поведінка, соціальна активність та відповідальність, які утворюють систему, що впливає на визначення сутності поняття «соціальність».

У контексті розвитку соціальності учнів засобами соціально-педагогічної роботи, необхідно виокремити ієрархію соціальних цінностей, соціальних якостей та соціальну поведінку. Така позиція ґрунтується на твердженні, що розвиток соціальних цінностей неможливий без розвитку потреб, інтересу до набуття знань, формування соціальних якостей, соціальних почуттів, набуття знань, умінь, навичок, способів соціальної поведінки в спеціально створених соціальних ситуаціях взаємодії тощо. Соціальність багато у чому пов'язана із поняттями «освіта», «виховання», «культура».

Базовими теоріями *культурологічної парадигми* у дослідженні освіти є філософська концепція духовної діяльності, взаємозв'язок культури і моралі особистості, культури і освіти (Г. Балл, М. Бахтін, В. Біблер, Є. Іванов). Головне завдання культурологічної парадигми вбачається в передачі цінностей культури наступним поколінням, які можуть і не усвідомлювати необхідності в цьому [74, с. 67]. Відомий український соціолог О. Якуба зазначає, що під культурою завжди маються на увазі явища, процеси, відносини, які якісно відрізняють суспільство, людину від природи, і є результатом соціальної взаємодії [401, с. 76].

Одним із сучасних підходів в педагогіці В. Беляєв вважає культурологічний підхід. Це дозволяє нам вивчати соціально-педагогічну роботу в загальнокультурному руслі. «Людина стає спадкоємцем культури у процесі освіти і виховання: осягаючи її феноменологію, засвоюючи субкультурний феномен народу, вона набуває статус особистості – соціальної одиниці суспільства з характеристиками національного менталітету» [15, с. 19].

Культурологічну парадигму можемо розглядати в межах культурно-історичної теорії Л. Виготського, яка вивчає психічні функції (увагу, пам'ять,

емоції тощо) і стверджує, що вони не є внутрішніми природньо, а утворюються впродовж життя у результаті оволодіння зовнішніми засобами культурної поведінки та мислення.

Погоджуючись з постулатами теорії А. Маслоу, О. Леонтьєв [371] у своїй теорії діяльності стверджує, що розвиток особистості можливий у безмежній творчості і ніяк не в діяльності задля задоволення своїх потреб. Ми погоджуємося з тим, що творчість сприяє розвитку дитини, проте ми вважаємо, що задоволення своїх потреб (біогенних, соціогенних, психологічних) не слід виключати у процесі розвитку особистості.

Враховуючи той факт, що сучасне суспільство постійно перебуває в мінливому інформаційному полі, доречно використовувати у соціально-педагогічній роботі теорію інформаційного суспільства (Д. Белл, Р. Маклюен, А. Тоффлер), де засоби комунікації розглядаються в якості єдиного стимулу та джерела соціального розвитку. Інформація згідно цієї теорії виступає основою культури та всіх культурних цінностей.

Раціональним знаходить культурологічний підхід до освітньо-виховного процесу В. Болгаріна і наполягає на необхідності вдосконалення соціально-педагогічних механізмів включення людини в світ Культури [20].

У контексті організації соціально-педагогічної роботи з учнями для нас важливі сутнісні характеристики особистісної культури як узагальненої ознаки змістового наповнення життєдіяльності суб'єкта, стилю та способу його життя, що не обмежуються сукупністю знань, переконань, умінь, здібностей індивіда, хоча є важливими характеристиками культурного розвитку людини. Компоненти особистісної культури утворюють системно сформовані ціннісні якості, які реалізуються у діяльності й у яких результати суспільної культури виявляються як особисті досягнення. Так В. Поліщук наголошує, що особистість є «душею культури, її джерелом, цілющим початком». У цьому вбачається її «всебічна розвиненість, гармонія розуму і почуттів, душі і тіла» [212, с. 22].

Щоб досягти такої мети, необхідно дотримуватись культури виховання.

Успіхи виховання залежать не тільки від кількості заходів, а й від тієї ролі, яка відводиться людині і, зокрема, дитині. Вона у соціально-педагогічній роботі має розглядатися не лише як об'єкт культурного впливу шкільного середовища, засобів масової інформації, а, передусім, як суб'єкт власної культуротворчості. Саме тому культуротворчу функцію загальноосвітнього навчального закладу О. Савченко визначає як процес, в якому цілі навчання перетинаються з цілями виховання «від людини освіченої – до людини культури» [335], а А. Рижанова вважає, що метою культуровідповідної соціально-педагогічної роботи з дітьми є створення виховних умов у загальноосвітніх навчальних закладах для розвитку соціальності, розкриття змісту та засвоєння системи культурних цінностей і норм, що визнані у суспільстві у певний часовий період [327].

Привертає увагу точка зору А. Мудрика, котрий вважає, що на загальнолюдських цінностях культури повинно ґрунтуватися і будуватися виховання відповідно до цінностей і норм тих чи інших національних культур і специфічних особливостей, притаманних традиціям тих чи інших регіонів. Важливо, щоб виховання допомагало людині «вписатися» в реалії життя, що змінюються, знайти позитивні способи самореалізації та самоствердження, адекватні цим реаліям [180, с. 59].

Зважаючи на суспільні події в Україні останніх чотирьох років, одним з пріоритетних напрямів соціально-педагогічної роботи є долучення учнів до традицій та національних цінностей українського народу як основи фізичного та духовного здоров'я особистості, зміцнення української родини, пізнання світу та свого місця в ньому, формування у них культури гідності. Гідність за Конституцією України визнається найвищою соціальною цінністю. Культура гідності сучасними українськими науковцями визначається як життя особистості за вищими духовними пріоритетами, які виступають підґрунтям її самоцінності. Вона спирається на ціннісне ставлення до себе та інших, до держави, нації, спрямована на стимулювання самопізнання, самооцінки, самоповаги, самозахисту, саморегуляції,

самореалізації своїх сутнісних сил, залишаючись гуманною людиною за будь-яких умов [389]. На формування культури гідності впливають досвід, особистісне спілкування, потреби, інтереси, характер, звички та тип поведінки особистості. Діти переконані, що зберегти свою гідність та не порушити її щодо іншої людини можливо через стриманість, виваженість у прийнятті рішень, уникнення конфліктів, тактовність, толерантність, повагу, дотримання правил моральної поведінки, неприйняття шкідливих звичок, через спілкування з гідними людьми, правову культуру [78, с. 73].

Під «правовою культурою» розуміється вияв духовної культури особистості, яка базується на ідеї гармонійності, цілісності сучасного світу, єдності природного, соціального й духовного середовища людини, історико-культурних традицій. У змісті правової культури має місце усвідомлення взаємозв'язку між ідеями індивідуальної свободи, правами людини та її громадянською відповідальністю; визнання та забезпечення прав людини як єдиної норми для всіх людей. Вона відображає рівень духовності особистості, її загальної культури, ціннісних орієнтацій та соціальної зрілості. Правова культура особистості в культурологічному контексті є інтегрованою якістю, в якій сфокусована гармонія правосвідомості, морально-естетичних переживань, правових знань і морально-правової поведінки. Соціально-педагогічна робота загальноосвітніх навчальних закладів має сприяти високому рівню правосвідомості, правових знань та умінь, усвідомленню учнями своїх морально-правових ціннісних орієнтацій, свободи і відповідальності [362]. Такого стану можна досягти за умови якісно організованого процесу правового виховання, розвитку правового світогляду молоді, системи правових знань, навичок правомірної поведінки. Водночас знання дітьми своїх прав і обов'язків розширює можливості їх реалізації, зокрема й у власних інтересах. Тобто, правова культура зміцнює життєву позицію, загострює почуття непримиренності до негативних явищ, підвищує соціальну активність в правоохоронній діяльності учнів.

У процесі соціальної активності дітей формується комунікативна

культура, яка розглядається як результат соціально-комунікативного розвитку особистості, зумовленого культурою певного соціуму. Вона є індивідуально своєрідною здатністю суб'єкта спілкування до здійснення комунікативної діяльності, виявом його комунікативних характеристик – вмотивованих, морально зорієнтованих комунікативних якостей і вмінь, завдяки яким він досягає поставлених цілей. Підґрунтям комунікативної культури є спілкування, що виступає результатом і водночас засобом розвитку людського суспільства. Комунікативна культура являє собою морально зорієнтований засіб міжособистісної взаємодії, знання учнями норм культури мовлення, загальноприйнятих правил комунікації особистості у соціокультурному середовищі. В інформаційному просторі культуру сучасного суспільства в інтелектуальній, художній, психологічній, моральній та соціальній сферах життєдіяльності особистості визначають через поняття «медіакультура». Ми розуміємо медіакультуру дітей як здатність ефективно взаємодіяти у інформаційно-віртуальному просторі, адекватно поводитися в ньому, критично осмислювати та творчо інтерпретувати медіапродукцію. У цьому процесі важливо враховувати рівень медіакультури батьків. Чим він вищий, тим вагоміший вплив батьків на своїх дітей: останні привчаються до вибіркової в перегляді телепередач, у пошуку саме необхідної інформації в Інтернеті тощо.

Через посилення інтересу до віртуального простору в останні роки спостерігається усталена тенденція щодо погіршення серед учнів стану їх здоров'я внаслідок низького рівня фізичної активності. Тому актуальним у соціально-педагогічній роботі загальноосвітніх навчальних закладів є формування в учнів «культури здоров'я». Цією темою в українській педагогіці переймалися В. Бобрицька [18], В. Горащук [59], С. Кириленко [115], Г. Кривошеєва [144], С. Омельченко [194], В. Оржеховська [196] та ін.. Культуру здоров'я особистості В. Горащук визначає як «важливий складовий компонент її загальної культури, обумовлений матеріальним і духовним середовищем життєдіяльності

суспільства, що виражається в системі цінностей, знань, потреб, умінь і навичок щодо формування, збереження й зміцнення її здоров'я» [59, с. 167–174]. С. Кириленко підкреслює, що культура здоров'я включає умови та характеристики навколишнього середовища, індивідуальні якості та особливості особистості, уміння адекватно співвідносити себе з навколишнім світом [115]. На думку В. Оржеховської культура здоров'я є невід'ємною складовою загальної культури особистості, яка забезпечує певний рівень знань, умінь та навичок з питань формування, збереження, відтворення та зміцнення здоров'я і характеризується високим рівнем культури поведінки стосовно власного здоров'я та здоров'я оточуючих. Варто зауважити, що здоров'я – комплексне утворення, що поєднує фізичне, психічне, соціальне та духовне [196]. Найвищим показником володіння культурою здоров'я особистості є її творча позиція щодо усвідомлення значущості знань та процесу самовиховання з питань збереження та відновлення здоров'я, дотримання здорового способу життя. Тому культуротворча складова соціально-педагогічної роботи в загальноосвітньому навчальному закладі має бути спрямована на розвиток здоров'я дітей.

Розвиток здоров'я учнів тісно пов'язаний з формуванням екологічної культури особистості. Дані, отримані Н. Шевченко, засвідчують, що тільки 8,3% учнів обговорюють із друзями питання необхідності збереження навколишнього середовища і 5,9% – в сім'ї, а 24,6% опитаних учнів вважають необхідним вживати певні практичні дії щодо збереження природи. Таке становище дає підстави для актуалізації соціально-педагогічної роботи щодо формування екологічної культури дітей, вимагає докорінних змін у свідомості учнів щодо навколишнього середовища. Дослідниця визначає екологічну культуру як частину загальної культури, суспільно вироблену форму зв'язку людини з природою, що реалізується в конкретних соціальних умовах і яка спрямована на організацію та трансформацію природного світу відповідно до власних потреб та намірів [390]. Важливим є виховання особистості, яка б займала активну життєву позицію в сфері охорони

природи, розуміла власну причетність до екологічних проблем.

Отже, культурологічна парадигма соціально-педагогічної роботи в загальноосвітньому навчальному закладі передбачає розвиток культурної особистості учня в процесі формування «національної культури», «культури здоров'я», «екологічної культури», «правової культури», «комунікативної культури», «медіакультури», «культури гідності», що є підґрунтям формування покоління молодих українців з високим рівнем культурних світоглядних позицій.

Проведений нами аналіз поняття «соціально-педагогічна робота», вивчення мети соціально-педагогічної роботи, дослідження її парадигм дає нам підстави тлумачити «соціально-педагогічну роботу в загальноосвітньому навчальному закладі» як *діяльність із забезпечення потреб, прав дітей та їхніх сімей, створення сприятливих умов для формування їх безпечної поведінки, розвитку соціальної активності.*

Використання базових положень визначених парадигм у соціально-педагогічній роботі загальноосвітніх навчальних закладів з дітьми подано у Додатку Б.

Отже, аналіз мети соціально-педагогічної роботи та дослідження основних положень базових теорій розвитку особистості та суспільства, які дають підґрунтя когнітивно-інформаційній, компетентнісній, особистісній, культурологічній парадигмі, дозволили нам схарактеризувати багатоаспектність соціально-педагогічної роботи з дітьми в загальноосвітніх навчальних закладах. Це слугує базисом для вивчення генези соціально-педагогічної роботи в загальноосвітніх навчальних закладах України.

1.2. Генеза соціально-педагогічної роботи в загальноосвітніх навчальних закладах (кінець XX – початок XXI століття)

Вивчення генези соціально-педагогічної роботи в загальноосвітніх навчальних закладах України наприкінці XX – початку XXI століття ми вважаємо за доцільне розпочати з виокремлення змін у різних сферах

суспільного життя дітей.

У суспільстві розповсюджувались негативні соціальні явища: зниження інтересу до культурно-національних і загальнолюдських цінностей, освіти; поширення токсикоманії, наркоманії, збільшення суїцидів, правопорушень серед дітей та молоді; зростання кількості дітей та підлітків, які у навчальний час були на підробітках або займалися жебрацтвом. Підставою для таких проявів соціальної поведінки дослідники вважали незадовільну організацію навчально-виховного процесу в загальноосвітніх навчальних закладах, недостатнє використання можливостей громадських організацій та трудових колективів тощо [11]. На думку Л. Каневського, вони були пов'язані з несприятливими умовами життя і виховання неповнолітніх, послабленням соціального контролю за їх поведінкою, невчасним реагуванням оточуючих на криміногенні ситуації тощо [23, с. 14].

Наростання соціальних проблем серед дітей та молоді дало поштовх до організації соціально-педагогічної роботи в загальноосвітніх навчальних закладах. Згідно Закону України «Про загальну середню освіту» [249], загальноосвітній навчальний заклад є навчальним закладом, який забезпечує реалізацію права громадян на загальну середню освіту. У нашому дослідженні ми будемо розглядати наступні загальноосвітні навчальні заклади: ЗОШ I-III ступенів; спеціалізована школа (школа-інтернат) I-III ступенів з поглибленим вивченням окремих предметів та курсів; гімназія (гімназія-інтернат) – навчальний заклад II-III ступенів з поглибленим вивченням окремих предметів відповідно до профілю; колегіум (колегіум-інтернат) – навчальний заклад II-III ступенів філологічно-філософського та (або) культурно-естетичного профілю; ліцей (ліцей-інтернат) – навчальний заклад III ступеня з профільним навчанням та допрофесійною підготовкою (може надавати освітні послуги II ступеня, починаючи з 8 класу); школа-інтернат I-III ступенів, що забезпечує реалізацію права дітей, які потребують соціальної допомоги на загальну середню освіту (його головним завданням є утримання, виховання та навчання дітей, які не мають необхідних умов для

виховання та навчання в сім'ї, розвитку їх природних здібностей, формування соціально зрілої особистості. Такими закладами є інтернатні заклади для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, що створюються для здобуття базової чи повної загальної середньої освіти, а в разі необхідності – перебування в них до повноліття на повному державному утриманні за рахунок коштів відповідних бюджетів та інших, незаборонених законодавством джерел фінансування).

Дослідження генези соціально-педагогічної роботи в загальноосвітніх навчальних закладах наприкінці XX – початку XXI ст. показало, що вона пройшла складний суперечливий еволюційний шлях. У різні періоди розвитку соціально-педагогічної роботи в загальноосвітніх навчальних закладах були окреслені її пріоритетні напрями. Проведений історико-педагогічний аналіз науково-педагогічної літератури дозволив виділити суспільно-правовий критерій за яким було охарактеризовано періоди розвитку соціально-педагогічної роботи. Показниками суспільно-правового критерія визначено: нормативно-правова база (наявність у законодавчих актах положень про соціально-педагогічну роботу в загальноосвітніх навчальних закладах); суб'єкти соціально-педагогічної роботи (забезпеченість фахівцями); пріоритетні напрями, форми та методи соціально-педагогічної роботи. З урахуванням цього ми підходили до визначення періодів розвитку соціально-педагогічної роботи в загальноосвітніх навчальних закладах України (наприкінці XX – початку XXI століття):

- 1) *пошуково-адаптаційний* (1980–1992);
- 2) *нормативно-методичний* (1993–2005);
- 3) *організаційно-технологічний* (2006–2014).

У *пошуково-адаптаційний період* (1980–1992) соціально-педагогічної роботи в загальноосвітніх навчальних закладах України постало питання виховання дитини в умовах соціуму, що змінюється. Загальноосвітній навчальний заклад мав стати центром цих змін, оскільки виступав основною

моделлю соціального світу.

Підтвердженням цього є Рішення колегії Міністерства освіти УРСР від 19.03.1980 р. «Про додаткові міри з подальшого покращення виховної роботи з учнями загальноосвітніх шкіл» [190]. У документі наголошується про низьку якість і ефективність виховних заходів, про відсутність єдності в діях школи, сім'ї, громадськості та повільне вдосконалення форм і методів виховної роботи з учнями.

Серед пріоритетних завдань було виділено наступні: розв'язання питання щодо правопорушень, бездоглядності, алкоголізму дітей та підлітків. Оскільки спостерігався негативний вплив батьків у сім'ях, де вживали алкогольні напої, 20 травня 1985 р. вийшов Указ Президії ВР СРСР «Про посилення боротьби з пияцтвом і алкоголізмом, викорінення самогеноваріння» [280].

Іншим правовим документом означеного періоду став наказ Міністерства освіти СРСР «Про організатора позакласної та позашкільної виховної роботи» [183], в якому зазначається про недостатність уваги в роботі з педагогічно занедбаними дітьми, їхніми сім'ями, про неузгодженість в деяких випадках роботи організатора та старшого піонервожатого, про слабкість в організації виховної роботи з учнями за місцем проживання, в координації спільної діяльності організатора та педагога-організатора домоуправління, про недостатність докладених зусиль у перетворенні школи в центр активної виховної роботи в мікрорайоні. Адже у цей період старші піонервожаті, організатори позакласної та позашкільної роботи, а потім педагоги-організатори, класні керівники середніх ЗОШ проводили соціально-педагогічну роботу з дітьми, підлітками та їхніми сім'ями. Вони намагалися контролювати функціонування родини та налагоджувати стосунки між дітьми та дорослими [90, с. 32].

Активно допомагати у цій роботі мала батьківська громадскість на підставі наказу Міністерства освіти УРСР «Про затвердження Положення про батьківський комітет загальноосвітньої школи» [184], у якому

наголошується про пофілактику шкідливих звичок у школярів, дитячої бездоглядності та правопорушень; про організацію педагогічного всеобучу та пропаганду серед батьків відповідального ставлення до виховання дітей. Обрані батьківські комітети за цим наказом мали можливість вносити пропозиції на розгляд педагогічної ради школи та просити адміністрацію за місцем роботи батьків про заохочення останніх за успіхи у вихованні дітей, а також домагатися громадського впливу на батьків, які незадовільно займались вихованням дітей у сім'ї.

Із дітьми, що мали відхилення в поведінці, проблеми у навчанні і розвитку, із неблагополучних сімей, або в силу обставин опинились у кризовій ситуації – дітьми «групи ризику» працювали співробітники правоохоронних органів. Функції виховання та перевиховання дітей та підлітків, їх адаптації та соціалізації в суспільстві виконували школи, інтернати, піонерська та комсомольська організації. У цей період при школах створювалися служби профілактики та суспільні опікунські ради, котрі працювали переважно з учнями, які мали певні відхилення поведінки від загальноприйнятої норми – «важкими» дітьми та їхніми сім'ями. У позанавчальний час почала проводитись виховна робота, мета якої була спрямована на заохочення дітей до активних форм її проведення. Як зазначає науковець Л. Штефан, «соціально-педагогічна робота зводилася не просто до ізоляції дитини від негативного впливу вулиці шляхом залучення її до позашкільних закладів, а до виховання у підлітка вміння опиратися шкідливим проявам вулиці» [393, с. 313].

Основною формою вирішення проблем дітей, чиї батьки з різних причин не забезпечували належний рівень догляду і виховання, не сприяли набуттю дитиною освіти, було проведення просвітницької роботи та співпраця педагогічного колективу з різними соціальними інституціями, що сприяли подоланню проблем як дітей, так і їхньої родини загалом [16]. До них належали ради сприяння сім'ї та школі на підприємствах, комісії у справах неповнолітніх при виконкомах Рад народних депутатів.

Шкільна система в означений період ставала дедалі значно відкритою для впливу навколишнього середовища. Такі обставини передбачали, насамперед, вдосконалення змісту виховного процесу, його цілісність, забезпечення виховного характеру всіх видів діяльності учнів у середовищі. Школа «відкритого типу» акумулювала можливі різновиди дитячо-підліткових молодіжних колективів і об'єднань у школі та мікрорайоні: учнівські, клубні, територіальні, любительські, громадські організації, неформальні групи, асоціації та ін. У країні почала розвиватися розгалужена система різних комплексів (соціально-педагогічних, фізкультурно-оздоровчих, сільських шкіл-комплексів тощо), що стало підґрунтям комплексної організації соціально-педагогічної роботи на рівні мікрорайону [90].

Відкритості шкіл сприяло заснування Тимчасового науково-дослідного колективу (ТНДК) «Школа–мікрорайон» (створений 22 лютого 1989 р. Академією педагогічних наук і Державним комітетом народної освіти СРСР), основною концепцією роботи якого було вдосконалення позашкільного середовища, створення єдиного підходу до системи виховання дітей та їхніх батьків за місцем проживання. Результатом створення ТНДК «Школа–мікрорайон» стало започаткування виховної системи, яка передбачала діяльність з реалізації попередньо поставлених завдань, налагодження сприятливих відносин між її учасниками (педагогами, вихованцями, батьками). Почалося впровадження соціометричних методів дослідження учнівських колективів, вивчення сімейного мікросередовища дитини, а також надавалась необхідна соціально-педагогічна допомога сім'ям своїх підопічних. Завдяки досвіду роботи шкільних і позашкільних педагогів-організаторів почалися зміни у змісті соціального виховання: втілювалися принципи, які базувались на положеннях особистісно-орієнтованого підходу з урахуванням усіх суб'єктів виховання (батьки, педагоги, громадськість) у різних сферах мікросередовища особистості (сім'я, клас, школа, будинок, клуб, неформальна група тощо). Акцент почав робитися на визнанні

самоцінності кожної особистості в колективі, на розумінні ролі колективних стосунків, на співпраці у створенні перспективи індивідуального розвитку дитини. Втілення експериментального проекту «Школа–мікрорайон» відбувалося на базі шкіл № 57, № 95 міста Макіївки та школи № 11 міста Донецька, працюючи в режимі повного дня. За кожним з педагогів було закріплено декілька будинків, що знаходились неподалік один від одного і мали спільний двір. Шкільні педагоги організовували індивідуальну та групову роботу з дітьми, які були закріплені за ними, залучали їх до участі у шкільних гуртках та секціях, організовували роботу клубів вихідного дня для дітей та дорослих, проводили дворові свята, змагання, акції тощо. Акцент робився не тільки на залучення дітей та дорослих до проведення заходу, а й до його підготовки [90].

Проте, діяльність ЗОШ як провідного організатора соціально-педагогічної роботи з дітьми, їхніми сім'ями у мікрорайоні призвела до перевантаження вчителів, вони не повною мірою були готові до надання різних видів соціально-педагогічної підтримки та допомоги. Саме тому, у цей період в Україні з'являються спеціалісти, орієнтовані на соціально-педагогічну роботу в суспільстві. Незважаючи на різні назви їхніх посад: «педагог-організатор комунальної служби», «вихователь кімнати школяра в житловому будинку», «керівник підліткового клубу за місцем проживання» – всі вони були суголосні професії соціального педагога, оскільки здійснювали соціально-педагогічні функції. Поступово, враховуючи попередній досвід, організація соціально-педагогічної роботи педагогічними працівниками загальноосвітніх навчальних закладів у позаурочний час була сфокусована на дітей та підлітків в межах загальноосвітнього навчального закладу.

20 листопада 1989 р. Генеральною Асамблеєю ООН була прийнята «Конвенція про права дитини» [134]. Прийняття Конвенції стало настільки важливою подією, що її стали називати великою хартією вільностей для дітей, мировою конституцією прав дитини. На засіданнях чотирьох комітетів Верховної Ради СРСР: з науки, народної освіти, культури і виховання, у

справах жінок, охороні сім'ї, материнства і дитинства, у справах молоді, з міжнародних справ попередньо розглядалося питання про ратифікацію Конвенції. Окрім прав дітей, що живуть у сприятливих умовах, в ній міститься положення й про особливі групи дітей: інвалідів, сиріт; дітей, що позбавлені батьківського піклування, що знаходяться в зоні озброєного конфлікту, біженців, про підлітків, що скоїли злочин. Конвенція поклала край поняттю «незаконнонароджена дитина». В ній констатується найважливіший соціально-правовий принцип – інтерес дитини переважає над інтересами батьків, суспільства, церкви, держави.

Визначною подією в утвердженні важливості цього принципу стала Постанова ВР УРСР «Про ратифікацію Конвенції про права дитини» у лютому 1991 р. Тим самим Україна визнала цінність людської особи та зобов'язалась забезпечувати кожній її дитині захист від усяких форм насильства, жорстокості, експлуатації у різних сферах життя і піклування, свободу, культурний та духовний розвиток, розвиток талантів, розумових і фізичних здібностей, почуття гідності, поваги до навколишнього середовища, підготовку до повноцінного і достойного суспільного життя [134]. Конвенція є першим міжнародним документом, який став частиною українського національного законодавства у сфері захисту прав дітей.

Ще одним позитивним кроком у захисті прав дитини досліджуваного періоду стало звернення уваги на загальносуспільну українську проблему – сироти при живих батьках (згодом соціальне сирітство), кількість яких налічувалась у 1987 р. близько 95% від загальної кількості дітей, що перебували у дитячих будинках [65].

Проте, у зв'язку з появою в УРСР випадків захворювання на ВІЛ та враховуючи спосіб його передачі, з'явилося усвідомлення необхідності соціально-педагогічної роботи з дітьми «групи ризику» (дітьми, які толерантно відносились до раннього статевого життя своїх однолітків або вже мали партнерів, які не засуджували вживання наркотичних речовин або вже їх вживали), але чіткої стратегії вироблено не було.

Важливою подією у сфері соціально-педагогічної практики стало доповнення у квітні 1991 р. кваліфікаційного довідника посадою «педагог соціальний». Постановою КМ України «Про затвердження переліку посад педагогічних та науково-педагогічних працівників», посада «соціальний педагог» була включена до переліку посад педагогічних працівників [263]. На законодавчому рівні в цей період був прийнятий Закон України «Про освіту». У ст. 22 якого наголошується на соціально-педагогічному патронажі у системі освіти, який сприяє взаємодії навчальних закладів, сім'ї і суспільства у вихованні дітей, їх адаптації до умов соціального середовища, забезпечує консультативну допомогу батькам, особам, які їх замінюють. Він здійснюється соціальними педагогами, які за своїм статусом належать до педагогічних працівників [291]. Враховуючи статтю 53 Закону України «Про освіту», де вказано, що при загальноосвітніх навчальних закладах утворюються фонди загального обов'язкового навчання для надання матеріальної допомоги учням, їх оздоровлення, проведення культурних заходів, інших передбачених законодавством витрат, можна стверджувати, що соціально-педагогічна робота у загальноосвітньому навчальному закладі стала невід'ємною частиною функціонування освітнього простору. У школах-інтернатах для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, здійснювався соціально-педагогічний патронаж.

Значною подією у соціально-педагогічній роботі стало створення 7 серпня 1992 р. Української Асоціації соціальних педагогів та спеціалістів з соціальної роботи як благодійної громадської організації, яка ставила собі за завдання консолідацію зусиль різних соціальних інституцій щодо розвитку соціально-педагогічної роботи в Україні на засадах розвитку соціальних ініціатив, самоврядування, гласності, добровільності членства й участі в її справах. В Асоціації працювали доктори та кандидати наук різних спеціальностей, соціальні педагоги загальноосвітніх навчальних закладів, працівники центрів соціальних служб для сім'ї, дітей і молоді, фахівці соціальної сфери, які не мали спеціальної фахової підготовки. Члени

Асоціації сприяли становленню статусу соціального педагога, захисту його професійних інтересів та створенню сприятливих умов праці, зробили вагомий внесок у розвиток соціально-педагогічної роботи, у здійснення програм соціальної підтримки дитинства та юнацтва в Україні [73]. Отже, пошуково-адаптаційний період характеризується, з одного боку, переосмисленням ролі дитини у родині і суспільстві та розумінням необхідності здійснення соціально-педагогічної роботи у загальноосвітньому навчальному закладі як провідному соціальному інституті, з іншого – відсутністю ґрунтовної законодавчої бази, що мала б забезпечувати системність соціально-педагогічної роботи в ньому, браком кваліфікованих спеціалістів (соціальних педагогів), здатних професійно її виконувати та повільністю у вдосконаленні форм і методів соціально-педагогічної роботи з учнями.

Нормативно-методичний період (1993–2005) ми починаємо досліджувати з затвердження у 1993 р. «Положення про психологічну службу системи освіти України» [215]. В означений період було закладено основи правової бази соціально-педагогічної роботи в загальноосвітніх навчальних закладах: підписано Укази Президента України [280; 281; 285; 302], прийнято національні [262; 286; 287; 288; 289] та державні [235; 236; 253] програми, Закони України [230; 243; 249; 294; 299; 307; 309; 340], спрямовані на забезпечення здоров'я, основних прав дитини; нормативно- правові акти в сфері сімейних відносин, охорони прав дітей та їх захисту, запобігання правопорушенням та злочинності серед неповнолітніх. Крім того, була видана чимала кількість постанов [263; 269; 297; 304; 305] та листів МОН [231; 232; 293; 298; 395] щодо організації соціально-педагогічної роботи в загальноосвітніх навчальних закладах, розроблені етичні стандарти діяльності соціального педагога, визначено його функціональні обов'язки у системі освіти.

Соціальний педагог здійснював свою професійну роботу в рамках діяльності шкільної психологічної служби, і лише за умови постійної

співпраці зі шкільним психологом. Необхідно звернути увагу на той факт, що чисельність фахівців психологічної служби системи освіти України постійно зростала: з 2852 осіб у 1994 р. до 5066 осіб у 1996 р.

Як зазначає фундатор соціальної педагогіки в Україні І. Зверева, саме із початком роботи соціального педагога у загальноосвітньому навчальному закладі були виокремлені три основних взаємопов'язаних напрями діяльності школи та інших інститутів суспільства у системі соціального виховання: передача (організація) соціального досвіду учням і створення необхідних умов для їхньої повноцінної самореалізації у близькому оточенні, самовиховання у бажаному для суспільства напрямку; створення виховного середовища у сім'ї та її близькому оточенні; ресоціалізація і соціальна реабілітація, які передбачають комплекс заходів з подолання асоціальних відхилень і профілактики правопорушень, забезпечення соціальної допомоги і захисту з метою подолання соціальної дезадаптації і включення виховання у життя [90].

Головні зусилля соціально-педагогічної роботи в загальноосвітніх навчальних закладах були спрямовані не на спробу підмінити вплив сім'ї, а на те, щоб встановити контакти у сім'ї, сприятливий виховний мікроклімат у соціумі. Одним із завдань стала допомога та підтримка сімей учнів. Беззаперечним пріоритетом соціально-педагогічної роботи у загальноосвітніх навчальних закладах того часу була зміна характеру взаємодії школи з сім'єю у системі соціального виховання на засадах національної та духовної культури.

Із прийняттям Державної національної програми «Освіта» («Україна XXI століття») [235] у 1993 р. з'явилась можливість організації заходів щодо родинного виховання як важливої ланки виховного процесу, забезпечення педагогічного навчання батьків без застосування ідеології та політики; вільного вибору своєї світоглядної позиції дітьми, молоддю та їхніми батьками тощо. Крім того, це був перший освітній документ, у якому вперше зверталась увага не тільки на фізичне здоров'я дітей та молоді. Одним із

стратегічних завдань Державної програми було визначено становлення фізичного, морального здоров'я особистості внаслідок забезпечення у загальноосвітніх навчальних закладах виховання фізично та психічно здорової дитини; запобігання пияцтву, наркоманії, насильству, які негативно впливають на здоров'я учнів. У Державній програмі наголошувалось на впровадженні у загальноосвітніх навчально-виховних закладах психологічної та соціально-педагогічної служб. Проте, Тимчасові типові штатні нормативи загальноосвітніх навчально-виховних закладів 1996 р. призвели до погіршення ситуації: в психологічній службі системи освіти майже на 60% було скорочено посади соціальних педагогів. Чисельність психологічної служби скоротилася до 4 тис. осіб.

Становище дітей в цей період значно погіршується, позашкільна освіта переходить на комерційні відносини, і для більшості батьків вона стає недосяжною. Ці фактори не дають можливості для фізичного, психічного, соціального і духовного здоров'я підростаючого покоління.

Зважаючи на те, що значну частину свого часу дитина проводить у загальноосвітньому навчальному закладі, формування і розвиток соціально зрілої, творчої особистості із усвідомленою громадянською позицією, почуттям національної самосвідомості, підготовленої до професійного самовизначення бере на себе загальноосвітній навчальний заклад [269].

Така ситуація та зобов'язання, передбачені Конвенцією ООН про права дитини, підштовхнули до затвердження у 1996 р. Указом Президента України Національної програми «Діти України» [286]. У ній йдеться про соціальну інфантильність дітей, про актуалізацію культури спілкування, адаптованості дітей та підлітків до навчально-виховного процесу. Піднімається проблема соціального сирітства: серед дітей-сиріт і дітей, які залишилися без піклування батьків (близько 90 тисяч), лише 7% – круглі сироти. Серед заходів щодо поліпшення становища дітей пропонується моніторинг індивідуального розвитку і процесу соціалізації дітей, патронажне обслуговування неблагополучних, неповних, малозабезпечених багатодітних

сімей та сімей, які виховують дітей-інвалідів, з метою надання комплексної допомоги в утриманні дітей, проведення заходів щодо профілактики побутового, дорожньо-транспортного, спортивного травматизму та безпечного поводження на воді.

Із метою розвитку міжнародного співробітництва у 1995 р. в Україні було впроваджено Міжнародну програму канадсько-українського партнерства «Партнери в охороні здоров'я» [76]. У тому ж році Україна приєдналась до міжнародного проекту «Європейська мережа шкіл сприяння здоров'ю» [296].

Налагодити організаційну, координаційну та науково-методичну роботу у галузі соціально-педагогічної роботи дозволило створення у липні 1998 р. Українського науково-методичного центру практичної психології і соціальної роботи. Згодом, у 1999 р., було затверджено нове Положення про психологічну службу системи освіти України [274], в якому роз'яснювалась безпосередня діяльність соціальних педагогів у закладах освіти. Зокрема, соціально-педагогічна робота навчального закладу була зорієнтована на посередництво між освітніми установами, сім'єю, трудовими колективами, громадськістю; організацію їх взаємодії з метою створення умов для всебічного розвитку дітей і підлітків; на сприяння участі вихованців у науковій, технічній, художній творчості, спортивній, суспільно-корисній діяльності; виявлення задатків, обдарувань, розкриття здібностей, талантів, на професійне самовизначення та соціальну адаптацію старшокласників; залучення до культурно-освітньої, профілактично-виховної, спортивно-оздоровчої, творчої роботи різні установи, громадські організації, творчі спілки, окремих громадян; на подолання особистісних, міжособистісних, внутрішньосімейних конфліктів; надання потрібної консультативної психолого-педагогічної допомоги дітям і підліткам, групам соціального ризику, дітям, які потребують піклування тощо [274].

На державному рівні було встановлено, що психологічну службу системи освіти необхідно розглядати як багаторівневу організаційну систему,

яка включає основні структурні одиниці і забезпечує надання ефективної психологічної допомоги всім учасникам навчально-виховного процесу. Спектр завдань на різних рівнях функціонування цієї системи має бути диференційованим. При цьому цільовий напрямок діяльності психологічної служби залишається єдиним.

Соціальний педагог є головною ланкою системи соціального забезпечення на рівні навчального закладу і має бути долученим до вирішення основних завдань цієї системи. Основною метою діяльності психологічної служби системи освіти було підвищення якості і забезпечення доступності послуг у сфері практичної соціально-педагогічної роботи, спрямованих на збереження і укріплення здоров'я, підвищення адаптивних можливостей, створення умов для повноцінного і гармонійного розвитку всіх учасників навчально-виховного процесу, посилення розвивального і виховного компонентів системи освіти.

Посадові обов'язки соціального педагога окремо від практичного психолога навчального закладу, які були визначені у Положенні про психологічну службу [274], були розподілені нами відповідно до функцій соціально-педагогічної роботи у загальноосвітньому навчальному закладі (таблиця 1.1).

Таблиця 1.1

**Посадові обов'язки соціального педагога у загальноосвітньому
навчальному закладі**

Функції роботи соціального педагога	Посадові обов'язки
Діагностична	Вивчає та оцінює особливості діяльності і розвитку учнів, мікроколективу, шкільного колективу в цілому, досліджує спрямованість впливу мікросередовища, особливостей сім'ї та сімейного виховання, позитивного виховного потенціалу соціального середовища та джерела негативного впливу на вихованців, учнів.
Прогностична	Прогнозує на основі спостережень та досліджень посилення негативних чи позитивних сторін соціальної ситуації, що впливає на розвиток особистості учня; прогнозує результати навчально-

Продовження таблиці 1.1

	виховного процесу з урахуванням найважливіших факторів становлення особистості.
Комунікативна, консультативна	Дає рекомендації учням, батькам або особам, які їх замінюють, вчителям та іншим особам з питань соціальної педагогіки; надає необхідну консультативну соціально-педагогічну допомогу учням, які потребують піклування чи перебувають у складних життєвих обставинах.
Охоронно-захисна	Сприяє захисту прав учнів, представляє їхні інтереси у службі у справах дітей, у правоохоронних та судових органах.
Здоров'язберігаюча	Бере участь у формуванні навичок дотримання норм та правил поведінки, ведення здорового способу життя, сприяє попередженню негативних явищ серед дітей та підлітків.
Організаційна, корекційно-реабілітаційна, попереджувально-профілактична.	Надає соціальні послуги, спрямовані на задоволення соціальних потреб учнів; здійснює соціально-педагогічний супровід навчально-виховного процесу, соціально-педагогічний патронаж соціально незахищених категорій учнів; сприяє соціальному і професійному визначенню особистості, дбає про професійне самовизначення та соціальну адаптацію учнів.

Джерело: Розроблено автором

Яскравим підтвердженням важливості роботи соціального педагога став лист МОН України від 12.04.2000 р. № 1/9-100 про призупинення процесу скорочення посад практичних психологів (соціальних педагогів) у дошкільних, усіх типах загальноосвітніх та інших навчальних закладах системи загальної середньої освіти, тим більше, посади соціальних педагогів вводяться з 2001 року в штати загальноосвітніх навчальних закладів [228].

Основою організації та удосконалення роботи соціальних педагогів усіх типів загальноосвітніх навчальних закладів системи загальної середньої освіти Міністерства освіти і науки України став лист «Щодо планування діяльності, ведення документації і звітності усіх ланок психологічної служби системи освіти України» [395], в якому рекомендувалось соціальним педагогам навчальних закладів вести наступну документацію: а) індивідуальні картки психолого-педагогічного діагностування; б) протоколи індивідуальних консультацій; в) журнали проведення корекційно-відновлювальної та розвивальної роботи; г) журнали психологічного аналізу уроків; д) журнали щоденного обліку роботи; е) тижневий графік роботи.

Позитивні зміни у забезпеченні повноцінної діяльності соціального

педагога забезпечило «Положення про психологічний кабінет дошкільних, загальноосвітніх та інших навчальних закладів» [214] у 2001р. У ньому наголошується на необхідності виділення спеціального приміщення даній категорії спеціалістів задля виявлення і створення оптимальних соціально-психологічних умов для розвитку і саморозвитку дітей та учнів, виконання освітніх і виховних завдань навчальних закладів. Ситуація щодо забезпечення кабінетами соціальних педагогів за п'ять років змінилась наступним чином: окреме приміщення мали 29,9% працівників психологічної служби, суміщене робоче місце – 63,7% [322]. Як наслідок таких змін, у психологічній службі системи освіти у 1999-2002 рр. почала спостерігатися позитивна динаміка щодо збільшення чисельності працівників з 5696 до 6837 осіб. Проте, на посадах соціальних педагогів переважно працювали спеціалісти, які не мали фахової освіти, але спостерігалась тенденція щодо зменшення таких працівників.

Важливу роль у розвитку соціально-педагогічної роботи в загальноосвітніх навчальних закладах відіграв лист МОН України «Про особливості діяльності практичних психологів (соціальних педагогів) загальноосвітніх навчальних закладів в 2001/02 навчальному році» [293], у якому окреслені завдання соціального педагога, що систематизовані нами у Додатку В.

Крім означених завдань, згідно Закону «Про охорону дитинства» [294], соціального педагога загальноосвітнього навчального закладу було долучено: до забезпечення безкоштовним харчуванням дітей-сиріт; дітей, позбавлених батьківського піклування та дітей із малозабезпечених сімей, які є учнями 1-3 класів, до організації їм пільгового проїзду міським пасажирським транспортом, автомобільним транспортом загального користування в сільській місцевості; до контролю за дотриманням прав означених категорій на безкоштовне відвідування кінотеатрів, виставок, музеїв тощо.

Задля покращення життя дітей у загальноосвітніх школах-інтернатах було передбачено навчально-виховну реабілітацію для дітей, які потребують

корекції фізичного та розумового розвитку. А також наголошувалось на просвітницькій роботі серед дітей за місцем навчання щодо формування позитивної поведінки та здорового способу життя [309]. Здоров'я людини є найвищою цінністю, тому вагомого значення в цьому періоді набуло прийняття Національної програми «Репродуктивне здоров'я 2001-2005» [289], Національної доктрини розвитку освіти [285], Національної Програми профілактики ВІЛ/СНІДУ на 2001-2003 роки [305]. В них робиться наголос на відповідальному ставленні до власного здоров'я та до здоров'я оточуючих. Передумовою прийняття цих програм стали: незадовільний стан здоров'я громадян України (станом на 2000 р. в Україні зареєстровано 2025 ВІЛ-інфікованих дітей [305]), демографічна криза, яка з кожним роком заглиблювалась (починаючи з кінця 80-х років до 2001 року спостерігалось стрімке скорочення рівня народжуваності: 2,6 дитини на жінку у 1989 р., 1,6 – у 1993 р., 1,2 – впродовж 1998-2000 рр. та 1,1 – у 2001 р. [409; 411]), зменшувалась і тривалість життя. Результат Програми вбачали у формуванні здорового способу життя дітей, у відповідальному ставленні їх до репродуктивного здоров'я, у запобіганні інфекційним хворобам, які передаються статевим шляхом, через впровадження різноманітних заходів: проведення акцій щодо впливу шкідливих звичок на стан здоров'я, профілактично – просвітницької роботи серед учнів тощо.

У Національній програмі патріотичного виховання населення, формування здорового способу життя, розвитку духовності та зміцнення моральних засад суспільства у 1999 р. [262] наголошувалось на важливості громадянського виховання, відродженні національних свят та обрядів, пропаганді кращих духовних надбань українського народу, підтримці та розвитку традицій, спрямованих на зміцнення української родини, вихованні любові до рідної землі, формуванні демократичного світогляду, самосвідомості та національної гідності громадян України. У зв'язку зі збільшенням дітей позбавлених батьківського піклування, у 2000 р. був прийнятий Указ Президента України «Про додаткові заходи щодо

запобігання дитячій бездоглядності» [238]. Цим документом було впроваджено внутрішньошкільний облік учнів, які не відвідують загальноосвітній навчальний заклад; що схильні до жебракування, вживання алкоголю, наркотиків і психотропних речовин. У ньому зазначалась необхідність розширення соціально-правових гарантій дітям, забезпечення фізичного, інтелектуального, культурного розвитку учнів, про профілактичну, соціально-реабілітаційну, правову та консультаційну роботу з сім'ями, в першу чергу з числа функціонально неспроможних (де батьки є хворими на алкоголізм, наркоманію, недієздатними, з асоціальною поведінкою, неповні сім'ї тощо); про заходи щодо поліпшення стану виховної роботи в загальноосвітніх навчальних закладах. Своєрідним кроком у поліпшенні становища дітей стали: Державна програма запобігання дитячій бездоглядності на 2003-2005 роки [236], Комплексна програма профілактики злочинності на 2001-2005 роки [282], прийняття наказу Держкомсім'ї та молоді, МВС України, МОН України, МОЗ України «Про затвердження Порядку розгляду звернень та повідомлень з приводу жорстокого поводження з дітьми або реальної загрози його вчинення» [276].

На виконання завдань, зазначених у цих правових документах, на соціального педагога було покладено просвітницьку роботу з дітьми та батьками щодо обмеження відвідування неповнолітніми ігрових залів, комп'ютерних клубів, відеотек, дискотек у вечірній час (до 21 години у зимовий та до 22 години – у літній період), щодо вживання алкогольних та наркотичних речовин, щодо попередження бродяжництва; впровадження методик раннього виявлення схильності дітей до наркотичної залежності для проведення з ними індивідуальної профілактичної та корекційної роботи; приймання заяв та повідомлень про випадки жорстокого поводження з дітьми та передача їх протягом однієї доби до служби у справах неповнолітніх, органів внутрішніх справ; вживання заходів щодо виявлення і припинення фактів жорстокого поводження з дітьми у навчальних закладах; проведення превентивної, попереджувальної роботи з батьками щодо недопущення

випадків жорстокого поводження з дітьми в сім'ях, а також відстеження подібних випадків з боку інших учнів; організація конструктивної взаємодії з батьками щодо роз'яснення наслідків жорстокого поводження з дітьми в сім'ях, а також з особами, що становлять найближче оточення дитини, яка постраждала від жорстокого поводження або потерпає від реальної загрози його вчинення. Така робота мала позитивний характер: кількість злочинів за період 2002-2006 р. зменшилась з 32335 до 19639 відповідно, тобто приблизно на 39%. У 2006 р. зменшилась кількість дітей та молоді, яка вживала наркотичні речовини (на 25% у порівнянні з 2005 р.), яка не відвідувала навчальні заклади [186].

Важливу роль у розвитку соціально-педагогічної роботи мало упровадження «Положення про піклувальну раду загальноосвітнього навчального закладу» [272]. Згідно цього Положення на соціальних педагогів було покладено обов'язкове сприяння організації та проведенню заходів, спрямованих на організацію дозвілля (конкурси, вечори, спортивні змагання тощо), оздоровлення учнів (вихованців). Такий погляд на соціально-педагогічну роботу був неоднозначний, бо сприймався частково як робота педагога-організатора і у більшості загальноосвітніх навчальних закладів, посаду соціального педагога займав саме педагог-організатор або заступник директора з виховної роботи. Проте, доповнення до зазначеного Положення все ж таки вказують на необхідність здійснення соціально-педагогічної роботи саме професійними фахівцями соціально-педагогічної сфери. Це було пов'язано із потребою проведення у загальноосвітніх навчальних закладах заходів щодо запобігання дитячій бездоглядності, сприяння працевлаштуванню випускників загальноосвітніх навчальних закладів; всебічного зміцнення зв'язків між родинами учнів та загальноосвітнім навчальним закладом; сприяння соціально-правовому захисту учасників навчально-виховного процесу.

Реальним проривом у розвитку соціально-педагогічної практики загальноосвітніх навчальних закладів став лист МОН України «Про внесення

змін і доповнень до нормативів чисельності практичних психологів та соціальних педагогів навчальних закладів» [232], де вказано, що посади соціальних педагогів вводяться в штати загальноосвітніх навчальних закладів незалежно від посад практичних психологів. Ці фахівці, як і передбачено їхніми посадовими інструкціями, мають співпрацювати, оскільки їхні функції в навчальному закладі є взаємодоповнюючими (раніше навчальний заклад мав вибирати для працевлаштування або психолога, або соціального педагога). Нормативами чисельності передбачалось введення посад соціальних педагогів – 1 ставка на 1000 учнів загальноосвітнього навчального закладу. Такі зміни дозволили довести на кінець 2002-2003 н.р. чисельність психологічної служби системи освіти до 7836 осіб, а на кінець 2003-2004 н.р. до 9317 осіб (1392 особи з яких були соціальними педагогами). Це свідчило про розуміння практичними працівниками освіти необхідності здійснення в загальноосвітніх навчальних закладах соціально-педагогічної роботи.

У 2004 році вперше було розглянуто питання «Про стан і перспективи розвитку психологічної служби системи освіти», визначено основні пріоритетні напрями діяльності психологічної служби [224; 310]. Міністерство освіти і науки України затвердило «Стратегію розвитку психологічної служби системи освіти України на період до 2008 року» [278], в якій наголошувалось на необхідності допомоги вчителям кваліфікованими фахівцями у галузі соціальної роботи та соціальної педагогіки. Із затвердженням цієї Стратегії на перший план висуваються проблеми якості роботи соціальних педагогів психологічної служби, підвищення ефективності соціально-педагогічної роботи в загальноосвітніх навчальних закладах. Задля гарантування виконання означених стратегічних напрямків соціально-педагогічної роботи було розмежовано посади та обов'язки практичного психолога та соціального педагога у загальноосвітньому навчальному закладі. Нової тенденції набуває питання соціально-педагогічної роботи у загальноосвітньому навчальному закладі з дітьми, які мали проблеми зі

здоров'ям. У наказі МОН «Про стан і перспективи розвитку психологічної служби системи освіти України» [224] наголошується на необхідності забезпечити соціальними педагогами всі спеціальні загальноосвітні школи (інтернати). Це сприяло підвищенню кількості соціальних педагогів у закладах освіти до 3313 осіб на кінець 2006–2007 н.р., серед яких 227 осіб працювали у спеціальних школах (інтернатах), 2198.81 ставок займали соціальні педагоги в загальноосвітніх навчальних закладах. Але все ж, в Україні в цей період спостерігався значний дефіцит ставок соціального педагога (6038.69, серед яких: 2033.89 в міських загальноосвітніх навчальних закладах, 4004.8 – в сільських; 415 у спеціальних школах) [322]. Отже, збільшення кількості працівників психологічної служби у визначений період відбувалося, але надто повільно.

Дієвим кроком у подоланні нового для українського суспільства соціального явища як «дитячий або підлітковий алкоголізм», було видано методичний лист МОН України «Про попередження вживання учнями алкогольних напоїв» [298]. Підставою для такого листа стало дослідження Українського інституту соціальних досліджень Державного інституту проблем сім'ї та молоді, за результатами якого 9 % підлітків 13-14 років вживають алкогольні напої частіше ніж раз на тиждень, а серед 15-16 річних хлопців – кожний сьомий та кожна десята дівчина у цьому віці; частіше ніж раз на тиждень вживає алкоголь кожний п'ятий хлопець та кожна сьома дівчина віком 16-17 років. Практично щоденно вживають алкоголь майже 3% хлопців та 1% дівчат [298]. Соціальні педагоги мали запобігати вживанню дітьми та підлітками алкоголю, наркотиків, іншим шкідливим звичкам. Водночас спільно із медичними працівниками необхідно було виявити всіх учнів, які систематично вживають алкогольні напої і запровадити їх облік; забезпечити індивідуальну профілактичну роботу з цією категорією дітей щодо позбавлення цієї шкідливої звички, налагодити дієву взаємодію «навчальний заклад – сім'я», метою якої мало стати навчання батьків з питань імунопрофілактики та збереження здоров'я дітей різних

вікових груп [290].

Глибоке розуміння проблем, які вирішує соціальний педагог з дітьми, їхніми батьками, педагогами, адміністрацією в загальноосвітньому навчальному закладі спонукало до необхідності в розробці етичних норм і вимог щодо забезпечення відповідного рівня фахової відповідальності та високої якості надання соціальних послуг різним категоріям клієнтів. Українська Асоціація соціальних педагогів та спеціалістів з соціальної роботи виступила ініціатором розробки «Етичного кодексу спеціалістів із соціальної роботи (соціальних працівників і соціальних педагогів) України», який було затверджено у 2005 р. [255]. Цей документ націлює на здійснення соціально-педагогічної роботи в багатьох функціональних сферах з метою розвитку потенціалу та можливостей особистості, а також задоволення людських потреб. В ньому визначено шляхи розв'язання моральних проблем та прийняття найбільш адекватного професійного рішення в етичних питаннях. Важливо, що «Етичний кодекс спеціалістів із соціальної роботи (соціальних працівників і соціальних педагогів) України» містить етичні принципи діяльності соціальних педагогів (перелік базових етичних ідей і традицій, що стають підґрунтям для прийняття етичного рішення); норми етичної поведінки, які є основою соціально-педагогічної роботи. Базуючись на нормах етичної поведінки, встановлених у «Етичному кодексі спеціалістів із соціальної роботи (соціальних працівників і соціальних педагогів) України» [255], сучасними дослідниками (В. Білоусова [17], Р. Вайнола [25], В. Киричок [117], Т. Равлюк [323] та ін.) було визначено перелік якостей, необхідних для роботи з дітьми у загальноосвітньому навчальному закладі: гуманізм, колективізм, оптимізм, працелюбність, наполегливість, активність, пунктуальність, толерантність, терпимість, доброзичливість, тактовність, стриманість, коректність, відвертість, відкритість, об'єктивність, зосередженість, охайність, відповідальність, конфіденційність, високий рівень загальної культури та спілкування, моралі, співчуття; повага до клієнта, творчий потенціал.

Отже, нормативно-методичний період характеризується розробкою законодавчої бази та методичних інструкцій соціально-педагогічної роботи в загальноосвітніх навчальних закладах, появою кваліфікованих соціальних педагогів у загальноосвітніх навчальних закладах. Пріоритетом нормативно-методичного періоду стала зміна характеру взаємодії загальноосвітнього навчального закладу з сім'єю у системі соціального виховання на засадах національної та духовної культури. У загальноосвітніх навчальних закладах відбулося звільнення від політизації навчально-виховного процесу. Натомість було означено широкий спектр завдань, напрямів, що мали виконувати соціальні педагоги загальноосвітніх навчальних закладів України.

Виконання завдань соціально-педагогічної роботи у загальноосвітніх навчальних закладах потребувало системності та інноваційних форм роботи. Тому третій період соціально- педагогічної роботи в загальноосвітніх навчальних закладах нами визначено як *організаційно-технологічний період* (2006–2014). Розпочався він з Указу Президента України «Про проведення в Україні у 2006 році Року захисту прав дитини» [302].

Визначною подією організаційно-технологічного періоду стало започаткування інклюзивних підходів у навчанні та вихованні дітей загальноосвітніх навчальних закладів, постало питання орієнтації навчального процесу у загальноосвітніх школах на врахування особливостей навчально-пізнавальної діяльності дітей з особливими освітніми потребами та окресленні нових завдань соціального педагога у загальноосвітньому навчальному закладі – інтеграція дітей з особливими освітніми потребами. Адже невідповідність форм і методів педагогічного впливу на таких дітей може створювати передумови для формування у них негативного ставлення до навчання, девіантної поведінки. У 2006 р. був виданий наказ «Про планування діяльності та ведення документації соціальних педагогів, соціальних педагогів по роботі з дітьми-інвалідами системи Міністерства освіти і науки України» [295]. В документі зазначалося про уведення посади

соціальних педагогів, соціальних педагогів по роботі з дітьми-інвалідами в усі типи загальноосвітніх навчальних закладів та визначались їх кваліфікаційні характеристики. Важливим у наказі є бачення соціально-педагогічної роботи систематичною та ґрунтовною. На соціальних педагогів покладається ведення різноманітних журналів, зокрема звернень як учнів, так і їхніх батьків та педагогів, облікових карток, соціальних паспортів учня, класів загальноосвітніх навчальних закладів, звітної документації.

Систематичність та ґрунтовність соціально-педагогічної роботи можливо забезпечити, використовуючи у своїй професійній діяльності «Порядок взаємодії суб'єктів соціальної роботи із сім'ями, які опинилися у складних життєвих обставинах» [275]. Згідно цього наказу Міністерства сім'ї, молоді та спорту України, МОЗ України, МОН України суб'єктами соціально-педагогічної роботи, з якими мали співпрацювати соціальні педагоги загальноосвітніх навчальних закладів, були визначені ЦСССДМ; відділи соціального захисту населення; служби у справах неповнолітніх; кримінальна міліція у справах неповнолітніх; громадські об'єднання та благодійні фонди, товариства, відділення міжнародних організацій (ПРООН, ЮНІСЕФ, Товариство Червоного Хреста та ін.). Зокрема, соціальні педагоги загальноосвітніх навчальних закладів за запрошенням управлінь (відділів) у справах сім'ї, молоді та спорту мають брати участь у роботі дорадчого органу; вести внутрішній облік дітей, які потребують посиленої уваги з боку педагогічного працівника, соціального педагога, та інформувати про це служби у справах неповнолітніх і ЦСССДМ; повідомляти ЦСССДМ про виявлення сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах. Соціальні педагоги можуть: створювати при освітніх закладах об'єднання батьків, педагогів, громадськості щодо забезпечення педагогічного впливу на дітей із сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах, та схильних до протиправних дій; залучати до цієї роботи соціальних працівників ЦСССДМ; проводити профілактичну та просвітницьку роботу з дітьми, підлітками, схильними до правопорушень з числа сімей, які опинилися в складних

життєвих обставинах; контролювати відвідування ними навчальних закладів та якість навчання; уживати невідкладних заходів щодо активного залучення до громадської та гурткової роботи в загальноосвітньому навчальному закладі та позашкільних навчальних закладах дітей із сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах; проводити спільно з ЦСССДМ інформаційно-профілактичні заходи, спрямовані на підготовку підлітків до самостійного життя; формувати відповідальне батьківство, створювати позитивні моделі сім'ї; проводити профілактику жорстокого поводження в родинях тощо; залучати працівників освіти до соціального інспектування сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах, у яких виховуються діти шкільного віку; сприяти розповсюдженню в навчальних закладах соціальної реклами з питань профілактики здорового способу життя. Враховуючи те, що загальноосвітній навчальний заклад має сприяти розвитку програм інтегрованого навчання дітей з особливими освітніми потребами, у 2007 р. був підписаний Указ Президента України «Про додаткові невідкладні заходи щодо створення сприятливих умов для життєдіяльності осіб з обмеженими фізичними можливостями» [240]. У ньому наголошується про створення умов для навчання (за відсутності протипоказань) дітей-інвалідів у неспеціалізованих загальноосвітніх навчальних закладах; удосконалення навчально-матеріальної бази загальноосвітніх навчальних закладів для забезпечення освітніх потреб дітей з інвалідністю.

Великим досягненням у 2009 р. стали План дій щодо запровадження інклюзивного навчання у загальноосвітніх навчальних закладах на 2009-2012 роки [265], Плану заходів щодо створення безперешкодного життєвого середовища для осіб з обмеженими фізичними можливостями та інших маломобільних груп населення на 2009-2015 роки «Безбар'єрна Україна [267], наказ МОН України «Про затвердження плану заходів, щодо забезпечення права на освіту дітей з особливими освітніми потребами, у тому числі дітей-інвалідів» [264], лист Міністерства освіти і науки, молоді та

спорту України «Про визначення завдань працівників психологічної служби системи освіти в умовах інклюзивного навчання» [223].

У цих документах говорилося про важливість здобуття освіти дітьми з обмеженими можливостями спільно зі здоровими однолітками задля їх сприятливої соціальної адаптації, про моніторинг охоплення дітей з особливими освітніми потребами індивідуальним навчанням, про забезпечення дитини з особливими освітніми потребами та її батьків інформацією про інфраструктуру позашкільних навчальних закладів у мікрорайоні, місті, селі, про представлення інтересів дитини з особливими освітніми потребами у відповідних органах і службах. Ключовим фактором у розвитку інклюзивних підходів має бути відповідна підготовка педагогів та учнів загальноосвітніх навчальних закладів до роботи з дітьми з особливими потребами та психологічна готовність здорових дітей та їхніх батьків до спілкування з дітьми з проблемами розвитку.

За таких умов соціально-педагогічна робота психологічної служби загальноосвітнього навчального закладу спрямовується на забезпечення супроводу дітей з особливими освітніми потребами, захист психічного і соціального здоров'я дитини на всіх рівнях навчання. Діяльність соціального педагога має забезпечувати захист прав і свобод дітей, створювати умови комфортного освітнього середовища. За даними МОН України, станом на 1.01.2010 р. у ЗОШ інтегровано 45 тис. дітей-інвалідів [79], а на 1 грудня 2012 р. кількість дітей з особливими освітніми потребами, інтегрованих у загальноосвітні навчальні заклади (у тому числі дітей-інвалідів), становила 71,5 тис. осіб [233].

Слід відзначити, що виконання законів та нормативно-правових документів попереднього періоду дещо змінили ситуацію у державі, але певні складнощі залишилися. Більшість державних програм знайшли своє продовження і відображення в означеному періоді. Зокрема, у зв'язку зі збільшенням кожного року ВІЛ-інфікованих українців (станом на 1 січня 2008 р. їх кількість становила понад 122 тис. громадян), була затверджена

Загальнодержавна програма забезпечення профілактики ВІЛ-інфекції, лікування, догляду та підтримки ВІЛ-інфікованих і хворих на СНІД на 2009-2013 рр. [256] та Загальнодержавна цільова соціальна програма протидії ВІЛ-інфекції/СНІДу на 2014-2018 рр. [257]. Відповідно до цих програм, соціально-педагогічна робота в загальноосвітніх навчальних закладах мала забезпечити профілактику ВІЛ-інфекції шляхом пропаганди здорового способу життя серед дітей і підлітків та запровадити в них факультативний курс «Профілактика ВІЛ-інфекції/СНІДУ», сприяти формуванню толерантного ставлення до ВІЛ-інфікованих дітей. Актуальними стають культурно-просвітницькі заходи, зокрема в сільській місцевості, віддалених районах, невеликих містах. Наслідком впровадження програм стала тенденція до стабілізації епідемічної ситуації, зокрема знизився показник темпів приросту нових випадків ВІЛ-інфекції (з 16,8 відсотка у 2006 р. до 3,6 відсотка у 2011 р.), зменшилася кількість випадків захворювання на ВІЛ-інфекцію у віковій групі від 15 до 24 років (з 2775 у 2005 р. до 1647 у 2012 р.), майже у шість разів (з 27,8 відсотка у 2004 році до 4,7 відсотка у 2009 р.) знизився показник частоти передачі ВІЛ від матері до дитини [257].

МОН України вважало необхідним продовження цілеспрямованої системної роботи щодо профілактики злочинності та правопорушень серед учнів загальноосвітніх навчальних закладів, тому було затверджено Державну програму подолання дитячої безпритульності і бездоглядності на 2006-2010 роки [252], Наказ МОН «Про вжиття додаткових заходів щодо профілактики та запобігання жорстокому поводженню з дітьми» [222], Комплексну програму профілактики правопорушень на 2007-2009 роки [259], План заходів щодо реалізації Національної кампанії «Стоп насильству!» на період до 2015 року [266], Державну цільову соціальну програму протидії торгівлі людьми на період до 2015 року [253], лист Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України «Про посилення профілактичної роботи в інтернатних закладах» [300]. Підставою для впровадження цих документів була тривожна статистика: свідками насильства (жорстокого поводження з

друзями, однолітками, школярами) за даними соціально- психологічного дослідження у вересні 2006 р. були 42,1% старшокласників, хоч раз в житті зазнавали морального приниження – 48,1% учнів; фізичного кривдження – 27,1%; нападу з боку групи – 14,3%; пограбування – 12,0%; сексуальної загрози – 8,3% [222]. Щодо криміногенної ситуації у дитячому та підлітковому середовищі: у першому півріччі 2009 р. 979 неповнолітніх скоїли злочини у стані алкогольного сп'яніння, 814 – повторно, на 12,9% зросло число неповнолітніх, які потерпіли внаслідок торгівлі людьми [396]; протягом 6 місяців 2012 р. неповнолітніми або за їх участю було скоєно 8386 злочинів, 5953 крадіжок, зокрема, 2700 злочинів скоєно учнями загальноосвітніх навчальних закладів [300], а вже на кінець 2012 р. у підрозділах кримінальної міліції у справах дітей органів внутрішніх справ України перебувало 14 тисяч 213 дітей, з них 1 тисяча дівчат [237]; випадки самовільного залишення дітьми та підлітками навчально-виховних закладів (472 вихованці інтернатних закладів) [300]. Такі дані можуть говорити лише про недостатню соціально-педагогічну роботу в загальноосвітніх навчальних закладах. Однією з причин такої ситуації серед дітей та підлітків ми вважаємо недостатню кількість соціальних педагогів у закладах освіти та обіймання цієї посади педагогами з іншою освітою. Чисельність соціальних педагогів станом на початок 2011-2012 н.р. досягла до 6865 осіб, це становило лише 32,4 % від потреби. Спостерігався низький рівень забезпечення соціального патронажу у навчальних закладах сільської місцевості. Загальноосвітні навчальні заклади, які знаходяться в місті, були забезпечені на 57,7 %, а сільські – на 29,2 % [311]. Враховуючи таку ситуацію, було прийнято рішення щодо створення мобільного соціально-психологічного пункту освітнього округу [284] задля забезпечення та підвищення ефективності педагогічного процесу, захисту психічного здоров'я і соціального благополуччя усіх його учасників, та організації соціально-педагогічного патронажу в усіх типах загальноосвітніх навчальних закладів системи освіти, що входять до освітнього округу. За наступні два

роки у психологічній службі системи освіти міста працювало 62,5% соціальних педагогів, у селі 32,8%, але позитивним є той факт, що ці посади на 47,3% почали обіймати фахівці з вищою базовою освітою соціальний педагог та освітнім кваліфікаційним рівнем бакалавр [321].

Актуальним у соціально-педагогічній роботі 2012-2013 н.р. стає питання захисту гідності дитини. Значна кількість дітей та підлітків відчуває різні форми насильства: побиття, образи, приниження, копняки, запотиличники, використання образливих прізвиськ, псування майна іншої особи, позбавлення їжі та грошей, неприємні дотики до тіла, бойкот тощо. Ствердно відповіли про те, що зазнають насильства в школі 65% дівчат та 50% хлопців у віці 9-11 років; 84% дівчат та 70% хлопців у віці 12-14 років; 56% дівчат та 51% хлопців у віці 15-16 років [101]. Оскільки насильство є засвоєною формою поведінки, соціально-педагогічна робота загальноосвітніх навчальних закладів має містити в собі профілактику агресивної поведінки, насильницьких дій серед дітей, у родинному середовищі. Починаючи з 2012-2013 н. р. у загальноосвітніх навчальних закладах впроваджується «година соціального педагога» для розв'язання соціально-педагогічних проблем, інформаційно-освітня протиалкогольна програма для дітей та молоді «Сімейна розмова»; а з 2013-2014 н. р. – факультативні курси, які орієнтовані на підсилення психологічної складової у вихованні дітей і посилену соціально-педагогічну роботу з їх професійного самовизначення [234]. На початку 2014 р. склалася вкрай складна соціально-політична ситуація: анексія Криму, бойові дії у Донецькій та Луганській областях нашої держави. За наслідком таких подій понад 230 тисяч людей стали вимушеними переселенцями. Майже 40% дітей віком 7-12 років та більше половини дітей віком 13-18 років стали безпосередніми свідками подій, що пов'язані з війною. Відповідно 14% та 13% бачили танки та іншу військову техніку, 13% та 22% бачили бої та сутички, 4% і 15% побиття знайомих людей, 6% та 5% стали свідками погроз із застосуванням зброї. Декілька дітей з опитаних бачили вбитих і поранених, 76% дітей віком 7-12 років та 43% дітей віком 13-

18 років відчували страх, коли ставали свідками вищеописаних подій [357]. Тобто тема насильства залишається вкрай актуальною. Перед соціальними педагогами виникають нові напрями роботи. За даними МОН України 11,2 тис. учнів із зони АТО Донецької області навчаються на мирній території цієї області та 3,9 тис. учнів із зони АТО Луганської області змінили місце навчання в межах області. В той же час, до загальноосвітніх навчальних закладів інших регіонів країни зараховано майже 27 тис. учнів із Донецької та 15,7 тис. учнів з Луганської областей [247]. Особливої уваги потребують діти та підлітки загальноосвітніх навчальних закладів, які мають певний травматичний досвід, втративши родичів, друзів. Вкрай важливою є робота з виявлення таких дітей та своєчасного забезпечення їм психологічного і соціального супроводу, а також їхнім батькам. З'явилася категорія дітей, батьки яких загинули на Майдані, були поранені або загинули під час проведення АТО. У зв'язку з виникненням такого становища було прийнято листи МОН України «Щодо здійснення обстеження для встановлення віку дитини, яка залишилась без піклування батьків та потребує соціального захисту» [394], «Про методичні рекомендації з питань організації виховної роботи у навчальних закладах у 2014-2015 навчальному році» [283], «Стан та особливості діяльності психологічної служби системи освіти у 2014-2015 навчальному році» [357]. В них зокрема говориться про формування просоціальної поведінки у дітей, про психологічну і соціально-педагогічну допомогу постраждалим, переселенцям, членам їхніх сімей і родичам загиблих в ході АТО, про адаптацію переміщених дітей в умови нових закладів освіти, про профілактику конфліктів на підґрунті ненависті, ворожнечі, упередження, дискримінації за територіальною ознакою (32% опитуваних дітей проти допомоги переміщеним особам, 46% – не визначилися з даного питання, лише 22% визнає категорію переміщених як особливу в частині допомоги і підтримки [325]), про профілактичну роботу щодо запобігання торгівлі людьми (585 українських дітей постраждали від торгівлі людьми з січня 2000 р. по червень 2015 р [317]), про посилення

національно-патріотичного виховання. Основним документом соціально-педагогічної роботи у цьому питанні є Концепція національно-патріотичного виховання молоді [260].

На допомогу соціальним педагогам були видані «Методичні рекомендації щодо взаємодії педагогічних працівників у навчальних закладах та взаємодії з іншими органами і службами щодо захисту прав дітей» [173]. У рамках зв'язку між службами слід запроваджувати заходи щодо протидії тероризму [301], проводити виховні заходи щодо поведінки учнів з вибухонебезпечними предметами [397]. Отже, стає актуальною проблема соціально-правового захисту дітей.

Упродовж 2014/2015 н. р. до працівників служби надійшло 1 538 837 звернень, що становить в середньому 7,8 звернення на 1 працівника на місяць. Майже половина запитів (52,6%) надійшло від дітей. Основними причинами звернення учнів до соціальних педагогів стали: проблеми взаємовідносин з батьками (22,7%), проблеми стосунків з однолітками (14,0%), проблеми жорстокого поведінки в школі та сім'ї (11,0%). Батьки зверталися з питань допомоги дітям та сім'ям у складних життєвих обставинах (23,3%), проблем правового характеру (15,5%), проблем взаємовідносин у сім'ї та родині (15,3%). Основними проблемами звернень педагогів до соціальних педагогів були профілактика делінквентної поведінки учнів (23,6%), профілактика девіантної поведінки учнів (22,6%) та технологія організації безпечного життєвого простору (10,8%) [247].

Слід зазначити, що завдання соціально-педагогічної роботи постійно змінюються в залежності від мінливості та запитів суспільного життя.

Отже, організаційно-технологічний період характеризується удосконаленням законодавчої та методичної бази соціально-педагогічної роботи в загальноосвітніх навчальних закладах, зростанням кількості кваліфікованих соціальних педагогів (з 3317 осіб у 2007 р. до 7042 осіб у 2014 р.), що сприяє виконанню соціально-педагогічних завдань (Додаток Г).

Виокремлені періоди розвитку соціально-педагогічної роботи в

загальноосвітніх навчальних закладах України (кінець XX – початок XXI століття), їх характеристика та програми соціально-педагогічної роботи відображено у Додатку Д.

Вищевикладене дозволяє зробити висновок, що соціально-педагогічна робота в загальноосвітніх навчальних закладах України у кожному з періодів розвитку мала широкий спектр направленості, була і залишається затребуваною, актуальною.

Висновки до розділу 1

У розділі здійснено аналіз наукових джерел з філософії, соціології, педагогіки щодо поняття «парадигма», досліджено підходи до трактування поняття «соціально-педагогічна робота», опрацьовано наукові погляди на мету соціально-педагогічної роботи з дітьми.

Встановлено, що наразі спостерігається полісемія щодо поняття «парадигма». На підставі проведеного аналізу «парадигма» є «прикладом, який містить закон або теорію», «спосіб сприймати світ», «стійкі зразки, алгоритми, за якими трансформуються соціальні системи», «нові підходи до функціонування системи освіти», «зразок вирішення освітніх і дослідницьких завдань», «соціокультурний феномен», «зразок, стандарт вирішення проблем», «система поглядів і уявлень, в межах яких сприймається навколишній світ» тощо.

Вивчення поняття «соціально-педагогічна робота» дозволило дійти висновку, що у науковій літературі її розглядають як різновид соціально-педагогічної діяльності із створення сприятливих умов життєдіяльності, по наданню допомоги особистості чи групі людей шляхом підтримки, вплив професіоналів і громадськості на соціальне облаштування суспільства.

Опрацювання наукових досліджень дозволяє констатувати, що метою соціально-педагогічної роботи є створення умов для адаптації, соціалізації, всебічного розвитку, досягнення соціальної зрілості особистості.

Проведений нами аналіз теоретико-методологічних підходів до

характеристики парадигм соціальної та педагогічної сфер, дав нам можливість розкрити парадигми соціально-педагогічної роботи: когнітивно-інформаційну, компетентнісну, особистісну, культурологічну, які є взаємопов'язані та допомагають вирішувати соціально-педагогічні завдання.

У розділі встановлено чіткий зв'язок між парадигмами та теоріями соціально-педагогічної практики, доведено необхідність використання базових положень когнітивно-інформаційної, компетентнісної, особистісної, культурологічної парадигм у соціально-педагогічній роботі з дітьми загальноосвітніх навчальних закладів. Дослідження парадигм соціально-педагогічної роботи, аналіз поняття «соціально-педагогічна робота», вивчення мети соціально-педагогічної роботи, дозволило тлумачити «соціально-педагогічну роботу в загальноосвітніх навчальних закладах» як *діяльність із забезпечення потреб, прав дітей та їхніх сімей, створення сприятливих умов для формування їх безпечної поведінки, розвитку соціальної активності.*

Досліджено генезу соціально-педагогічної роботи в загальноосвітніх навчальних закладах України (кінець XX – початок XXI ст.) за обраними показниками суспільно-правового критерію: законодавча база (наявність у нормативно-правових документах положень про соціально-педагогічну роботу в загальноосвітніх навчальних закладах); суб'єкти соціально-педагогічної роботи (забезпеченість фахівцями соціально-педагогічної сфери); пріоритетні напрями, форми та методи соціально-педагогічної роботи.

Результатом стало визначення періодизації розвитку соціально-педагогічної роботи в загальноосвітніх навчальних закладах України (кінець XX – початок XXI століття), яка містить три періоди: I період – *пошуково-адаптаційний* (1980–1992), II період – *нормативно-методичний* (1993–2005), III період – *організаційно-технологічний* (2006–2014).

На підставі опрацювання законодавчої бази, науково-педагогічної літератури було встановлено, що у *пошуково-адаптаційний* період

нормативно-правові документи стосувались здебільшого навчання учнів, і тільки невелика їх кількість стосувалась соціально-педагогічної роботи в загальноосвітньому навчальному закладі, якою займалися класні керівники, організатори позакласної та позашкільної роботи, старші піонервожати, педагоги-організатори, що говорить про відсутність кваліфікованих спеціалістів соціально-педагогічної сфери. Соціально-педагогічна робота була спрямована переважно на профілактику та корекцію «важковиховуваних» дітей. Визначною подією наприкінці даного періоду стало введення посади «соціальний педагог».

У нормативно-методичний період було закладено основи правової бази та методичного забезпечення соціально-педагогічної роботи в загальноосвітніх навчальних закладах. У системі освіти запрацювала Психологічна служба, в рамках якої почали здійснювати свою роботу соціальні педагоги. Проте забезпеченість загальноосвітніх навчальних закладів фахівцями була мізерною. З'явилися нові завдання у соціально-педагогічній роботі: реінтеграція дітей у сім'ю, подолання депривації, профілактика торгівлі людьми тощо.

Організаційно-технологічний період відзначається удосконаленням нормативно-правової бази, наявністю кваліфікованих фахівців соціально-педагогічної роботи, переосмисленням ролі загальноосвітнього навчального закладу для дитини, запровадженням інноваційних форм та методів роботи з дітьми в загальноосвітніх навчальних закладах України. У цей період з'являється завдання соціально-педагогічної роботи щодо соціально-педагогічного супроводу та патронажу дітей з особливими освітніми потребами. З'ясовано й інші завдання соціально-педагогічної роботи в загальноосвітніх навчальних закладах України, які сприяють розвитку соціальної активності та соціальності дітей.

Результати дослідження висвітлено в таких публікаціях автора: [29; 34; 35; 37; 43; 44; 157].

РОЗДІЛ 2

СУТНІСТЬ ТА СПЕЦИФІКА СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ РОБОТИ В ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ УКРАЇНИ (КІНЕЦЬ XX – ПОЧАТОК XXI СТОЛІТТЯ)

Аналіз досліджень вітчизняних науковців, вивчення методичних інструкцій, планів та аналітичних звітів виховної роботи педагогічних колективів, звітів соціальних педагогів дозволив нам з'ясувати сутність соціально-педагогічної роботи в загальноосвітніх навчальних закладах і схарактеризувати її зміст та форми у кожному з попередньо визначених періодів за наступними напрямками: *діагностичним, охоронно-захисним, консультативним, профілактичним, корекційним, організаційно-методичним.*

2.1. Пошуково-адаптаційний період соціально-педагогічної роботи в загальноосвітніх навчальних закладах України (1980–1992)

Пошуково-адаптаційний період соціально-педагогічної роботи розпочався з усвідомлення соціально-педагогічних проблем, які мали вирішувати колективи загальноосвітніх навчальних закладів. У рішенні колегії Міністерства освіти від 19.03.1980 р. [190] зокрема наголошується про неефективність виховних заходів, про повільне удосконалення форм та методів виховної роботи та започаткування процесу узгодження зусиль і вимог школи, сім'ї, громадськості, трудових колективів у вихованні молодого покоління. Школу у цей період вбачали центром виховної роботи, мета якої полягала у формуванні ідейної переконаності, високих морально-політичних якостей, активної життєвої позиції. На виконання цього завдання до роботи в педагогічних радах шкіл, батьківських комітетах, радах сприяння залучали керівників підприємств, колгоспів, радгоспів, керівників партійних організацій. Принципової зміни потребував характер взаємодії загальноосвітнього навчального закладу з сім'єю учня, педагогічний

колектив закладів освіти мав підтримувати її, допомагати у всебічному розвитку дитини, діти мали відчувати взаємозв'язок школи і сім'ї. Організаторами цієї взаємодії мали бути заступники директорів із навчально-виховної роботи загальноосвітнього навчального закладу, класні керівники, вихователі, піонервожаті (згодом педагоги-організатори), бібліотекарі, організатори з позакласної та позашкільної виховної роботи, які були введені в штати загальноосвітніх навчальних закладів з 1 вересня 1986 р. [184].

З метою визначення пріоритетних завдань соціально-педагогічної роботи класні керівники загальноосвітніх навчальних закладів здійснювали діагностичний напрям соціально- педагогічної роботи, який полягав у вивченні особистості школяра та його найближчого оточення (сім'ї, класного та педагогічного колективів); ставлення дітей до батька, матері, друзів, оцінки учнем свого становища в колективі однолітків. Необхідну первинну інформацію про учня загальноосвітнього навчального закладу отримували, використовуючи методи документалістики, опосередкованого вивчення, спостереження. Для цього вивчали наступну документацію: шкільний журнал, особову справу учня, його табель, щоденник, медичну карту тощо. Окрім шкільної документації для отримання різносторонньої інформації щодо особистості учня використовувались різні методи: бесіди, опитування (батьків, вчителів, однокласників учня, друзів, інших осіб), інтерв'ювання, анкетування, тестування; години спілкування. Метод спостереження давав можливість класним керівникам вивчати учнів на власних уроках, перервах, відвідуючи уроки колег, під час проведення позакласних заходів. У щоденник педагогічних спостережень крім вчинків, вносились мотиви, мета, дії і ситуації, за яких вони траплялися. Це давало змогу виокремити закономірності в поведінці від випадкових дій учнів. Соціометричні методи дослідження допомагали вивчити статус учня в класі, рівень його авторитету, референтну групу, до якої він входить, (чи відсутність такої, що негативно позначалась на його самопочутті), міжособистісні стосунки між учителями та школярами. Дані методи використовували і при виборі командирів

класних колективів, груп, команд. Результати даних досліджень допомагали з високим рівнем достовірності визначати часто ззовні непомітну зміну міжособистісних стосунків серед учнів, виявляти міру авторитетності учнів у класі, ступінь дружніх стосунків та благополучності класного колективу чи групи. Вивченню класного колективу допомагало написання учнями творів про себе, товаришів, про взаємини в класі.

Водночас значну увагу приділяли вивченню сімей учнів, результатом якого було складання «Картки сім'ї», в якій класні керівники, вчителі відмічали: умови життєдіяльності (рівень освіти батьків, професійний склад, трудову зайнятість, матеріальне забезпечення), структуру сім'ї (повна, неповна, одинокі, багатодітна, з нерідними дітьми), етнічний склад (моно чи багатонаціональність), особливості сімейного життя, ціннісні орієнтації батьків, їх інтереси, захоплення, успіхи або недоліки у вихованні дитини тощо. Вивчались особливості виховного впливу сім'ї на учня, оскільки вона є першим соціальним інститутом у житті людини.

Із метою запобігання правопорушень у ЗОШ (№42 та № 105 м. Кривого Рогу) було започатковано експеримент, який передбачав роботу класних керівників, що були звільнені від навчального навантаження [175]. Головною метою їх було вивчення індивідуальних особливостей та можливостей учнів для з'ясування цінностей, намірів, мотивів поведінки, рис характеру, пріоритетів у житті. Відвідування уроків, виховних заходів, занять давали можливість спостерігати за пізнавальною активністю учнів, їхньою поведінкою та індивідуальними особливостями, мікрокліматом у класному колективі, стилем спілкування з учнями та учителями. В «Щоденник спілкування з батьками» класні керівники записували свої спостереження, результати бесід з батьками, відмічали як позитивні, так і негативні сторони в характері дитини, висловлювали побажання вчителів-предметників, класного керівника, батьків. Вони відвідували родини учнів, які викликали занепокоєння з приводу відхилень у поведінці, відсутності на уроках, визначення причин відсутності у школі тощо. Результати дослідження

обговорювалися з педагогами, батьками, з учнями. Зверталась увага на такі показники, як: загальна культура побуту, специфіка режиму життя родини (обов'язки школяра в сім'ї, спільна робота), форми відпочинку в родині, наявність культурних цінностей (книги, картини, музичні засоби); ставлення батьків до інтересів дитини, заохочення до успіхів дитини в навчанні, розвиток у дитини почуття відповідальності за доручену справу, рівень довіри дитини до батьків та рівень підтримки дитини батьками, сімейні традиції, особливості спілкування. Результатами такого експерименту стала позитивна оцінка діяльності звільнених від навчального навантаження класних керівників: жоден учень експериментальних ЗОШ не потрапив на облік в інспекцію у справах неповнолітніх [48].

Однією з конструктивних форм діагностичного напрямку соціально-педагогічної роботи цього періоду була діяльність психолого-педагогічного консилиуму загальноосвітнього навчального закладу з метою визначення ставлення школярів до навчання, виявлення стану вихованості, визначення об'єктивних причин незадовільної поведінки, визначення спільних шляхів подолання негативних рис у подальшій роботі педагогічного колективу. Обговорення вказаних проблем на психолого-педагогічних консилиумах дозволяло давати характеристику класному колективу та окремому школяреві, виявляти специфіку взаємостосунків між учнями класу; виробляти систему заходів для спілкування педагогів з підлітками, організовувати взаємодопомогу, визначати внутрішню позицію «важковиховуваних» дітей і з'ясовувати причини їхніх конфліктів з учителями і батьками тощо. Так, наприклад, у середній ЗОШ № 4 Ленінського району м. Сімферополя плідно працювала творча група молодих учителів, яка поглиблено вивчала проблеми стосунків між дітьми і дорослими. Постійно проводились засідання групи, на яких шукали способи конструктивного вирішення конфліктної ситуації, що виникала, піднімалися питання запобігання формуванню негативних людських якостей як у школярів, так і вчителів [331].

Обговорення міжособистісних стосунків мало місце і на учнівських радах шкіл із залученням організаторів з позакласної та позашкільної виховної роботи з безпосередньою участю школярів, які мали відставання у навчанні, здійснювали негативні вчинки та правопорушення. В окремих школах з цього приводу практикували ведення «журналу поведінки», спеціальної картотеки учнів, обліково-профілактичні картки роботи з неблагополучними сім'ями, картки руху «важковиховуваних» учнів, куди регулярно заносились всі випадки грубого порушення учнями порядку в школі, на вулиці, в громадських місцях, а також застосовані виховні заходи та їх результативність. І журнали, і картотеки давали можливість спостерігати за ступенем громадської активності, ходом змін особистості у поведінці, у поглядах і переконаннях школяра, у ставленні до різних видів діяльності (навчання, праці, громадської роботи та ін.); за зміною інтересів, потреб, захоплень, уподобань, за ставленням учнів до самих себе. Проте соціально-психологічні питання життя сім'ї на початку пошуково-адаптаційного періоду, як правило, залишались поза увагою учителів [72]. Труднощі викликала оцінка моральної спрямованості відносин між дорослими у родині, тобто саме тих факторів, що відіграють найголовнішу роль у соціальному становленні дитини, визначають мікроклімат сім'ї і загальний стиль сприйняття дитиною навколишнього світу.

Вивчення особистості школяра було першочерговим завданням і у загальноосвітніх школах-інтернатах для дітей сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. У процесі вивчення з'ясовувались причини та привід потрапляння до закладу. Зазначалися наступні відомості: чи є вихованець сиротою внаслідок смерті (загибелі) біологічних батьків, чи сиротою соціальною (батьки живі, але не задовольняють належним чином потреби дитини), склад сім'ї та умови її життя, праці, особливості виховного впливу батьків на формування особистості дитини; стан здоров'я вихованця; недоліки в поведінці. Організовувались довірливі бесіди з метою виявлення проблем вихованця, причин їх виникнення з використанням активного

слухання, емоційної підтримки. З метою вивчення індивідуальних особливостей, нахилів та звичок своїх вихованців, умов, в яких вони жили вдома, учителі й вихователі проводили у класах бесіди на теми: «Де працюють мої батьки», «Що мені найбільше подобається». Крім того, у середніх та старших класах учні писали твори «Наша сім'я». Це давало уявлення про виховання дітей в сім'ях, матеріально-побутові умови їх життя. Слід зазначити, що у переважній більшості вихованців загальноосвітніх шкіл-інтернатів були відсутні необхідні умови для виховання в сім'ї, існувала загроза щодо їх здоров'я і життя. Серед вихованців були такі, яких батьки вигнали з домівок або своїм ставленням змусили їх самих втекти. З перших днів перебування дитини у загальноосвітній школі-інтернаті переважно вихователі і класні керівники збирали інформацію та вели документацію на кожного вихованця та оформлювали особові справи. У особовій справі збиралися всі дані про сім'ю, акти її відвідування, свідоцтво про народження (або його копія), ощадна книжка, опис майна, рішення суду і копії вироку, запити у різноманітні органи тощо. Зберігалися також документи, які засвідчували надану раніше допомогу і підтримку дитині.

Допомогу і підтримку дітям у загальноосвітніх навчальних закладах здійснювали організатори з позакласної та позашкільної виховної роботи, які найчастіше призначались на громадських засадах інспекторами з охорони дитинства (Наказ № 122 від 1.09.88 р. м. Харків ЗОШ №4). Робота інспекторів ґрунтувалась відповідно до «Положення про громадського інспектора з охорони дитинства» [213]. До обов'язків громадського інспектора входило дотримання нормативно-правових актів з питань захисту дітей і підлітків відповідно до чинного законодавства, виявлення дітей пільгового контингенту, інформування Головного управління освіти про виявлення таких дітей та надання їм соціального захисту. Крім виявлення дітей пільгового контингенту інспектори з охорони дитинства відстежували та доповідали про факти порушення прав чи інтересів учня. Допомагали в цій роботі учителі загальноосвітнього навчального закладу, класні керівники. У

разі доцільності, громадський інспектор з охорони дитинства клопотав перед районною комісією з питань захисту дітей про надання висновку щодо позбавлення батьківських прав батьків учнів, оформляв документи на влаштування дітей в державні дитячі установи. Здійснювалась ціла низка заходів правового спрямування: контроль за забезпеченням пенсіями, аліментами; установлення статусу дитини, сприяння процесу всиновлення дітей із числа сиріт і тих, які залишилися без батьківського піклування.

Дітям пільгового контингенту в загальноосвітніх навчальних закладах організовувалось забезпечення безкоштовним гарячим харчуванням за рахунок коштів міського бюджету; одягом та взуттям; єдиним квитком, який давав право на безкоштовний проїзд у громадському міському (приміському) транспорті (крім таксі), безкоштовне відвідування кінотеатрів, виставок, музеїв, спортивних споруд; із шкільного фонду всеобуча надавалась матеріальна допомога дітям з багатодітних, малозабезпечених, неблагополучних сімей, дітям-сиротам, дітям, які постраждали внаслідок аварії на ЧАЕС (Протокол засідання педагогічної ради ЗОШ № 4 від 4.12.1987 р. № 87 м. Харкова). У міськвиконкомках виділялись кошти для створення банку одягу, взуття, постільної білизни, продуктів харчування при дитячих фондах милосердя і здоров'я, із яких надавалась екстрена матеріальна допомога школярам та їхнім батькам. Бесіди з учнями пільгового контингенту та їхніми батьками передбачали ознайомлення із законодавчою базою, яка стосувалася захисту прав дітей щодо отримання пенсій, аліментів, інших виплат, які передбачаються дітям відповідних категорій, захисту житла та майна дітей- сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. У особовій справі кожної дитини зберігався опис майна, що належав дитині та документи, які підтверджують право власності до моменту закінчення опіки загальноосвітньою школою-інтернатом. До особової справи дитини-сироти та дитини, позбавленої батьківського піклування, з метою захисту її прав на житло та майно додавались оригінали документів: довідка з бюро технічної інвентаризації про наявність та закріплення житла за дитиною;

опис майна, яке належить дитині й над яким встановлюється опіка; рішення виконавчого органу селищної, міської, районної ради за місцем знаходження житла про призначення опікуна над майном дитини. Здійснювався контроль за збереженням у належному стані житла вихованців у разі його наявності. У разі відсутності житла, інспектор з охорони дитинства тісно співпрацював з міськвиконкомом у питанні зарахування учня на соціальний квартирний облік, допомоги на позачергове одержання власного житла чи соціального гуртожитку. По закінченні загальноосвітньої школи-інтернату вихованцям безоплатно видавалися комплекти одягу і взуття, які були в їхньому користуванні під час навчання в цьому закладі. Проводились консультації (групові та індивідуальні) з прав випускників пільгових категорій щодо вступу до ВНЗ.

Крім зазначеного, інспектор з охорони дитинства вивчав законодавчо-нормативні акти та займався підготовкою документації щодо літнього оздоровлення дітей, консультування батьків з даного питання, надання безкоштовних путівок до шкільних оздоровчих таборів у період зимових та літніх канікул. Учням, які перебували на тривалому лікуванні, організовувалось проведення занять у лікарнях (Наказ № 169-к від 12.11.1987 р., м. Харків, ЗОШ № 4), індивідуальне навчання вдома для дітей з вадами здоров'я.

Не можна оминати увагою питання збереження здоров'я дітей загальноосвітніх навчальних закладів, які вживали психоактивні речовини. Соціально-педагогічна робота пошуково-адаптаційного періоду була спрямована на профілактику шкідливих звичок. Проводилося опитування та анкетування учнів на предмет відношення до куріння, вживання алкогольних напоїв, наркотичних засобів, аналіз якого показав, що більшість дітей мала негативне ставлення до цього, проте вони відзначали, що вперше спробували спиртне за прикладом батьків, з їх мовчазної згоди під час святкування свят. Фіксувалось позитивне ставлення до вживання алкогольних напоїв більше ніж у два рази в учнів із сімей, де не існує взаєморозуміння між батьками і

дітьми. Мотивом вживання алкоголю була цікавість, у деякого – «зневірення», «як позбавлення від нудьги», для розкутого спілкування, а також наслідування негативним традиціям. За даними проведеного дослідження кожний четвертий учень почав вживати алкоголь до 15 років.

Під час вивчення поширеності негативних явищ серед учнів загальноосвітніх навчальних закладів, мало місце визначення рівня інформованості вчителів та батьків щодо наркотичних та токсичних речовин. З'ясувалось, що 80% педагогічних працівників не мали чіткого уявлення про наркоманів. Приблизно 20% не відрізняли наркоманію від токсикоманії, не мали знань про токсичні речовини та їх різновиди, ознаки, механізми дії тощо. Учителі вважали, що учні не обізнані щодо наркотиків, а тому і не можуть вживати їх; не могли розпізнати стан наркотичного, токсичного сп'яніння, не спроможні були виявити факт вживання наркотику за запахом або по іншим ознакам. А між тим, дослідження Л. Казакова та Д. Колесова щодо дітей виявило вживання наркотиків з 8 років, інтенсивне у 13-15 років. В групу ризику потрапили діти, які навчалися не на достатньому рівні, мали конфлікти в сім'ї та школі, з сімей алкоголіків, неповних сімей, мали черепно-мозкові травми, були емоційно неврівноваженими. Діти, які вживали наркотики, зізнавались, що зробили цей крок через безглузду допитливість, через незнання шкоди наркотичних речовин, через неправильну поведінку, або не змогли відмовитись від пропозиції [103]. Старші підлітки виявляли схильність до мотиву самоутвердження («бажання випробувати свої сили») [121]. Інколи це було заперечення тиску з боку дорослих (батьків, вчителів) [104], що породжувало конфліктні ситуації. Проведені дослідження поставили перед педагогічними колективами загальноосвітніх навчальних закладів завдання активізувати виховання в учнів негативного ставлення до вживання алкогольних напоїв, токсичних та наркотичних речовин. Педагогічні колективи дійшли висновку, що роботу слід проводити не тільки зі школярами, а й їхніми батьками, поєднуючи індивідуальні й колективні форми роботи, які: мали розкрити руйнівний вплив шкідливих звичок на

людський організм, особистість людини, на її сімейне життя, на поведінку взагалі; намагалися сформувати здатність до психологічного опору поганим прикладам, вміння культурно і змістовно відпочивати. Проводились бесіди, лекції, конференції батьків за наступними темами: «Негативний вплив алкоголю на стосунки і виховання дітей у сім'ї», «Роль сім'ї в антиалкогольному вихованні», «Сімейні свята і пияцтво», «Куріння і молодь», «Пияцтво-соціальне зло» тощо. Залучали до цих заходів юристів, лікарів, які могли ілюструвати висловлювані положення прикладами з клінічної практики, аргументовано обґрунтовувати наслідки, до яких призводять шкідливі звички, розкривати їх згубний вплив на всі сфери життя людини і суспільства. Мали місце і кінолекторії: демонстрування документальних та наково-популярних фільмів протиалкогольної тематики («Ответственность» 1 ч., «Мы за них в ответе», «Алкоголь и потомство» 1 ч., «Отказавшиеся от себя» 3 ч.). Формуванню у старшокласників морально-правових норм окрім бесід та лекцій допомагало проведення «круглих столів», побудованих на конкретних фактах з місцевої преси, обговорення художньої літератури, перегляд і обговорення навчальних фільмів, диспути, вікторини, вечори запитань і відповідей («Алкоголь – ворог спортсмена», «Твоє здоров'я – в твоїх руках»), на яких виступали не тільки фахівці, а й школярі (формальні лідери) з театралізованими сценками, літературно-музичними композиціями тощо [116; 377]. Крім того, у загальноосвітніх навчальних закладах була запроваджена щоденна година здоров'я, яка передбачала рухливі ігри, вправи на свіжому повітрі. Використовували у профілактичній роботі щодо шкідливих звичок учнів інсценування. Вони містили у собі моделювання ситуацій, де дітям пропонують спробувати наркотичну або токсичну речовину і вони мали б самостійно визначитися щодо своєї поведінки. Було підтверджено, що «важковиховувані» школярі більше поінформовані про наркогенні речовини і відносяться до них лояльніше, ніж інша молодь. Деякі знали навіть технологію виготовлення наркотиків, користувалися термінологією «колеса», «план» тощо [103, с. 71].

Колективи загальноосвітніх навчальних закладів разом із місцевими органами шукали шляхи покращення профілактичної та корекційної роботи з «важковиховуваними» учнями, які могли стати потенційними споживачами наркотичних речовин та з наркозалежними. У профілактичній роботі дотримувались принципу нерозголошення відомостей про назви наркотиків, їх виготовлення та способи використання. Значна роль у профілактичній роботі щодо алкоголю, наркоманії, токсикоманії, правопорушень відводилась учнівському самоврядуванню. Одним з напрямів роботи учнів була пропагандистська робота серед товаришів щодо санітарно-гігієнічної, антиалкогольної та антинікотинової просвіти. Оформлялися спеціальні стенди, стінгазети, вітрини [331]. Для формування позитивної життєвої позиції учнів, «важковиховуваних» дітей залучали до виконання громадської діяльності, що задовольняло потреби у самоствердженні, пізнанні нового, спілкуванні. Акцент робився на правову відповідальність за розповсюдження наркотиків, за скоєні вчинки у стані алкогольного чи наркотичного сп'яніння через появу агресивності, жорстокості тощо.

В основу профілактичної роботи наприкінці періоду було покладено Закон України «Про освіту» [291], «Основи законодавства України про охорону здоров'я» [198], де у ст. 32 говориться про «поширення наукових знань з питань охорони здоров'я, організації медичного, екологічного і фізичного виховання, здійснення заходів, спрямованих на підвищення гігієнічної культури населення, створення необхідних умов, в тому числі медичного контролю, для заняття фізкультурою, спортом і туризмом ... на боротьбу із шкідливими для здоров'я людини звичками» Одним із ефективних шляхів вирішення цього завдання є створення умов для збереження та зміцнення здоров'я молодих людей через сприйняття ідеалу і норм здорового, багатоманітного та щасливого життя кожного з них і усвідомлення негативного впливу наркотичного, токсичного, алкогольного, нікотинового отруєння на організм, психіку тощо. Вказувалося, також, на обов'язки батьків щодо зміцнення здоров'я дітей і наголошувалось, що у разі

порушення цього обов'язку, «якщо воно завдає істотної шкоди здоров'ю дитини, винні у встановленому порядку можуть бути позбавлені батьківських прав» [198, ст. 59]. З метою виконання даної статті закону, створювались дискусійні клуби «Скажемо «Ні!» поганим звичкам».

Із метою запобігання вищезазначених негативних явищ серед дітей на батьківських зборах піднімалось питання продуманої організації їх дозвілля, ненав'язливого контролю за компанією, у якій перебуває дитина у вільний час. Наголошувалось на необхідності розвитку індивідуальних інтересів дитини у спорті, музиці, образотворчому мистецтві, технічній творчості тощо. Це дозволяло успішно вирішувати проблеми «важковиховуваних», «педагогічно занедбаних» учнів загальноосвітніх навчальних закладів, які, не маючи достатніх можливостей в сім'ях та громадах реалізувати свої потреби, інтереси і запити в галузі спілкування, дозвілля, духовної діяльності, почали шукати шляхи самореалізації, організовуючи різні неофіційні групи та об'єднання. Зростала чисельність дітей, які були здатні до порушення норм поведінки, які її порушували, – «важковиховуваних» дітей.

Виявлення «важковиховуваності» у пошуково-адаптаційний період соціально-педагогічної роботи в загальноосвітніх навчальних закладах відбувалося за допомогою тривалого спостереження за поведінкою учня, аналізу сімейної ситуації розвитку, ставлення до навчання, оточуючих людей (батьків, вчителів, однокласників). Учні, які скоювали правопорушення, ставили на внутрішньошкільний облік для подальшої корекційної роботи з ними. За результатами досліджень справ «важковиховуваних» дітей було виявлено, що причиною порушення поведінки було накладання негативних соціальних, педагогічних і психологічних причин. До цього додається несформованість педагогічної культури батьків, неорганізованість дозвілля, брак позитивних емоцій і переживань, невдоволеність своїм місцем в учнівському колективі, неузгодженість і суперечливість виховних впливів школи, сім'ї та громадськості і, як наслідок, недостатньо повне задоволення духовних потреб дітей [55, с. 53]. «Важковиховувані» учні, як правило,

займали становище ізольованих у класі, з ними не дружили, не бажали сидіти за однією партою. Важливим у роботі з такими дітьми було відновити в кожному втрачений авторитет у первинному колективі. Щоб привернути до себе увагу, вони виконували роль класних неформальних лідерів, які заохочували інших учнів до порушення дисципліни; інші замикались в собі і не цікавились класними справами, не дружили з ровесниками. Відсутність у школі, на думку учнів, реальних, соціальнозначущих справ, можливості проявити себе, відчувати свою необхідність і відповідальність за доручену справу призводила до зневіри у власні сили, до пошуків цікавих справ за межами школи. Саме в цих умовах виник і став масовим образ учня, який «у стінах школи був слухняним, поза нею –непокірливим панком» тощо [316, с. 64]. У зв'язку з таким становищем, простежувалась тенденція суттєвого розширення змісту та форм профілактичної роботи з «важковиховуваними» учнями, їхніми батьками. Зокрема, у багатьох українських школах використовували «Папки-пересувки для батьків», які містили цікаві номери журналу «Семья и школа», брошури циклу «Для батьків», поради батькам залежно від впливу, який необхідно було справити на учня. Передавались вони у сім'ї з певною періодичністю. Організований у такий спосіб зв'язок з батьками допомагав виправленню недоліків у поведінці учнів, озброював членів родин педагогічними знаннями, встановлював з ними контакт і співробітництво.

Зміст профілактики та корекційної роботи щодо прояву «важковиховуваності» полягав у максимальному завантаженні гуртковою та змістовною дозвіллевою діяльністю учнів в школі, посиленою громадською корисною працею та сприянні в їх виконанні; здійсненні спеціальних рейдів з метою вилучення дітей, схильних до бродяжництва та скоєння злочину. Показовою є діяльність клубу картингістів, до якого залучали «важковиховуваних» учнів шкіл м. Херсона. Робота учнів полягала у виготовленні картингів та подальшій участі на них у змаганнях. Результатом діяльності було захоплення учнів цим видом спорту, їх участь та перемоги у

спортивних змаганнях, деякі школярі стали чемпіонами області [86].

У загальноосвітніх навчальних закладах створювалися служби (ради) профілактики, котрі працювали переважно з «важковиховуваними» дітьми та їхніми сім'ями, суспільні опікунські ради, ради спостережень за неблагополучними сім'ями [151, с. 17-23]. З метою знецінення асоціальних проявів, «важковиховуваних» підлітків залучали до роботи у загонах з перевиховання інших. Така практика корекційної роботи давала свої позитивні результати. Спостерігалися інтерес та відповідальність у роботі. З часом ці юнаки ставали позаштатними співробітниками міліції і кращими наставниками інших «важковиховуваних» [55, с. 55]. Практикували родинну корекцію за підтримки класного керівника або робітників-наставників, які брали шефство над важковиховуваними підлітками за місцем їхнього проживання. При цьому шефи особливу увагу звертали на тих дітей, чий батьки не вміли чи не хотіли по-справжньому виконувати своїх виховних функцій. В деяких загальноосвітніх навчальних закладах за такої ситуації турботу про неповнолітнього брали на себе батьки однокласників (відвідували вдома, допомагали в підготовці до уроків, запрошували до своєї родини) [211].

По всій країні діти були долучені до «тимурівської роботи», яка стосувалась учасників Великої Вітчизняної війни та воїнів-інтернаціоналістів. Із метою профілактики відхилень у поведінці та її корекції до роботи обов'язково залучались «важковиховувані» діти. Вони могли себе проявити у побутових справах, відчувати свою значимість. Вагомий результат у корекційній роботі давало спілкування з учасниками Великої Вітчизняної війни та з воїнами-інтернаціоналістами. Зокрема, у Березнянській середній школі Менського району Чернігівської області тимурівські загони щоденно допомагали по господарству, учні загонів ходили в аптеку, приносили воду, купували у магазинах необхідні продукти, рубали і заносили до хати дрова, обробляли город тощо. Школярі доглядали за могилами загиблих: фарбували огорожу, висаджували квіти, підтримували

чистоту [69].

Туристична діяльність справляла позитивний вплив на зміст комплексного підходу до корекції «важковиховуваних» дітей, на розвиток соціальної активності особистості, сприяла формуванню духовно і фізично здорового покоління за рахунок випробування волі, гартування характеру. У процесі такої діяльності в учнів зростав інтерес до суспільно корисних справ, вироблялась звичка сумлінно виконувати свої обов'язки, об'єднувався колектив, набувався ряд трудових і практичних навичок. Прикладом може слугувати туристичний клуб «Батьківщина» у середній школі № 104 Пущі Водиці, до якого залучалися «важковиховувані» діти. Завдячуючи відвертому і довірливому характеру спілкування з такими дітьми, на переконання керівника клубу, сприяло моральному та інтелектуальному розвитку дітей, оскільки в походах дітей навчають спостерігати, аналізувати, робити висновки [208].

В містах за рішенням районних відділів народної освіти з метою допомоги педагогам в організації роботи з учнями за інтересами було прийнято рішення про перенесення певної кількості гуртків з Будинку піонерів і школярів безпосередньо в школи і клуби за місцем проживання. Так, у загальноосвітніх школах та клубах за місцем проживання працювали гуртки: «М'яка іграшка», «Господиня», «Вмілі руки», «Фотогурток», «Малювання», добровільні товариства (філателістів, книголюбів) та спортивні секції, до яких обов'язково залучались діти пільгових категорій та «важковиховувані» діти. Робота учнів у гуртках та секціях допомагала пізнати самого себе, реалізувати потребу у спілкуванні з ровесниками, розвинути свої фізичні можливості, перевірити свою здатність до виконання різних видів робіт та зрозуміти, який вид праці до вподоби. Педагогам – спрямувати потреби учнів у педагогічно доцільне русло. В цьому допомагали й створені на той час в багатьох сільських та міських загальноосвітніх школах підсобні господарства (садові та городні ділянки, теплиці, оранжереї, тваринницькі та птахоферми, пасіки).

У досліджуваний період в гуртках багатoproфільних клубів за місцем проживання займалися разом діти, які проживали у мікрорайоні, «важковиховувані» підлітки, що перебували на обліку в інспекції у справах неповнолітніх, а також підлітки, чия поведінка, дисципліна, ставлення до навчання потребували посиленої уваги. Завдяки злагодженій роботі та своєчасному обміну інформацією школи, клубу та інспекції у справах неповнолітніх у багатьох підлітків поліпшилась успішність і поведінка, вони стали надійними помічниками школи в організації цікавих і корисних справ, помітно змінились стосунки з батьками, з'явилися цілеспрямованість у досягненні мети, наполегливість, бажання бути корисним суспільству, колективу, деяких було знято з обліку в інспекції у справах неповнолітніх [9]. Взаємодія класних керівників, організаторів з позакласної та позашкільної роботи школи і директорів позашкільних закладів сприяла формуванню активної життєвої позиції старшокласників, що розглядалась у той час як стійка система ставлення особистості до суспільства, колективу, діяльності і самої себе, яка виявляється в різних видах діяльності, що відповідають суспільним інтересам і мотивовані нормами моралі, які стали внутрішньою потребою особистості. Характерними для неї є високорозвинене почуття відповідальності не тільки за власні вчинки, а й за дії всього класу, школи, сім'ї, а також дисциплінованість, почуття обов'язку, ініціативність, зібраність [60; 81].

Переважає більшість учнів успішно використовувала набуті знання, уміння і навички в навчальній і суспільно корисній діяльності. Це, в свою чергу, забезпечувало розвиток у гуртківців навичок роботи з товаришами, уміння їх організовувати, зацікавити. Показниками стійкості сформованих якостей було те, що колишні гуртківці після закінчення школи активно включалися в трудову і суспільно корисну діяльність [332]. Формуванню активної життєвої позиції учнів сприяли усні журнали, матеріали для яких діти знаходили під час екскурсій у музеї, на заводи, зустрічей з видатними людьми. На розвиток активності значний вплив справляла участь школярів у

суспільнокорисній праці, в процесі якої у них формувалися такі важливі якості, як товариськість, колективізм, самостійність, ініціативність, цілеспрямованість, відповідальність тощо. Вивчення таких якостей проводилось за допомогою експериментів з включенням групової оцінки учня і самооцінки, що давало змогу встановити рівень адекватності учня у самосприйнятті (об'єктивно оцінює, переоцінює, недооцінює).

Досвід роботи багатьох загальноосвітніх навчальних закладів переконує, що саме широкий розвиток самоврядування в учнівському колективі є ефективним засобом формування активної позиції школярів, підготовки їх до праці. Дитяче самоврядування шкіл-інтернатів дещо відрізняється від самоврядування загальноосвітніх шкіл. Насамперед розширенням його сфери, більшим обсягом роботи деяких комісій, що зумовлювалось цілодобовим перебуванням дітей в інтернаті, специфікою організації їх побуту і дозвілля.

Слід зазначити, що органи самоврядування у загальноосвітніх навчальних закладах мали свої традиції, спирались на можливості учнівського колективу, його зрілість. Самоврядування, як правило, починалось з постановки суспільно значущої і цікавої для всіх колективної справи. Звичайно, вчителі-консультанти давали поради, допомагали учнівським комітетам, не нав'язуючи своїх поглядів, тому рішення з питань учнівського життя приймалися учнівськими колективами цілком самостійно. Органи самоврядування створювались для всіх видів діяльності. Велике значення у розвитку учнівського самоврядування мала гра як метод соціально-педагогічної роботи з дітьми. Формами діяльності учнівського самоврядування учнів початкових класів були громадські акції: благодійна допомога, екологічні проекти. Наприклад, «Не зірви», «Ми пам'ятаємо Вас, ветерани», «Допоможемо птахам узимку»; соціальні проекти: «Природа і ми», «Сім криниць людяності». З метою привернення молодших школярів до учнівського самоврядування разом з батьками впроваджували проекти «Люблячі батьки – щасливі діти», «Ліки в природі» [141].

Важливе значення мало стимулювання активної участі учнів в органах самоврядування, де вони брали участь в основних сферах функціонування шкільного колективу (навчання, труд, громадська робота тощо). Так, завдяки ініціативі учнів СШ №3 м. Івано-Франківська, успішно функціонувало шкільне агентство радіо і преси (ШАРП). В ньому працювали школярі із семи відділень: пошуку юних талантів, «олімпіади, конкурси, огляди», опитування та аналізу громадської думки, оперативних дій, редколегія щомісячного альманаху «Говорить і показує ШАРП», шкільний радіокомітет, клуб «Юнкора», де навчали основам організаторської майстерності учнів шкіл, що виявляли схильність до громадської діяльності. Члени цього органу самоврядування загальноосвітньої школи самі обговорювали та ставили конкретні завдання, планували роботу, спрямовану на розв'язання завдань, розподіляли відповідальних за окрему ділянку роботи, контролювали діяльність, підбивали підсумки, оцінювали зроблене, визначали перспективи розвитку колективу. Кращих активістів відзначали на зборах груп, загальношкільних лінійках, нагороджували грамотами, виносили подяки [82]. У багатьох школах-інтернатах за органами самоврядування закріплювали педагогів-консультантів. Суттю самоврядування було виховання свідомого господаря, підготовленого до творчої, трудової і громадської діяльності у нових соціальних умовах [373].

Правові знання у пошуково-адаптаційному періоді соціально-педагогічної роботи теж були необхідними для виконання вищезазначених завдань. В загальноосвітніх навчальних закладах були розповсюджені бесіди про культуру поведінки, ознайомлення учнів з роботою Рад народних депутатів та правоохоронних органів, відвідування старшокласниками засідань комісій у справах неповнолітніх, виїзних сесій народних судів, залучення їх до охорони громадського порядку, зміцнення зв'язків школи з юридичними закладами, проведення диспутів, правових олімпіад тощо.

Зокрема, у загальноосвітніх навчальних закладах №№ 48, 167, 217, 126, 42 м. Києва проводились місячники, декади, тижні, дні юридичних знань,

правові читання, перегляди телевізійних репортажів із залу суду. Корисною була робота кінолекторіїв «Підліток і закон», що працювали на базі різних кінотеатрів Києва, республіканської радіогазети «Старшокласник», окрема сторінка якої присвячувалась проблемам правового виховання.

Для дітей загальноосвітніх навчальних закладів застосовувались активні форми й методи: екскурсії, бесіди з правил поведінки у громадських місцях, створювались профільні загони друзів міліції, юних інспекторів дорожнього руху. З метою профілактики правопорушень та корекції поведінки учнів в загальноосвітніх навчальних закладах розпочалося створення за спеціально розробленими планами «Правового всеобучу», клубів правових знань («Закон і ми»), які охоплювали учнів, що не могли організувати свій вільний час, створювали неформальні групи дозвілля для учнів, що перебували на внутрішкільному обліку, все це давало позитивні наслідки у конкретних школах. Підвищився рівень правових знань, зменшилась кількість порушників правил поведінки, проте, про несистемність виконання охоронно-захисного напрямку соціально-педагогічної роботи говорять результати соціологічного дослідження правосвідомості старшокласників, проведеного співробітниками Інституту держави і права Академії наук УРСР у загальноосвітніх навчальних закладах. Більшість учнів вважали, що закони необхідні тільки для боротьби зі злочинністю, не могли дати правильну оцінку конкретним діям, зіставляти свою поведінку із законом, не всі опитані знали, які дії є порушенням закону, з якого віку настає кримінальна відповідальність, навіть з якого віку можна вступати в сімейні відносини [57; 386].

Питання підготовки старшокласників до сімейного життя мало бурхливе обговорення на предмет доречності і необхідності її здійснення в загальноосвітніх навчальних закладах. Проте, створювались експериментальні школи, де було розроблено тематику, правила організації, методичні розробки проведення етичних бесід, диспутів, лекцій, читацьких конференцій, занять у клубах хлопців і дівчат. За даними анкетування

Л. Кеніз юнаки і дівчата вважали факт раннього вступу в інтимні зв'язки результатом відсутності відповідної інформації (43%), незнання наслідків (25%), безвідповідальності (25%), а кохання лише 7% [113, с. 55]. В школах створювались умови, за яких практична діяльність учнів здійснювалась відповідно до раніше набутих знань з питань статі, міжстатевих стосунків, щоб школярі різного віку були спроможні у дружбі, в соціальній поведінці, доброті, турботі, боротьбі з недоліками і відхиленнями в статевій поведінці тощо. З цією метою створювались різновікові загони, організовувалась спільна діяльність щодо збагачення досвіду міжстатевого спілкування (туристичні походи, екскурсії, культпоходи, військово-спортивні ігри, вечори танців, шефська та пошукова робота), проводились заняття з формування комунікативної культури. За таких умов у молоді формувалося почуття взаємної відповідальності і поваги.

В умовах школи-інтернату діти не мали змоги набутися досвіду сімейних стосунків, значна кількість вихованців зовсім не знали батьківської любові, ласки, уваги. Тому так важливо було сформувати у них родинні почуття, навчити безкорисливого, турботливого, уважного ставлення одне до одного, виробити вміння ділити з людьми горе і радість, відповідати за свої вчинки й поведінку, розкрити роль і обов'язки в сім'ї батька й матері. У школах-інтернатах для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, пошуково-адаптаційного періоду соціально-педагогічної роботи прийняли рішення щодо спільного виховання дітей-родичів дошкільного і шкільного віку, які створювали реальні можливості формування у них родинних взаємин не лише під час перебування в школі, а й у майбутньому. У школі-інтернаті старші брати і сестри не тільки опікали малюків, турбувались про них (брали частково на себе батьківські обов'язки), а й передавали свої набуті вміння, знання, життєвий досвід. Маленька дитина переставала відчувати себе самотньою і безпомічною, у неї з'являлись відповідні емоційні враження, вона прагнула до спілкування зі старшими.

Основне керівництво становленням і розвитком родинних взаємин

дітей здійснювали вихователі. У спеціально обладнаних «сімейних кімнатах» діти могли зустрічатися, говорити, займатися спільною справою, навчатися один у одного різним видам діяльності. Щоб такі зустрічі наповнити цікавим змістом і емоційним задоволенням, з кожним вихованцем шкільного віку проводили бесіду, у якій з'ясовувались наміри щодо спільної праці під час зустрічі та її послідовність, давались поради щодо правил поведінки зі своїми маленькими братами та сестрами. Наслідками такої співпраці ставали позитивні зміни у стосунках між рідними дітьми, зростала якість організації змістовного дозвілля школярів, розвивались ціннісні моральні якості: турбота, співчуття, доброта, взаємодопомога [75]. Ці якості розвивались у дітей в рамках організаційно-методичного напрямку соціально-педагогічної роботи при здійсненні благодійної роботи, яка тільки почала розвиватися у досліджуваному періоді й створювала можливість для дітей реалізувати особисту громадянську позицію. Активно здійснювалась благодійна робота щодо багатодітних та малозабезпечених родин. Учні загальноосвітніх навчальних закладів та їхні батьки збирали для таких сімей одяг, книжки, канцелярські товари, продукти харчування, допомагали у навчанні, а у шкільних гуртках виготовляли м'які іграшки та інші вироби для підшефних дитсадків та шкіл-інтернатів. Допомагали здійснювати благодійну роботу батьки учнів загальноосвітніх навчальних закладів. Крім того батьків залучали до активних форм роботи – керівництва учнівськими гуртками, секціями, проведення вечорів у школах, де виступали учні та їхні батьки, які могли поділитися своїми захопленнями та передати досвід організації змістовного сімейного дозвілля. Досвідом виховання своїх дітей батьки могли обмінюватися на класних батьківських зборах, які були однією з провідних форм роботи. Серед основних форм і методів колективної роботи з батьками використовували загальношкільні збори батьків, вечори запитань і відповідей на педагогічні теми, дні відкритих дверей для батьків, робота університету педагогічних знань для батьків, на яких намагалися мобілізувати батьків на активну спільну роботу зі школою, підвищити

педагогічну культуру батьків за допомогою проведення усних журналів, групових та індивідуальних консультацій для батьків, диспутів, демонстрування кінофільмів педагогічної тематики. Активно долучали до цієї роботи місцеві відділення Товариства «Знання». Для піднесення свідомості батьків постійно проводилась з батьками роз'яснювальна робота щодо їх обов'язків, про відповідальність перед суспільством за поведінку дітей; проводились бесіди про шкідливі звички, куди запрошувались лікарі та представники міліції. Необхідність взаємодії усвідомлювалась деякими батьками учнів та знайшла підтримку, вони систематично відвідували заняття педагогічного всеобучу, брали активну участь у виховній роботі навчального закладу. Результатом об'єднання зусиль стало покращення не тільки мікроклімату в сім'ях, а й в учнівських колективах.

Із метою комплексного вирішення найбільш актуальних питань підготовки учнів до активного життя у більшості загальноосвітніх навчальних закладів щорічно проводились науково-практичні конференції вчителів спільно з батьківським активом, представниками учнівських організацій, шефами («Підліток і його вільний час», «Ростимо справжнього громадянина»). Створювались консультпункти, де з батьками та учителями проводились бесіди, рекомендувалась література для поповнення знань з проблем подолання педагогічної занедбаності дітей, організовувались консультації зі спеціалістами. На початковому етапі разом складали плани нормалізації взаємин батька чи матері з учнем, учителя з учнем, регулярно аналізували досягнуті результати та визначали, при необхідності, нові напрями роботи. Батьки в разі необхідності одержували кваліфіковану консультацію чи пораду з питань шкідливих звичок дітей, перебування їх у «неформальних» молодіжних об'єднаннях, виховання дітей, їх професійного самовизначення.

Організаційно-методична робота почала впроваджуватись з 1992 р. за рахунок тісної взаємодії загальноосвітніх навчальних закладів із соціальними службами. Взаємодія школи із соціальними службами для молоді допомагала

розв'язувати складні шкільно-сімейні проблеми, з якими сама школа не спроможна була ефективно впоратися внаслідок невідповідності класних керівників до такого виду роботи, її трудомісткості, складності й довготривалості [85]. Надавалась допомога учителям та батькам переважно у вивченні та усуненні причин відхилень у поведінці та діяльності дітей. Здійснювалась така взаємодія, насамперед, у формі виїзних консультативних пунктів або безпосередньо в самій службі.

Допомагаючи у питаннях професійного самовизначення учнів, класні керівники дізнавались про трудові уподобання школярів: який вид діяльності люблять, а яку роботу взагалі уникають, що хотіли б навчитися робити. Класні керівники разом з організаторами позакласної та позашкільної виховної роботи створювали шкільні навчально-методичні кабінети профорієнтації учнів, проводили вечори, ранки, бесіди на теми: «Я захищаю улюблену професію», «Праця звеличує людину» тощо. За допомогою робітників базових підприємств, батьків, випускників попередніх років велась робота з економічної освіти, ознайомлення з основами промислового і сільськогосподарського виробництва, будівництва, транспорту, сфери обслуговування, формуванню зацікавленості до професій, необхідних народному господарству. Лекторські групи, навчальний актив школи проводили дні знань, тижні науки, техніки, виробництва, предметні тижні. Організовувались екскурсії на підприємства, починаючи з початкової школи. Так, наприклад, у Чернівецькій області налагодили співробітництво облспоживспілки з відділом народної освіти. На базі шкіл створювались кооперативи. Учні отримували канцелярські товари і розпродавали їх на перервах за графіком. Подібні кооперативи орієнтували учнів не тільки на професію продавця, а й формували пізнавальний інтерес до професії бухгалтера, економіста [89].

Долучали до профорієнтаційної роботи й бібліотекарів загальноосвітніх навчальних закладів, які допомагали добирати і систематизувати літературу з різних питань профорієнтації. Орієнтуватись

допомагали куточки профорієнтації, тематичні полиці, присвячені тій чи іншій професії. Окремо створювались добірки матеріалів періодичних видань про різні професії, оформлялись змінні стенди «Вибір професії – державна справа», «Куди піти вчитися, працювати». Проведення з учнями четвертих класів заходів «Професії наших батьків». Бібліотечний актив збирав матеріали на підприємствах, де працюють батьки учнів, проводили роботу у формі вечорів. Успішно проводити таку роботу допомагала індивідуальна робота з читачами: бесіди, які давали можливість дізнатися про успіхи у навчанні, про захоплення учня, про улюблені навчальні предмети. Аналіз читацьких формулярів теж давав інформацію щодо уподобань дітей та учнівської молоді, бесіди з учителями, батьками, майстрами навчально-виховних комплексів. Завдяки вивченню потреб у фахівцях конкретного регіону та уподобань школярів створювались стенди «Такі професії потрібні нашому місту», куточок «Свідоме обрання професії – запорука творчої праці», картотеки «Читаємо про професії», розроблялись програми лекторіїв для старшокласників, тематичні вечори, бесіди з циклу «Біографія професій», куди запрошувались передовики виробництва, науковці тощо [51].

Форми та методи соціально-педагогічної роботи з дітьми за окресленими напрямками в загальноосвітніх навчальних закладах України пошуково-адаптаційного періоду відображені у Додатку Е.

Таким чином, пошуково-адаптаційний період соціально-педагогічної роботи в загальноосвітніх навчальних закладах характеризується зверненням уваги на соціальні проблеми учнів, їх вивчення, пошуком інших форм виховання та реагування на соціальну ситуацію. В основному зверталась увага на соціально- психологічний клімат класу та школи, на раціональні способи спілкування та успішне подолання труднощів у спілкуванні.

Водночас залучення батьків, громадськості і трудових колективів до соціально-педагогічної роботи загальноосвітніх навчальних закладів в мікрорайоні сприяло формуванню педагогічної культури, зближенню дітей з батьками, допомагало розкривати кращі якості кожного.

Проте, такий пошук у процесі виконання соціально-педагогічної роботи з дітьми не був систематичним та професійним, що призводило з часом до зниження отриманих результатів.

2.2. Нормативно-методичний період розвитку соціально-педагогічної роботи в загальноосвітніх навчальних закладах України (1993–2005)

Головними напрямками нормативно-методичного періоду стало відродження національного духу і самосвідомості народу. В державі розпочався процес відновлення національної мови і культури. У загальноосвітніх навчальних закладах суттєву увагу почали приділяти національній культурі, вихованню дітей за національними традиціями українського народу. Навчально-виховний процес мав стати вільним від втручання політичних партій, громадських та релігійних організацій. Країна стала на шлях демократичних перетворювань, але економічна ситуація дедалі ускладнювалась, що призвело до наростання економічних, соціальних, духовних проблем, які негативно відобразились на вихованні дітей у родинях, а це в свою чергу сприяло деструктивній поведінці дітей та учнівської молоді.

Так, якщо у 1992 р. за різні злочини до кримінальної відповідальності притягувались 11628 дітей, то в 1995 р. – 19043 [95, с. 64]. За даними опитування вчителів, правопорушення були обумовлені безпосередньо недоліками і вадами у сімейному вихованні [204, с. 87]. Кожний четвертий підліток, що стояв на профілактичному обліку в органах внутрішніх справ, стояв на обліку в медичному закладі з приводу психічних розладів. Від 70% до 80% неповнолітніх зростали в неповних сім'ях або в сім'ях, де один чи обидва батьки вживали алкоголь. Велика кількість підлітків з цих сімей припускалися правопорушень [52].

Викликало занепокоєння поширення токсикоманії, алкоголізму та наркоманії серед дітей. Наприклад, в Донецькій, Луганській,

Дніпропетровській, Миколаївській, Запорізькій областях, Автономній республіці Крим було зареєстровано 1690 неповнолітніх наркоманів [95, с. 65]. У 1997 р. до правоохоронних органів у нетверезому стані було доставлено близько 11 тисяч підлітків. Серед неповнолітніх любителів алкогольних напоїв 17% почали їх вживати ще у 5 класі, а 25% – у 8 класі [95, с. 65].

У правовому полі України з'явилися нові нормативно-правові акти, зокрема, накази МОЗ та МВС України «Про затвердження порядку проведення медичного обстеження осіб, які зловживають наркотичними засобами або психотропними речовинами» від 16.06.1998 р. №158/417, «Про затвердження інструкції про порядок виявлення та постановки на облік осіб, які незаконно вживають наркотичні засоби або психотропні речовини» від 10.10.1997 р. №306/680/21/65,5 тощо.

Як наслідок, було визначено особистісні та середовищні фактори, які сприяли звиканню до систематичного вживання токсикоманійних, алкогольних та наркотичних засобів – «фактори ризику». До них віднесли медико-біологічні (різноманітні захворювання, зокрема нервової системи), сімейно-побутові (неповна сім'я, брак чоловічого виховання, відсутність контролю за використанням дитиною вільного часу, часта зміна мешкання, у зв'язку з чим, неможливість виробити стійкі контакти з однолітками), соціально-психологічні (конфлікт інтересів між особистістю та групою однолітків, неформальні об'єднання, експериментування, імпонування одноліткам).

У деяких загальноосвітніх навчальних закладах було впроваджено факультативний курс «Здоров'я й особистість» для учнів 10–11 класів, розроблений С. Омельченко, екскурсії до Будинків природи для поліпшення самопочуття, настрою. Почали використовуватися різноманітні діагностичні методики: оцінка рівня фізичного здоров'я «Школяр» В. Шаповалової – для оцінки стану фізичного здоров'я, методика К. Леорнгарда – психічного здоров'я, анкетування, бесіди, аналіз проблемних ситуацій, незалежних

характеристик, рольові ігри, «мозкові штурми», спостереження – для оцінки рівня духовного та соціального здоров'я. Для підвищення їх рівня у соціально-педагогічній роботі використовували заходи, які б пропагували традиції, звичаї, погляди, досвід, норми поведінки, морально-духовні цінності, які склалися впродовж історичного розвитку суспільства і передаються із покоління в покоління.

У практику соціально-педагогічної роботи загальноосвітніх навчальних закладів з 2000 р. впроваджувалась Комплексна програма формування навичок здорового способу життя у дітей та підлітків за проектом «Діалог» [379]. До неї увійшли авторські програми психолого-педагогічних тренінгів: «Як стати вільним і улюбленим» (профілактика куріння та інших форм поведінки залежності у підлітків 12-16 років), «Як бути цілісним і контролювати своє життя» (профілактика алкогольної залежності у підлітків і молоді), «Життя без гачка» (профілактика тютюнокуріння та інших форм залежної поведінки), «Як стати творцем свого життя. Я-це я» (профілактика залежної поведінки, формування позитивної Я-концепції), «Підлітковий алкоголізм – дорога в нікуди», Програма валеологічного тренінгу «Скажемо курінню – «Ні!»». Особливістю програм проекту «Діалог» є те, що вони спрямовані на вторинну профілактику, оскільки цільовою групою виступають підлітки, які мають схильність до залежностей типу куріння, ігроманії, телеманії, досвід вживання алкоголю, наркотиків [3, с. 84–85].

Як і в пошуково-адаптаційному періоді, у нормативно-методичному періоді, здійснюючи профілактичний напрям соціально-педагогічної роботи у загальноосвітніх навчальних закладах України щодо шкідливих звичок, найчастіше використовували лекції, диспути, бесіди. Вирішувати складні ситуації у деяких провідних школах допомагали шкільні театри, у яких брали участь різновікові групи («Модно бути здоровим» та ін.). Створювались спектаклі на реальних подіях, що показували глядачам можливий вихід із життєвої проблеми, або використовувались класичні та сучасні твори того часу. Порушувались теми здорового способу життя, сімейних відносин у

формі Сократівських бесід, які формували у школярів звичку до роздумів над життєво важливими проблемами, наприклад, «Чи варто ходити по землі босим?», «Кому краще живеться – сумлінній чи безсовісній людині?», «Ким бути краще: тираном чи тим кого тиранять?», проводились «Веселі старти», конкурси, марафони та ін. Позитивним досвідом у цей період став створений у м. Запоріжжі лікувально-профілактичний центр дітей, підлітків та молоді, працівники якого постійно спілкувалися з учнями середніх загальноосвітніх шкіл з метою профілактики щодо шкідливих звичок дітей та учнівської молоді. Але не всі ці колективи сприймали таку ініціативу позитивно, з метою нерозголошення дійсного стану справ відмовлялися від такої співпраці [195].

Про взаємозв'язок формування здорового способу життя та організованого дозвілля в родині вказують наступні соціологічні дані: у 80% сімей свята і вільний час кожен проводив сам по собі, коли грав (у тому числі і на комп'ютері 15%) чи гуляв на вулиці; більшість сімей займалися разом з дітьми переглядом телевізора – 10%, лише 5% грали чи гуляли разом [91, с. 18]. Враховуючи таке положення, проводилась роз'яснювальна робота з батьками про їхній обов'язок щодо піклування про здоров'я своїх дітей, їх фізичний та духовний розвиток, про ведення ними здорового способу життя.

Слід підкреслити, що у формуванні здорового способу життя учнів велике значення має рівень його сформованості у педагогічних працівників, їхнє особисте відношення до цього питання. Тому, з метою підвищення рівня сформованості здорового способу життя та кваліфікації педагогічних працівників, проводились проблемні семінари, дискусії, рольові та ділові ігри, диспути, брифінги, тренінги, які сприяли створенню атмосфери співпраці та активної співтворчості, у деяких загальноосвітніх навчальних закладах створювались кімнати емоційного розвантаження, для попередження феномену професійного вигорання, організовувались навчання та консультації щодо правильного режиму роботи та відпочинку.

Цікавим досвідом для 42 шкіл із 165 областей і м. Києва стала участь у

міжнародному проєкті «Європейська мережа шкіл сприяння здоров'ю», метою якого було збереження та зміцнення здоров'я школярів та вчителів шляхом створення відповідного соціального та фізичного середовища, цілеспрямованої роботи з формування здорового способу життя, профілактичної роботи, зокрема з питань ВІЛ/СНІДу/ПСШ.

Наслідком такого досвіду стало активне використання загальноосвітніми навчальними закладами, напрацьованих на той час, методичних матеріалів щодо здійснення профілактики алкоголізму, проституції, наркоманії, які дедалі частіше породжували такі захворювання, як ВІЛ/СНІД та ПСШ. Одночасно, за участю лікарів, психологів, працівників правоохоронних органів, юристів, класних керівників з батьками організовувались лекторії, диспути, рольові ігри, методики «життєвих ситуацій».

Розглядаючи питання соціально-педагогічної профілактики, не можна залишити поза увагою Національну програму профілактики ВІЛ/СНІДу на 2001-2003 рр., яка здійснювалась у системі «учень-учню» завдяки використанню методу «рівний-рівному», який було впроваджено в практику діяльності великої кількості навчальних закладів України, зокрема Волинської, Івано-Франківської областей, м. Донецька, м. Кривого Рогу, м. Харкова [92]. Важливим для реалізації соціально-педагогічної профілактики у загальноосвітніх навчальних закладах є те, що організовувалась робота за допомогою тренінгів, «мозкового штурму», акцій та спонтанного спілкування з однолітками, а головним провідником знань і цінностей в даній методиці був інструктор із числа старшокласників, який поширював соціальнозначиму інформацію, володів навичками ефективної взаємодії через спілкування.

Слід зазначити, що соціальний педагог у просвітницькій роботі створював умови для її впровадження підготовленими інструкторами [220]. Робота проводилась за декількома модулями: «Спілкуємося й діємо», метою якого було формування у дітей навичок сприятливої комунікації [334].

Модуль «Прояви турботу і обачливість» був спрямований на формування відповідальної поведінки у старшокласників [58]. З метою формування здорового способу життя був створений модуль «Твоє життя-твій вибір» [363]. Для створення правового світогляду, активної позиції було розроблено систему теоретичних знань «Знаємо та реалізуємо свої права» [93]. Модуль «Моє майбутнє» навчає баченню власних можливостей, мети та їх реалізації, плануванню свого майбутнього дітьми [333]. Результатом впроваджених модулів стало поширення знань серед дітей у питаннях оцінки інформації, яку вони отримують, дотримання здорового способу життя, вільному виборі рішень щодо своєї поведінки.

Враховуючи, що захворювання на ВІЛ/СНІД та ІПСШ є наслідками статевих девіацій (раннє статеве життя, що супроводжується небажаною вагітністю, абортами; дитяча проституція; злочини проти статевої свободи та статевої недоторканності особи (зґвалтування, інцести тощо)), у загальноосвітніх навчальних закладах здійснювалась соціально-педагогічна робота з попередження статевих девіацій: дискусії, рольові та ділові ігри, диспути, бесіди, тренінги, аналіз ситуацій тощо, які сприяли зміцненню особистісної життєвої позиції старших підлітків у міжстатевих стосунках, підвищенню їх впевненості у собі, власних силах, можливостях, цілях і шляхах їх досягнення [138].

Аналізуючи досвід соціально-педагогічної діяльності загальноосвітніх навчальних закладів у період з 1993-2005 рр., ми можемо наголосити, що з метою виховання майбутнього сім'янина, статевого та дошлюбного виховання дітей, підготовки учнів до шлюбу та батьківства підвищувався рівень педагогічної культури батьків, а саме: соціально-педагогічна просвіта батьків (народні університети, лекторії, конференції); залучення батьків до спільної з дітьми діяльності (шкільні свята, конкурси, дозвілля тощо); проведення тематичних батьківських зборів; індивідуальне консультування батьків [140].

У нормативно-методичний період розвитку соціально-педагогічної

роботи у загальноосвітніх навчальних закладах спостерігається активізація профілактичної роботи серед дітей «групи ризику» (сироти, напівсироти, діти з багатодітних сімей, з неповних сімей, гіперактивні, з нестійкою емоційно-вольовою сферою), які здатні до протиправної поведінки, відчувають труднощі у соціальній адаптації, оскільки їм властиві інфантилізм, уповільнене самовизначення, незнання і неприйняття самого себе як особистості, нездатність до свідомого вибору своєї долі.

Соціально-педагогічна профілактика здійснювалася у декілька етапів: на першому етапі проводились лекції, бесіди, відеоуроки в малих групах, розповіді пацієнтів реабілітаційних центрів, записи на аудіокасетах, використовувались методики «самокерована групова робота». На другому етапі профілактики відбувалося забезпечення батьків інформацією про негативний вплив на дитину наркотиків, алкоголю, тютюну, а також рекомендації про те, як розпізнати початок наркозалежності у дитини. Розроблялися спеціальні пам'ятки для батьків; організовувалися мобільні бригади, випрацьовувались плани спільних дій між лікарями, педагогами, психологами [195].

Залежно від обставин, які можуть викликати соціальні відхилення, профілактичні заходи різнилися за типами: попереджуючі, нейтралізуючі та компенсуючі. У нормативно-методичному періоді соціально-педагогічної роботи було визначено ефективність профілактичних заходів за такими умовами: спрямованість на викорінення джерел дискомфорту як в самій дитині, так і в соціальному й природному середовищі, та одночасно на створення умов для набуття дитиною необхідного досвіду для розв'язання проблем, які постійно виникають; озброєння дитини новими навичками, які допомагають досягти поставлених цілей чи зберегти здоров'я.

Цінною для нашого дослідження є програма «Соціальний супровід неблагополучних сімей», яка була затверджена у 2002 р. Державним комітетом України у справах сім'ї та молоді. Суть її полягала у виявленні та організації соціального супроводу сімей з дітьми, батьки яких не виконують

або неналежно виконують батьківські функції. З прийняттям Закону України «Про соціальну службу» спостерігається взаємодія соціальних педагогів з психологами, соціальними працівниками, педагогами організаторами, медичними працівниками, юристами, працівниками правоохоронних органів та ін.

Зокрема, організація соціально-педагогічної роботи з сім'ями дітей «групи ризику» втілювалась диференційовано, з урахуванням особливостей родини, що давало можливість проведенню педагогічного всеобучу батьків (по групах), індивідуальні і групові зустрічі з батьками. Так, робота з такими сім'ями була спрямована на забезпечення членів родини педагогічними знаннями, надання методичної допомоги. У зв'язку з цим у школі діяв лекторій для батьків, діти яких потребували особливої уваги. Тематика цих занять стосувалась різноманітних питань: «Шкідливі звички та їх попередження», «Правила поведінки», «Агресивність», «Твоє здоров'я – в твоїх руках», «Знай свої права» тощо. На заняття запрошувались представники центру у справах сім'ї, дітей та молоді, представники дитячої кімнати міліції. Вивчався соціальний стан сімей, умови родинного виховання цієї категорії дітей, їх зайнятості, потреб і проблем.

Варто зазначити, що профілактичний напрям роботи з дітьми «групи ризику» здійснювався з метою: попередження скоєння правопорушень, потрапляння до категорії жертв соціальних, технологічних та природних катастроф та інших травмуючих подій; компенсації девіацій особистісного розвитку і неадекватних форм поведінки; корекції міжособистісних відношень; подолання різних комплексів особистісного характеру; адаптації дитини в соціумі.

У зазначений період розвитку соціально-педагогічної роботи в загальноосвітніх навчальних закладах перш за все було оновлено бази даних дітей облікових категорій, які потребували підвищеної педагогічної уваги: дітей з неблагонадійних сімей, учнів, що знаходились на внутрішкільному контролі; оформлялися інформаційні куточки з питань профілактики

правопорушень, наркоманії, алкоголізму, тютюнопаління, СНІДу; проводився ретельний контроль за відвідуванням навчальних занять учнями «групи ризику»; відстежувалися учні з девіантною поведінкою, починаючи з початкової школи. Важливою ланкою у профілактичній роботі соціального педагога стала індивідуальна робота з учнями облікових категорій. З такими дітьми проводилась профілактична і корекційна робота: оформлювались індивідуальні картки учнів, діти поступово залучались до позакласної роботи, регулярно проводились індивідуальні бесіди; педагогами проводились індивідуальні та масові профілактичні заходи. Широко практикувалось відвідування учнів вдома, бесіди з батьками, індивідуальні консультації, залучення учнів з девіантною поведінкою до спортивних секцій, гуртків. У школі проводились учнівські конференції, тижні правових знань із залученням фахівців – правознавців, тематичні вікторини, конкурси плакатів; проблеми профілактики антисоціальних явищ виносились на батьківські збори, на них запрошувались представники правоохоронних органів [80, с. 43–44]. Приділялась значна увага організації індивідуальної роботи з профілактики правопорушень серед учнів облікових категорій. Усі дані оброблялися, аналізувалися й записувалися у соціально-психологічну картку учня. У ній відображались причини виникнення «важковиховуваності», позитивні та негативні якості учня, особливості сімейного виховання. На основі цієї характеристики підбиралася корекційна програма, тренінгові й практичні заняття, що включали методи виховного впливу на дитину. Щомісяця в школі відбувалося засідання Ради з профілактики правопорушень, де розглядалися як питання з профілактики правопорушень, так і випадки відхилення в поведінці учнів.

З метою профілактики делінквентної поведінки та зниження рівня конфліктності серед учнів в окремих загальноосвітніх навчальних закладах міст Києва, Білої Церкви, Івано-Франківська, Вінниці, Пирятина, починаючи з 2003 р. створювались шкільні служби розв'язання конфліктів, координаторами роботи яких стають у тому числі і соціальні педагоги.

Залучались до цієї служби творчі та здібні учні, які були здатні висловлювати нові оригінальні ідеї, швидко орієнтуватися в проблемних ситуаціях і розв'язувати проблемні задачі.

Діяльність шкільної служби розв'язання конфліктів здебільшого пов'язана саме із вторинною профілактикою делінквентної поведінки підлітків, яка полягала зокрема у контролі за поведінкою учнів, які перебували на загальношкільному обліку, службі у справах дітей, ЦСССДМ, відділі кримінальної міліції у справах дітей. В основу роботи цієї служби було покладено метод «рівний – рівному». Посередниками в розв'язанні конфліктів були старшокласники, які пройшли спеціальне навчання. Варто зауважити, що більшість конфліктів у школах, де працювала така служба, розв'язувалися без втручання дорослих або застосування дисциплінарних заходів реагування. Позитивним було й те, що учні набували навичок і звичок правомірної поведінки, протистояння негативним явищам і впливам. Ще одним напрямом роботи шкільної служби розв'язання конфліктів було впровадження програми розвитку життєвих навичок з метою соціальної реабілітації підлітків із делінквентною поведінкою. Соціальні педагоги застосовували мотиваційне консультування для залучення підлітка до програми життєвих навичок (або кіл підтримки).

На відміну від пошуково-адаптаційного періоду соціально-педагогічної роботи, у нормативно-методичному періоді розвитку соціально- педагогічної роботи широкого розмаху набула профілактика дитячої бездоглядності та безпритульності. У загальноосвітніх навчальних закладах активно використовували соціальну рекламу як форму первинної соціально-педагогічної профілактики. Соціальна реклама стала засобом позитивного впливу на ситуацію, вона як один з напрямків рекламно-інформаційних технологій мала конструктивний характер і створювала позитивне емоційне сприйняття світу. Через вплив соціальної реклами на свідомість батьків можна було допомогти сформувати в них думку про те, що постійний духовний та психологічний контакт зі своєю дитиною, необхідність

приділяти їй увагу є невід'ємною частиною виховання дитини, необхідна соціальна норма, яка може бути одним з головних засобів профілактики дитячої безпритульності та бездоглядності.

Аналіз практичної діяльності загальноосвітніх навчальних закладів означеного періоду та досліджень науковців дозволяє нам зробити висновок про те, що з метою попередження безпритульності та бродяжництва серед підлітків, починаючи з кінця 90-х – початку 2000-х рр., зміст роботи соціального педагога був направлений на: організацію позакласних заходів; надання мінімального обсягу соціальних, правових, матеріальних (харчування, одяг, гігієна, притулок на ніч) послуг та послуг психологічної підтримки; соціальну допомогу, в тому числі допомогу по оформленню документації, соціальних пільг; надання інформації про права, довідкові та інші послуги; організацію заходів по пропагуванню здорового способу життя як частини програми соціальної підтримки, зосередження навчання на здоровому способі життя та засвоєння навичок виживання; профілактику вживання наркотичних речовин та наркотиків, насильства та незаконної торгівлі, небажаної вагітності, ВІЛ/СНІДу та ПСШ, а також розповсюдження безкоштовних презервативів; профілактику жорстокого ставлення та насильства, сексуальної експлуатації та правопорушень.

Методи роботи соціальних педагогів загальноосвітніх навчальних закладів постійно розвивалися та вдосконалювалися. Характерним для даного періоду стало ґрунтовне вивчення процесу адаптації дітей до умов навчання та виховання у загальноосвітньому навчальному закладі. З метою забезпечення успішної навчальної діяльності, збереження фізичного й психічного здоров'я дитини у школах почали працювати семінари методичного об'єднання педагогів «Проблеми адаптації підлітків у загальноосвітньому навчальному закладі» із залученням батьків та медичних працівників.

Так, в межах діагностичної роботи першочерговою задачею

педагогічного колективу та соціального педагога зокрема було виявлення дезадаптованих учнів та встановлення причин їх дезадаптації. Необхідною умовою здійснення діагностики рівня адаптації учнів стало діагностування індивідуальних медико-психолого-педагогічних особливостей. У своїй практиці соціальні педагоги частіше за все використовували анкети «Я і мої друзі», «Адаптація» [188, с. 174]; тест-опитувальник особистісної адаптованості школярів (А. Фурмана) на виявлення рівня соціальної адаптованості, активності вихованців; методики «Моніторинг соціалізації особистості учня» (І. Рожкова), яка давала можливість здійснювати оперативну діагностику особистісної адаптованості школяра на всіх можливих рівнях її функціонування, визначати зони високої та низької адаптованості, сприятливі й несприятливі ситуації розгортання адаптивних процесів, нарешті вказати на найважливіші індикатори функціонування Я-концепції особистості та програмувати найкращі психосоціальні умови її розвитку залежно від того чи іншого психологічного портрету особистісної адаптивності, методики виявлення соціометричного статусу особистості підлітка в групі [166, с. 32]; методики щодо соціальних мереж учня [188, с. 436]; тесту шкільної тривожності Філіппса [166, с. 23]; методику «Карта сформованості загальнолюдських якостей», яка давала змогу визначити рівень усвідомлення у школярів загальнолюдських моральних і духовних цінностей, моральної свідомості.

Дані такої діагностики реєструвалися у картці діагностики адаптованості підлітка та в індивідуальній картці адаптації підлітка, що дозволяло розуміти ситуацію, що склалася стосовно адаптації школяра у загальноосвітньому навчальному закладі, усвідомити позитивні тенденції, проблемні моменти та виробити єдину стратегію, визначити доцільні форми та методи профілактичної та корекційної роботи.

Практика соціально-педагогічної роботи пошуково-адаптаційного періоду підтвердила, що майже всі випадки дезадаптованості, педагогічної запущеності дітей, правопорушень підлітків, тривалих пропусків уроків,

неуспішності, конфліктів пов'язані з незнанням учителями умов життя і виховання дітей, відсутністю належного зв'язку педагогів з батьками. Тому, як і в пошуково-адаптаційному періоді соціально-педагогічної роботи, з метою забезпечення індивідуального і диференційованого підходу в процесі навчання і виховання постійним було вивчення особистості школяра та його сім'ї.

При цьому використовувалась ціла система соціальних досліджень, яка складалась із педагогічного спостереження, природного експерименту, «години знайомства», де зверталась увага на загальний рівень розвитку учня, його головні риси як особистості, анкетування для отримання формальних даних про сім'ю, про сімейне виховання. Продовжувалось системне вивчення матеріального стану сімей учнів, нагляд за умовами життя дітей в родині. Вивчення сім'ї було необхідною умовою для співробітництва з батьками. Знайомство починалося на перших батьківських зборах, де проводилось анкетування серед батьків. Зверталась увага на наявність чи відсутність взаєморозуміння в родині, спроможність батьків допомогти дітям подолати складнощі навчання, на позитивні та негативні сімейні традиції [388].

Теоретики та практики соціально-педагогічної роботи нормативно-методичного періоду наголошували на активізації виявлення учнів, схильних до вживання тютюну, алкоголю, наркотичних речовин; учнів, які потребували додаткової уваги (соціально-педагогічного супроводу); вивчення соціального статусу вихованців, за результатами якого створювався єдиний соціальний паспорт школи та окремого класу. Вивчення соціальними педагогами умов проживання школярів та вихованців інтернатного закладу, особливостей їх спілкування з рідними мало систематичний характер.

Так, при організації соціально-педагогічної роботи в школах-інтернатах було враховано той факт, що діти, які потрапляють у загальноосвітню школу-інтернат, характеризуються недостатньою зрілістю, уповільненим темпом психічного розвитку, низьким рівнем інтелектуального розвитку, бідністю емоційної сфери та уяви, дратівливістю, спалахами гніву,

агресії, перебільшеним реагуванням на події і взаємини, уразливістю, нерозвиненістю саморегуляції, провокуванням конфліктів з однолітками, невмінням спілкуватися з ними, керувати собою, проявами асоціальної поведінки (бродяжництвом, крадіжкою, різними формами делінквентної та адиктивної поведінки), несформованістю життєвих планів та цінностей, що ускладнює їх соціальну активність та особистісний розвиток.

Вивчаючи специфіку професійної діяльності соціального педагога загальноосвітньої школи-інтернату для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, Л. Артюшкіна та А. Поляничко зазначають, що завданнями соціально-педагогічної роботи в умовах школи-інтернату стало формування особливого типу особистості, для соціалізації якої необхідне своєчасне подолання кризових ситуацій та розв'язання проблем вихованця на основі самоусвідомлення ним ставлення до самого себе, оточуючих та навколишнього середовища [8, с. 43].

Ми погоджуємося з думкою дослідників, що вищезазначені завдання дещо відмінні від завдань звичайного загальноосвітнього навчального закладу, з одного боку, у зв'язку з цілодобовим перебуванням в них дітей, що супроводжується диприваційним синдромом внаслідок браку батьківської турботи, практично неперервним педагогічним супроводом життєдіяльності вихованців, обмеженістю і фрагментарністю контактів за межами «закритої» освітньо-виховної системи та, з іншого боку, орієнтованістю вихованців інтернатного закладу на споживацькі настрої, високий рівень претензій до соціального оточення, сприйняття суспільства «ми свої – вони чужі» [135; 207].

Здійснюючи дослідження рівня психологічної готовності вихованців інтернатних закладів до створення сім'ї, дослідниця О. Кізь використала методику діагностики проявів гендерної поведінки Сандри Бем. Авторка стверджує, що близько 30% дівчат інтернатних закладів змогли ідентифікувати у собі жіночі якості і 28% юнаків – чоловічі; у 98% юнацтва шкіл-інтернатів низький рівень поінформованості в питаннях культури

сексуального життя та репродуктивного здоров'я [119].

Очевидним результатом поширення соціально-педагогічної роботи в умовах шкіл-інтернатів є те, що робота соціального педагога здійснювалась не лише з вихованцями, а й з педагогічним колективом. Так, здійснюючи діагностичний напрям соціально-педагогічної роботи з педагогічним колективом інтернатного закладу, використовується тест «Комунікативна толерантність» (В. Бойко); з метою виявлення рівнів готовності педагогів шкіл-інтернатів до виховання соціальної зрілості старшокласників використовуються опитування, бесіди, аналіз планів виховної роботи вихователів загальноосвітніх шкіл-інтернатів; вивчення педагогічного досвіду роботи загальноосвітніх шкіл-інтернатів, тест професійної позиції педагогів «ХіМ» (автори А. Бадак, Є. Ківшик).

Як показують дослідження, окрім зазначених категорій дітей у нормативно-методичний період соціально-педагогічної роботи в загальноосвітніх навчальних закладах соціальні педагоги почали працювати з дітьми трудових мігрантів (дистантними сім'ями).

З огляду на актуальність даної соціально-педагогічної проблеми, згодом, у 2006 р., МОН України видало спеціальний наказ «Про соціально-педагогічну і психологічну роботу з дітьми трудових мігрантів» [308], згідно з яким психологічна служба загальноосвітнього навчального закладу мала б проводити роботу з дітьми, педагогічним колективом, з батьками, особами, що будуть їх замінювати у випадку від'їзду обох батьків на заробітки, яка б спрямовувалась на вирішення проблем, виникаючих в учнів. Згідно цього наказу соціальні педагоги мали здійснювати виявлення проблем дітей дистантних сімей та причин їх виникнення, надання індивідуальної консультативної допомоги, порад, супровід у складних життєвих обставинах, корекцію негативних проявів у їхній життєдіяльності.

Основним завданням у роботі з дітьми із дистантних сімей є подолання ефектів депривації, корекція мотиваційно-ціннісної сфери, набуття емоційного інтелекту. Під час роботи з означеною категорією дітей почали

проводити тренінгові заняття, бесіди; відвідування сімей заробітчани вдома, педагогічний патронаж; консультації батьків, що збираються на заробітки за кордон, та тих, хто повернувся задля відновлення сприятливих взаємин у сім'ї, консультації осіб, які зголосилися тимчасово замінити дітям батьків. Систематичного характеру набуло залучення таких дітей до дозвілєвої діяльності: проведення ігор, виховних бесід, превентивно-профілактичних заходів [356].

Слід зазначити, що використання різноманітних форм та методів роботи з дітьми трудових мігрантів відзначилося позитивними змінами у їхній поведінці: відсутністю проявів девіантної та делінквентної поведінки, зниженням агресивності, появою навичок конструктивного розв'язання конфліктів, відповідальним ставленням до навчання, адекватним реагуванням на стресові ситуації, бажанням самовдосконалюватися, вести здоровий спосіб життя, поважним ставленням до батьків.

У практиці соціально-педагогічної роботи зазначеного періоду важливого значення набула організація індивідуально-консультативної допомоги сім'ї у вирішенні проблем внутрішньосімейного спілкування, подоланні конфліктів, визначенні шляхів виходу з кризової ситуації тощо.

Так використовувались різноманітні форми участі батьків у роботі школи: керівництво факультативами, клубами за інтересами, організація колективних заходів тощо. Організовувалися батьківські лекторії, школи педагогічної майстерності для батьків, спільні з батьками та дітьми заходи, які сприяли зміні поглядів юнаків-старшокласників на проблеми сім'ї, сімейного життя, взаємовідносин з батьками. Задля запобігання проблем у майбутніх сім'ях старшокласників у деяких школах було впроваджено навчальний курс «Майбутній чоловік та батько» [64].

У сфері організації позаурочної роботи загальноосвітнього навчального закладу була поширена форма гурткових занять вдома: дитячий технічний гурток, гурток художньої творчості, де соціальний педагог загальноосвітнього навчального закладу у даному питанні виступав у ролі

організатора та координатора. Наслідком такої роботи стало зростання культурного рівня сім'ї, бажання більше часу проводити з дітьми, присвятити себе їх вихованню, полегшення процесу пристосування їхніх дітей до середовища загальноосвітнього навчального закладу.

Проте, одним із провідних завдань соціально-педагогічної діагностики залишалось виявлення рівня поширеності негативних явищ серед учнів (анкетування та опитування; дослідження особливостей сімейного виховання учнів, схильних до девіантної поведінки); у нормативно-методичний період соціально-педагогічної роботи розпочалося вивчення проявів насильства в сім'ї, класі та позашкільному середовищі, агресивної поведінки учнів.

Зважаючи на поширення проявів насилля (булінгу) серед підлітків (бійки, фізичне насилля, образи, насмішки) у процесі діагностики використовувався комплекс педагогічних, психодіагностичних і соціотерапевтичних методів: опитувальник «Аналіз сімейних взаємин» (ACB), методика діагностики «неузгодженості стосунків» підлітка Н.Ю.Максимової, опитувальник 16 PF Кеттелла, методика ранніх спогадів W.R.Rule, шкала мотивації схвалення Краун- Марлоу, патохарактерологічний діагностичний опитувальник (ПДО) А. Личко, шкала соціального інтересу J.E.Crandall, аналіз самооцінки Т. Дембо, С. Рубінштейна [387].

Так, з метою попередження шкільного булінгу увага приділялась: ефективному управлінню школою, коли чітко ставився акцент на неприпустимості булінгу; використанню навчальних можливостей з метою попередження булінгу: необхідністю включати питання, пов'язані з булінгом у навчальні програми з таких предметів, як основи психології, соціального життя і здорового способу життя – права і обов'язки громадянина; організації соціальних заходів, відповідно до шкільного календаря позакласних подій, спрямованих на підвищення обізнаності учнів щодо питань, пов'язаних з булінгом і попередження його випадків (наприклад, антибулінговий тиждень – конференції, присвячені зазначеній проблематиці), виготовлення та розповсюдження учнями профілактичних, пропагандистських буклетів

«Явище булінгу – руйнація суспільства».

Раніше нами було зазначено, що у нормативно-методичний період почали порушуватися питання щодо жорстокого поводження з дітьми, зокрема у сім'ях. При цьому увага стала приділятися саме жертвам насилля та жорстокого поводження. Проте, починаючи з 2000-х років така робота набула масового характеру: на базі навчальних закладів створювались консультативні пункти для учнів, батьків та вчителів, де маласть можливість отримати консультацію психолога, соціального педагога та юриста; проводились групові тренінги та індивідуальна робота з молоддю у наданні допомоги для вирішення особистих проблем; наповнювалась змістом з урахуванням останніх досягнень у педагогіці та психології просвітницька робота (виховні години), що спрямовувалась на корекцію та розвиток ціннісних орієнтацій учнів; активне залучення батьків до профілактичної роботи з дітьми (через них на базі школи можна доносити до дітей інформацію про загальні способи попередження ситуацій насильства та наявні форми допомоги). Це особливо стосується дітей молодшого шкільного віку [70, с. 124–132]. Серед учнів використовували в межах соціально-профілактичної роботи в означений період наступні форми та методи соціально-педагогічної роботи щодо попередження насильства: лекційні заняття, конкурси, фестивалі, акції; клуби з правових знань; лекторії (кіно, відео) з правових знань, консультативні пункти, де всі учасники навчально-виховного процесу могли отримати консультації практичного психолога, соціального педагога, юриста, провести зустрічі з працівниками правоохоронних органів. Соціально-педагогічна робота з батьками передбачала лекторії, батьківські збори, соціальне інспектування сім'ї, школу молодих батьків.

У роботі з учителями формували уміння та навички розпізнавання й виявлення жорстокого поводження з дітьми та насильства, толерантного ставлення до дітей із різних сімей, комунікативних умінь суб'єкт-суб'єктного спілкування.

Порівнюючи використані методи діагностики двох періодів, ми можемо констатувати, що одним із складових діагностики залишалося дослідження впливу особистісних властивостей, рівня суб'єктивного контролю, ціннісних орієнтацій підлітків-правопорушників та особливостей їхнього соціального самовизначення. Новим у роботі соціального педагога загальноосвітнього навчального закладу стало використання методики «Локус-контроль» Дж. Роттера, анкетування «Ціннісні орієнтації» за методикою М. Рокіча, яка спрямована на вивчення ціннісно-мотиваційної сфери людини.

Зокрема, за допомогою діагностики, що була проведена у загальноосвітніх навчальних закладах Київською міською державною адміністрацією та Службою у справах неповнолітніх (2001), було класифіковано підлітків-правопорушників за індивідуальними відмінностями в залежності від особливостей їх соціального самовизначення [66, с. 26–34].

У контексті діагностичної роботи соціального педагога у загальноосвітньому навчальному закладі України діагностика виявлення проявів девіантної поведінки здійснювалась в рамках Програми психодіагностики дітей «групи ризику». Зазначений вид діагностики поділявся на 6 етапів: на першому етапі використовувалась методика експрес-діагностики характерологічних особливостей (запитальник Айзенка), тест незакінчених речень, тести на виявлення типу акцентуації характеру і темперамента особистості (Г. Шмишека, К. Леорнгарда), проєктивні методики (малюнок неіснуючої тварини, тест «Будинок» та ін.); на другому етапі вивчалися особливості сімейного виховання (метод бесіди, анкетування, методика «малюнок сім'ї»); для третього етапу виявлення проявів девіантної поведінки характерним стало виявлення статусу учня у класному колективі, характеру взаємин з учителями, товаришами (соціометричні дослідження, зовнішньогрупова референтометрія – виявлення людини з найближчого контактного соціального оточення, яка є взірцем); наступним етапом було вивчення інтересів, ідеалів, нахилів, здібностей

(метод бесіди, анкетування «мій вільний час», що мені подобається, «духовні цінності»); тестування «карта інтересів», надалі здійснювалась діагностика емоційного стану учня (кольоровий тест Люшера), за допомогою методики «Діагностика стану агресії у підлітків», розробленої А. Бассом і А. Даркі, соціальний педагог виявляв найбільш агресивно налаштованих учнів, використовував тест К. Томаса для виявлення особистісної схильності до врегулювання конфліктів.

Варто наголосити, що у досліджуваний період перед державою і загальноосвітніми навчальними закладами дуже гостро постало питання щодо запобігання торгівлі людьми. Передбачалось підвищення загального рівня правової свідомості учнів, рівня їх обізнаності з проблем порушення прав людини; навчання моделям безпечної поведінки, виховання поваги щодо прав та свобод людини.

У цей період було започатковано профілактичну роботу із запобігання торгівлі людьми. Соціальні педагоги на тренінгах, бесідах, лекціях використовували методичні розробки: «Торгівля людьми: історичний огляд та проблеми визначення»; «Правові аспекти заборони торгівлі людьми та експлуатації дітей»; «Діяльність неурядових та міжнародних організацій щодо запобігання торгівлі дітьми»; «Шляхи запобігання торгівлі дітьми»; «Торгівля людьми як порушення прав людини»; «Комерційна сексуальна експлуатація дітей»; «Викоренення найгірших форм дитячої праці»; «Порушення прав дітей: експлуатація та торгівля» [87].

Цікавою формою роботи у здійсненні профілактики торгівлі людьми став «усний журнал». Він присвячувався одній проблемі або комплексу різних питань. Наприклад, усний журнал на тему «Рабство та його сучасні прояви». Кожна сторінка мала свою назву і зміст. Зміст сторінки являє собою виступ учня, зустріч з працівниками правоохоронних органів, неурядових організацій в Україні із запобігання торгівлі дітьми та ін. Сторінка ілюструвалась фрагментами з кіно- і відеофільмів, оформлялась

вітрина зі спеціальною літературою, газетними чи журнальними статтями [351].

Перед соціальними педагогами постали завдання інформування учнів про ймовірні ризики та шляхи запобігання потрапляння у таку ситуацію, формування навичок конструктивної поведінки в ситуації ризику, створення власної моделі безпечної поведінки. У профілактичній роботі використовувалися різноманітні театралізовані форми, виставки-конкурси тощо. Розпочалося впровадження інтерактивних методів соціально-педагогічної роботи (групові дискусії, дидактичні та творчі ігри тощо), які сприяли обміну ідеями і взаємному збагаченню досвідом. «Мозковий штурм» став ефективним методом стимулювання невпевнених учнів в обговоренні проблеми торгівлі людьми. Під час батьківських зборів або конференцій проводились анкетування щодо визначення обізнаності учнів та їхніх батьків з цієї проблеми (анкета «Торгівля людьми»), організовувався перегляд фільму «Станція призначення – ЖИТТЯ» і аналіз результатів опитування батьків та учнів щодо означеної проблеми суспільства. На батьківські конференції запрошували представників громадських організацій.

За даними Л. Гриценко, О. Ерстенюк, Н. Лунченко моніторинг ефективності проведених навчальних семінарів серед старшокласників показав підвищення рівня їх знань та усвідомлення проблеми торгівлі дітьми на 35% [61].

Не можна залишити поза увагою стрімкий розвиток соціально-педагогічної роботи в загальноосвітніх навчальних закладах, метою якої стало забезпечення прав дитини у суспільстві та сімейному оточенні. З метою діагностики усвідомленого ставлення батьків до прав дітей, виявлення знань та розуміння сутності поняття «права дитини» соціальними педагогами використовувалися такі методи діагностики: тривале включене спостереження, опитування, анкетування, тестування, інтерв'ю, бесіда. Соціально-правовий напрямок передбачав надання допомоги неповнолітнім у соціальній та трудовій адаптації, профорієнтації, отриманні професії та

працевлаштування, в захисті їх прав та охоронюваних законом інтересів; консультуванні неповнолітніх та їх батьків з правових питань; профілактики асоціальної поведінки, бродяжництва, безпритульності, спроб суїциду неповнолітніх.

Масово було впроваджено у загальноосвітніх навчальних закладах України просвітницькі тренінги, семінари. Зокрема, у Дніпропетровській загальноосвітній школі № 67 програму просвітницького тренінгу «Умови та шляхи реалізації прав дитини в сім'ї», проведено інтерактивні семінари за темами «Дитина як суб'єкт права», «Ставлення батьків до прав дитини», «Сім'я як середовище реалізації прав дитини». Результатом такої роботи стало переосмислення, переоцінка цінностей, зміна поглядів щодо прав дитини [391].

Враховуючи, що ХХІ століття було назване «Століттям дитини», на підставі того, що сьогодні у світі налічується приблизно 2 млрд. дітей, вивчення проблем соціально-педагогічної роботи з дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування, здійснювалося як в умовах загальноосвітньої школи, так і в умовах школи-інтернату.

У середині 90-х рр. було офіційно визнано, що сімейне середовище є оптимальною формою у процесі залучення дітей-сиріт до оволодіння необхідними знаннями й навичками соціально-позитивної поведінки, для успішного особистісного і подальшого професійного життя, в якому зберігаються і розвиваються історико-культурні традиції та високі ідеали. Тобто, соціальний педагог школи-інтернату сприяв забезпеченню права дитини на сімейне виховання, за потреби встановлював її соціальний статус; контролював та виконував дотримання встановлених норм щодо забезпечення потреб вихованців, оформлення документів для встановлення опіки (піклування) над дитиною, сприяння усиновленню, реінтеграції дитини до прийомної сім'ї чи будинку сімейного типу, в біологічну сім'ю, призначення і оформлення соціальних виплат, безоплатне оздоровлення, охорону їх майнових і житлових прав тощо.

Початок 2000-х рр. ознаменувався реінтеграцією дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, яка реалізовувалась через процес повернення із загальноосвітньої школи-інтернату дітей у сімейне середовище. Підґрунтям для такої роботи став міжнародний досвід державної опіки над дітьми, який свідчив про поступову відмову держави від інтернатних форм утримання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, і орієнтація на підтримку і створення сімейних форм опіки.

За таких обставин у роботі з батьками використовувались наступні форми та методи: складання сімейного плану подолання складних життєвих обставин, бесіди, індивідуальні консультації родичів (юрист, психолог, соціальний педагог), спільні з батьками і дітьми заходи в інтернатному закладі (свята, походи в кіно, екскурсії) тощо. Сприятливо впливали на повернення в сім'ю дитини організація і проведення візитів дитини до батьків і навпаки [206].

Поступово створюються умови, які максимально наближені до життя дитини в сім'ї, що базуються на довірі, повазі, підтримці дитини. У межах проекту ЮНІСЕФ «Трансформація державної системи інститутів піклування про дитину» у 2001 р. цікавим досвідом з підготовки випускників інтернатних закладів до самостійного дорослого життя стало створення експериментального майданчика (окрема квартира, будинок) на базі Бучанської та №3 м. Києва шкіл-інтернатів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

Зміст експерименту полягав у тому, що два випускника мали проживати під сімейною опікою подружжя із числа вихователів інтернатних закладів від одного до трьох місяців. При цьому вони навчалися у своєму навчальному закладі, що не створювало психологічного дискомфорту при тимчасовій зміні місця проживання. У результаті такого експерименту було визначено, що діти добре адаптувалися до умов і інфраструктури тимчасового місця проживання (вулиці, будинку), навчилися користуватися послугами магазинів, пошти, аптеки тощо); набули навичок житлово-

побутового самообслуговування (використання предметів домашнього вжитку, підтримання санітарно-гігієнічних умов із врахуванням функціонального призначення приміщень, приготування їжі, прання одягу тощо); оволоділи фінансово-господарськими навичками (планування власного та сімейного бюджету та необхідних господарсько-побутових і особистих придбань); розширити коло соціального оточення; освоїли нові соціальні ролі (мешканець квартири, гість сім'ї, покупець, пасажир тощо) та ознайомилися із сімейно-рольовими функціями; ознайомилися із зразками вірного вирішення внутрішньо-сімейних проблем, розподілу сімейних обов'язків. Даний експеримент підвищив рівень власної самооцінки вихованців, надав впевненості щодо налагодження стосунків у суспільстві [146].

Із метою навчання самостійно вирішувати життєві проблеми, формування вміння розв'язувати правові ситуації у суспільстві, систематично відбувалося правове виховання учнів інтернатних закладів. Основним його змістом стало навчання вихованців інтернатних закладів застосовувати отримані правові знання при вирішенні життєвих проблем шляхом участі у взаємодії з різними соціально-правовими інститутами, формування вмінь до розв'язання правових ситуацій у суспільстві.

Так, заслуговує на увагу позитивний досвід правового виховання учнів Мурафської ЗОШ Шаргородського району Вінницької області, де правове виховання охоплювало учнів усіх класів, де поряд із лекціями і бесідами мали місце групи творчого пошуку з числа учнів на чолі з найдосвідченішими класними керівниками. Завданням кожної такої групи було опрацювання означеної загальношкільної проблеми та знаходження її вирішення. Крім того, учні залучалися до роботи правового клубу «Щит і меч», члени якого вивчали основи права, моралі, етики і психології сімейного життя. У клубі проводили вечори запитань та відповідей з обговоренням життєвих ситуацій, прикладів конкретних правопорушень та їх наслідків; допомогу клубу надавали голова нарсуду, адвокати, працівники райвідділу

внутрішніх справ [204, с. 38–40]. Результатами такої роботи були надані практичні рекомендації, які виносилися на розгляд шкільних конференцій, педагогічного колективу, батьків. Зауважимо, що такий підхід давав можливість вивчення індивідуальних особливостей учнів, їх правосвідомості; вивчення та врахування нахилів при організації дозвілля, гуртків, визначенні кола громадської діяльності, з'явилася можливість формувати інтереси учнів які не визначилися, недостатньо знають себе, не вміють керувати своєю поведінкою.

Аналізуючи правове підґрунтя соціально-педагогічної роботи у загальноосвітніх навчальних закладах нормативно-методичного періоду, слід визначити, що права дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, забезпечуються Сімейним кодексом України [340], Законом України «Про охорону дитинства» [294], «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей- сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» [243] 2005 р., Про загальнодержавну програму «Про національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини» на період до 2016 року» [248] та ін.

За результатами вивчення зазначених законодавчо-правових актів варто вказати, що соціально-педагогічна робота у загальноосвітніх навчальних закладах мала спрямовуватись на обізнаність вихованців інтернатних закладів не лише з питань основних прав, а й правових обов'язків та відповідальності на законодавчому рівні, що стало новою тенденцією у роботі соціального педагога нормативно-методичного періоду соціально-педагогічної роботи у загальноосвітніх навчальних закладах України.

За даними аналітичного звіту «Життєвий шлях випускників інтернатних закладів, дитячих будинків сімейного типу та прийомних сімей» [4], складеного О. Балакіревою, О. Хмелевською, І. Чернін, кримінальна поведінка фіксувалась частіше серед вихованців шкіл-інтернатів, ніж у дітей, які виховувались у сім'ях. Підтвердженням такого

факту є твердження дослідника Ю. Хармаєва, що вихованці інтернатних закладів схильні в основному до здійснення майнових злочинів, а об'єктами домагань цих правопорушників частіше за все є продукти харчування, речі, апаратура [382, с. 131–132].

Про необхідність здійснення правового виховання свідчать результати опитування старшокласників шести шкіл-інтернатів Київської та Волинської областей, де виявилось, що свої базові права як учня, старшокласники ранжували таким чином: на освіту, навчання; на безкоштовне лікування, медичну допомогу; державне забезпечення харчування, одягу; на розвиток своїх здібностей, талантів; брати активну участь у шкільному житті; на власну точку зору, свій голос; на спілкування; на любов. Найважливішим для випускників загальноосвітніх шкіл-інтернатів виявилось право на безкоштовну вищу освіту, майже на останньому місці стоїть «створення сім'ї» (за даними статистики лише 16% випускників інтернатів створюють сім'ї [181]).

Проведений Н. Романівим аналіз вказує на те, що вихованці не завжди можуть вільно розтлумачити суть таких понять як «право», «обов'язок», «відповідальність» та часто плутають «право» з «обов'язком», «відповідальність» з «відповідальним ставленням»; існує і така категорія учнів, яка не хоче ніяких обов'язків, а тільки права [329]. Автор наукової статті Л. Кузьменко додає, що найважливішими своїми обов'язками як школярів старшокласники назвали: навчатися; дотримуватися статуту школи; не псувати шкільне майно; не порушувати дисципліну, не ображати інших; носити шкільну форму; виконувати посильну громадську роботу; допомагати однокласникам; прибирати класи та ін. [145]. Враховуючи такі результати опитувань та спостереження за зниженням рівня правової свідомості, виникає гостра необхідність в організації системної соціально-педагогічної роботи у загальноосвітніх навчальних закладах, метою якої стало б не лише формування правових знань, а й соціально-правовий захист та формування правової свідомості взагалі. Зокрема, у рамках правового виховання в кінці

90-х на початку 2000-х рр. в школах-інтернатах проводили факультативний курс «Мої права та обов'язки у суспільстві», де випускників ознайомлювали із діяльністю закладів, до яких доводиться їм звертатися: ЦСССДМ, навчальні заклади, лікарні, правоохоронні органи, біржі праці тощо. Така практика наближує випускників інтернатних закладів до реальних життєвих умов, дає можливість сформувати досвід практичної поведінки при зверненні до державних закладів.

Цікавим у більшості інтернатних закладів став досвід формування відповідальної поведінки підлітків, де була впроваджена адаптована рольова гра «Пори року», автором якої є дослідниця О. Богатікова [19]. Зміст даної гри полягає у розподілі між дітьми ролі мами, тата, бабусі, дідуса, трьох дітей різного віку. Гравці мають відчувати себе в ролі різних членів сім'ї. Глядачі при цьому мають змогу оцінювати дії членів сім'ї. По закінченню триває обговорення: «Хто поведився відповідально, а хто ні?», «Що треба для того, щоб бути відповідальним?» тощо. Результатом такої роботи стало закріплення навичок спілкування, усвідомлення вихованцями того, що відповідальними мають бути і діти, і дорослі.

Значну роботу щодо правового виховання здійснювали залучені волонтери, які проводили тренінгові заняття в межах модуля «Знаємо та реалізуємо свої права» тренінг-курсу «Сприяння просвітницькій роботі «рівний–рівному» серед підлітків України», програмою якого передбачено формування в них почуття гідності та необхідності для суспільства, сприяння усвідомленню своїх прав і обов'язків, формування відповідальності за свої дії, стимулювання бажання реалізовувати свої права [93]. Окрім цього, волонтери були задіяні в підготовці та проведенні міні-вистави «Права усім – обов'язки кожному», ерудит-шоу «Правова соціалізація – крок уперед». Такі заходи стали в нагоді підліткам-сиротам, вони спонукали дітей обирати правову форму поведінки, будувати взаємостосунки з іншими дітьми, волонтерами, педагогами, проявляти активність та ініціативу, обирати правовий варіант вирішення завдання, переносити їх на подібні

життєві ситуації.

На розвиток уявлень дітей-сиріт підліткового віку про негативні наслідки адміністративних правопорушень, протиправної поведінки були спрямовані тренінгові ігри «Обов'язкова поведінка підлітків», «Наше майбутнє у наших руках», «Я відповідаю за свої дії». Використання ігрової технології сприяло поглибленню знань дітей-сиріт підліткового віку про те, що є інші варіанти поведінки – законослухняна, обов'язкова, правомірна, відповідальна [338].

Правове виховання мало місце і серед учнів початкових класів шкіл-інтернатів. З ними проводились різноманітні ігри: «Правовий букварик», «Правовий футбол», «Вилучи зайве», «Склади веселку», які дають можливість сприйняти та усвідомити правову інформацію через активну діяльність. До ефективних форм правового виховання ми можемо також віднести: інформаційно-пізнавальні години, рольові ігри, турніри правознавців, ерудит-шоу, вікторини; правові дискусії, вечори питань і відповідей, робота з правовими джерелами, виставки творчих робіт учнів, акції, тижні популяризації правового виховання.

Розкриваючи питання соціально-правової роботи нормативно-методичного періоду розвитку соціально-педагогічної роботи у загальноосвітньому навчальному закладі не можна залишити поза увагою підготовку учителів до такої роботи. Так, правова освітня робота серед них зосереджувалась на двох основних напрямках: загальний розвиток педагога, здатного здійснювати виховання і навчання в умовах демократичної школи згідно законодавства щодо захисту прав дітей та професійної соціально-правової підготовки вчителя.

Заслуговує на увагу досвід впровадження у 1998 р. в шести загальноосвітніх навчальних закладах м. Києва (зокрема, в гімназії східних мов № 1 Святошинського району, гімназії № 143 Оболонського району, гімназії «Діалог» Дарницького району та ін.) нового предмету «Практичне право», який був спрямований на формування в учнів життєво необхідних

правових навичок діяти в конкретних ситуаціях. Даний курс був рекомендований МОН України як курс за вибором для учнів 8 (9) класу. В основі його реалізації покладено інтерактивні технології навчання.

Набули поширення у загальноосвітніх навчальних закладах такі форми роботи як диспут «Я маю право на...», круглий стіл «Поговоримо про наші права»); диференційована робота зі школярами (гра «Станція моїх прав», обмін думками «Чи порушуються мої соціальні права», турнір ораторів соціального права, змагання правознавців, гра-екстрим, тренінги). Серед експериментальних методик використовувалися: в індивідуальній роботі – бесіди «Мої основні права», «Я маю право на освіту», «Я маю право на здоров'я», «Я маю право на повноцінне харчування»; організація самовиховання та саморозвитку з соціального права – інтелектуальна гра, соціально-правова олімпіада, змагання, проект із втілення соціальних прав дітей, виставка малюнків «Я знаю свої права»; самореалізація і самовдосконалення – конкурс «Хто краще знає свої права», фестивалі.

Інноваційною формою у процесі правового виховання став «Аукціон з питань права», правовий диспут, який мав на меті створення зацікавленої розмови, учасники якої бажають глибше розібратися в питаннях означеної проблеми; дебати, дерево рішень, мозковий штурм «Як знищити злочинність»; правові навчальні ігри; дидактичні ігри; імітаційні ігри, а саме сюжетно-рольові: «Захист прав споживачів», ділові, ілюстративні «Різне значення терміну закон» [219]. На батьківських зборах почали обговорювати положення Конвенції ООН про права дитини та інші закони й законодавчі акти, які стосуються захисту дітей.

Із метою формування в учнів життєвих навичок соціальної компетентності, які дозволяють дитині адекватно виконувати норми і правила, прийняті в суспільстві, ефективно вирішувати проблеми повсякденного життя соціальні педагоги загальноосвітніх навчальних закладів стали використовувати у своїй роботі курс «Культура життєвого самовизначення», розроблений групою педагогів та науковців під науковим

керівництвом І. Зверєвої [149; 150].

Наголосимо, що відмінною рисою означеного періоду розвитку соціально-педагогічної роботи у загальноосвітніх навчальних закладах стало те, що зазначені вище форми та методи соціально-педагогічної роботи використовувались з метою моніторингу щодо залучення дітей до праці та експлуатації. Мали місце ідентифікація та оцінка ситуації з дитячою працею (визначення ситуації щодо дитячої праці, оцінка масштабів, видів, сфер дитячої праці).

Одночасно характерними рисами даного періоду стало і те, що соціальний педагог загальноосвітнього навчального закладу у процесі моніторингу мав тісно співпрацювати з міністерствами різних підпорядкувань, інспекторами з прав дитини, представниками громадських організацій та органами місцевого самоврядування, інспекторами праці, представниками професійних спілок, що у подальшому мало масовий характер та характеризувалось як робота у міждисциплінарній команді.

Варто зазначити, що робота проходила у формі регулярних інспекцій місць праці, постійних громадських обговорень та моніторингових візитів. Під час моніторингу дитячої праці визначалась необхідність захисту дітей та підлітків, ступінь небезпечності та шкідливості роботи з огляду на вік і стать дітей, стан природного середовища і робоче оточення, характер виконуваної роботи та умови праці, вірогідність того, що діти стануть жертвами насильства, боргового рабства, проституції [364].

Визначальною подією у практиці нормативно-методичного періоду соціально-педагогічної роботи у загальноосвітніх навчальних закладах стало і те, що, починаючи з 2000 р., в Україні порушуються питання комп'ютерної залежності. Проте, у період з 2000 р. по 2005 р. не було знайдено жодної стандартизованої вітчизняної методики, яка б дозволяла визначити переважаючий вид комп'ютерної залежності. Перші дослідження були проведені серед учнів Дніпропетровських загальноосвітніх навчальних закладів за авторськими методиками Л. Юр'євої та Т. Больбот, результати

яких дозволяють опосередкованим способом виділити «групу ризику» з ознаками комп'ютерної залежності з метою застосування ефективних профілактичних програм, які спрямовані на попередження розвитку поведінкових розладів [400].

Одним із провідних завдань організаційно-методичної роботи залишалась профорієнтація учнів. В рамках Державної програми зайнятості населення (1993 р.) профорієнтаційна робота здійснювалась на базі Українського Центру зайнятості молоді, де працівники центру надавали інформацію про різні підприємства, чисельність працівників, престижність професій тощо. Одночасно в межах програми на базі Центру зайнятості молоді відбулося створення Школи системних знань «Ділова перспектива», де випускники загальноосвітніх навчальних закладів проходили первинну професійну підготовку з урахуванням своїх інтересів, здібностей і потреб народного господарства. На базі центру для вчителів проводилися семінари з питань профорієнтації.

Проте, ключовим стратегічним законодавчим актом у роботі соціального педагога загальноосвітнього навчального закладу став Закон України «Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю» [309], де було визначено «соціальний супровід» як вид соціальної роботи, спрямований на здійснення соціальної опіки, допомоги та патронажу соціально незахищених категорій дітей та молоді з метою подолання життєвих труднощів, збереження, підвищення їх соціального статусу.

Відтак, до змісту соціального супроводу в умовах загальноосвітнього навчального закладу можуть входити такі складові: фахова оцінка ситуації та складання плану заходів для подолання основних проблем учня, моніторинг його виконання; допомога в оформленні документів і запитів до відповідних інстанцій; сприяння в лікуванні та реабілітації учнів, що стали жертвами несприятливих умов соціалізації; допомога в набутті учнями необхідних соціальних навичок; соціально-педагогічна, психологічна корекція; надання інформації; посередництво участі в групах самодопомоги; переадресація до

окремих спеціалістів або інших закладів; психологічна допомога й підтримка; індивідуальне супроводження до служб чи закладів (у випадку необхідності); представництво інтересів дитини або членів сім'ї; сприяння в отриманні соціальних допомог, пільг, оздоровлення дітей. Форми та методи соціально-педагогічної роботи з дітьми за окресленими напрямками в загальноосвітніх навчальних закладах України нормативно-методичного періоду відображені у Додатку Ж.

Отже, у нормативно-методичний період соціально-педагогічної роботи у загальноосвітніх навчальних закладах України (1993–2005) відбувається процес заміни виховної системи школи на систему організаційної соціально-педагогічної роботи, що, насамперед, передбачає розвиток соціальних послуг, спрямованих на соціально-педагогічну підтримку дітей, розвиток власних потенцій у вихованців інтернатних закладів. Відповідно, головну стратегію соціально-педагогічної роботи у загальноосвітніх навчальних закладах з 1993–2005 рр. можна схарактеризувати як успішна соціалізація учнів, подолання девіантності, недопущення проявів насильницької поведінки, попередження трудової міграції та явища торгівлі людьми, сформованість правової свідомості тощо.

2.3. Організаційно-технологічний період соціально-педагогічної роботи в загальноосвітніх навчальних закладах України (2006–2014)

Визначений нами організаційно-технологічний період соціально-педагогічної роботи (2006–2014) характеризується підвищенням якості соціальних послуг дітям та їхнім батькам, педагогічним колективам; оновленням сучасними технологіями роботи, переглядом соціально-педагогічного наповнення напрямів роботи соціального педагога в умовах діяльності загальноосвітніх навчальних закладів.

Враховуючи, що 2006 р. став Роком захисту дитини [302], одним з головних завдань соціального педагога стає забезпечення прав та інтересів дітей на основі державного та міжнародного законодавства, створення

сприятливих умов життєдіяльності, формування соціальних умінь, соціальної активності, соціальної відповідальності, соціальної зрілості.

З метою подолання труднощів, проблем та суперечностей щодо забезпечення прав дітей, які опинилися у складних життєвих обставинах, Президентом України був підписаний Указ «Про додаткові заходи щодо захисту прав та законних інтересів дітей» [239], Закон «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо усиновлення» [225].

Принципово новою роботою у межах охоронно-захисного напрямку стала робота з представлення інтересів, захисту прав дітей, яка виражається в боротьбі за дотримання прав на обслуговування, надання різних видів соціальної допомоги, за зміну ставлення до дітей, які опинилися у складних життєвих обставинах, дотримання прав на надання їм необхідних юридичних послуг. Юридичні послуги в законодавстві України розглядаються як вид соціальних послуг, спрямований на надання консультацій з питань чинного законодавства, здійснення захисту прав та інтересів осіб, які перебувають у складних життєвих обставинах, сприяння застосуванню державного примусу і реалізації юридичної відповідальності осіб, що вдаються до протиправних дій щодо цієї особи (оформлення правових документів, адвокатська допомога, захист прав та інтересів особи тощо) [307].

Відповідно до спільного міжгалузевого наказу «Про затвердження Порядку взаємодії суб'єктів соціальної роботи із сім'ями у складних життєвих обставинах» [275], у разі потреби представники соціально-педагогічної сфери можуть представляти інтереси членів сім'ї, зокрема дітей у суді. В сучасних наукових дослідженнях такий тип представництва отримав назву «соціальне адвокатування» і розглядається як складова посередницької допомоги в соціально-педагогічній роботі, метою якої є «реалізація інтересів індивідів, груп людей уповноваженими особами з метою отримання ними доступу до послуг установ, на які вони мають право, але не можуть їх мати; взаємодія від імені клієнта з юридичними і фізичними особами» [128].

Важливо виділити основні аспекти роботи соціального педагога

загальноосвітнього навчального закладу охоронно-захисного напрямку: консультації з юридичних питань щодо прав дітей, їхніх сімей у процесі соціально-педагогічної роботи; проведення заходів щодо попередження неправомірної або протиправної поведінки стосовно дітей, усіх членів родини; правовий захист та соціальний контроль за неповнолітніми матерями та їхніми сім'ями; соціально-правовий супровід сімей, де один з батьків відбуває покарання в умовах пенітенціарної системи або звільнився; соціально-правова робота з дітьми-сиротами, які виховуються у прийомних сім'ях та робота з їх опікунами.

Варто зазначити, що новим документом, який визначив стратегію держави в напрямі захисту дитинства, є Загальнодержавна програма «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини» на період до 2016 року [248]. Метою Програми є забезпечення функціонування оптимальної цілісної системи захисту прав дітей, визначення шляхів урегулювання проблем ефективного забезпечення його реалізації в Україні, враховуючи «Цілі Розвитку Тисячоліття. Україна. 2000–2015», стратегії Підсумкового документа Спеціальної сесії в інтересах дітей Генеральної Асамблеї ООН «Світ, сприятливий для дітей» та завдання Конвенції ООН про права дитини. Даний документ підтверджує прагнення та готовність України активізувати роботу, спрямовану на поліпшення становища дітей, і передбачає комплексний підхід щодо реалізації прав дитини на охорону здоров'я, освіту, соціальний захист, культурний та духовний розвиток, на участь у житті суспільства, захист дітей від жорстокого поводження та удосконалення системи контролю і моніторингу становища дітей в Україні [207, с. 167].

Практика роботи соціального педагога з дітьми загальноосвітнього навчального закладу дозволяє нам стверджувати, що одним з провідних завдань у роботі соціального педагога організаційно-технологічного періоду залишається соціально-педагогічна діагностика для виявлення дітей соціально вразливих категорій, зокрема тих, що мають обмежені можливості

у своїй життєдіяльності. При здійсненні соціально-педагогічної діагностики активно використовується ряд методик для виявлення: дітей, схильних до асоціальної поведінки, «групи ризику», рівня соціальної зрілості старшокласників – анкета «Оцінка припустимості вчинків та життєвих принципів сучасних старшокласників» (О. Позднякова) [193, с. 57–58], проективна методика «Незакінченні речення» для виявлення відношення старшокласників до батьків, родичів, формальних та неформальних груп, вчителів, навчального закладу (Сакса і Сіднея), методика дослідження ставлення до інших людей «Мій запас міцності» (А. Маркової), самотестування «Оцінка власної поведінки в конфліктній ситуації» (методика А. Аджиєва), методика дослідження самооцінки (Ч. Спілбергера), розв’язання проблемних ситуацій, «Рівень конфліктності особистості», метод збору інформації фокус-груп, складові поведінкового компоненту досліджуються за допомогою діагностичної методики проявів гендерної поведінки (С. Бем), системне вивчення батьківського відношення до дитини, спроможності сім’ї задовольнити потреби своєї дитини – «Тест-опитувальник батьківського відношення», розроблений А. Варгою та В. Стольним.

Виявлення оцінки потреб дитини та її сім’ї ґрунтується на підставі наказу Міністерства сім’ї, молоді та спорту України «Про затвердження Примірного галузевого стандарту надання соціальних послуг сім’ям з дітьми, які перебувають у складних життєвих обставинах» [277], де вказано про обов’язкове здійснення оцінки у разі взяття сім’ї під соціальний супровід. У Законі України «Про соціальну роботу з сім’ями, дітьми та молоддю» у редакції 2009 р. [309] вперше оцінка потреб визначена як процес збору, узагальнення та аналізу соціальними працівниками інформації щодо стану та життєвих обставин об’єкта соціальних послуг з метою визначення видів та обсягів послуг, їх впливу на процес подолання складних життєвих обставин.

Задля детального вивчення потреб дитини (здоров’я, навчання, емоційного розвитку, сімейних та соціальних стосунків, самоусвідомлення, самообслуговування, житлово-побутових умов, соціальної інтеграції)

соціальний педагог використовує такі методики, як: «Самооцінка якості життя», «Карта соціальних зв'язків», «Генограма», «Еко-карта», «Карта бажань», «Моя зайнятість та розподіл часу», ін. Важливо, що у процесі соціально-педагогічної роботи з учнями в загальноосвітньому навчальному закладі узагальнюється інформація щодо життєвого стану родини з метою визначення обсягу соціальних послуг, які потребує учень та його сім'я. Варто розуміти, що основною вимогою до здійснення оцінки потреб є врахування віку, статі дитини, рівня її когнітивних здібностей/здатностей, можливого негативного впливу, емоційного стресу на розуміння дитиною процедури оцінки і сприйняття незнайомого чи малознайомого дорослого [206].

У межах реалізації права кожної дитини на освіту, наказу «Про планування діяльності та ведення документації соціальних педагогів, соціальних педагогів по роботі з дітьми-інвалідами системи МОН України» [295] в загальноосвітніх навчальних закладах почали створювати класи з інклюзивним навчанням. Першочерговими завданнями соціального педагога стало: реалізація базових потреб дитини з особливими освітніми потребами, формування досвіду соціальних стосунків із здоровими однолітками, допомога у життєвому самовизначенні, у формуванні соціальної компетентності.

Діагностична соціально-педагогічна робота у таких класах передбачає дослідження ознак розвитку дітей з особливими освітніми потребами. Її завданням є виявлення рівня сформованості основних психічних процесів пізнавальної та особистісної сфери учнів у ході проведення індивідуальних та групових занять. Вона містить ознайомлення з витягами ПМПК для створення уявлення про основні види порушень психофізичного розвитку дитини, вивчення психофізіологічного розвитку дітей з особливими освітніми потребами, визначення стану адаптації учнів до навчання у школі, психолого-педагогічний супровід дітей з особливими освітніми потребами, виявлення кола проблем, з якими стикаються учні та їхні батьки під час навчально-виховного процесу, за допомогою проведення співбесід з

батьками та консилиумів з педагогами; шляхом спостережень відбувається з'ясування причин соціального неблагополуччя або затримки у розумовому розвитку дитини.

Соціально-педагогічна робота з дітьми з особливими освітніми потребами містить профілактику стигматизації та дискримінації дитини у класному колективі, серед батьків та вчителів; формування дружнього ставлення до дитини, прийняття її психофізичних особливостей, надання консультативно-методичної допомоги вчителям-предметникам у роботі з дитиною [201]. Робота соціального педагога спрямована на гнучку адаптацію дитини з особливими освітніми потребами в соціальному середовищі, навчання соціальним нормам поведінки та дисциплінованості. Для цього використовуються програми: «Сам удома», «Я сам», «Я серед інших»; бесіди за темами: «Добре чи погано?», «У квартирі», «У дворі», «Вулиця», «Транспорт» та ін.. Формування навичок самообслуговування передбачає втілення програми «Особиста гігієна» [26].

Домінуючою у цій роботі є ігрова форма з використанням методу наслідування та емоцій. Використання методу емоцій слугує для зосередження уваги, підвищення інтересу до занять, активізації пізнавальних потреб. Соціальні педагоги найактивніше долучають батьків до роботи над розвитком і навчанням дитини. Щоб стати партнерами з педагогами, батькам постійно надається кваліфікована допомога для оздоровлення стосунків між членами сім'ї; для розуміння стану і потреб дитини, проводиться постійна просвітницька робота за темою: «Формування толерантного ставлення до учнів з особливими освітніми потребами».

Для формування в учасників навчально-виховного процесу толерантного ставлення до дітей з особливими освітніми потребами застосовують різноманітні форми та методи: проведення бесід/тренінгів щодо толерантного ставлення до людей з обмеженими можливостями (наприклад, «Всі ми різні, всі ми рівні»), виступи на батьківських зборах та батьківських всеобучах, виступи на педагогічних годинах, педагогічних

нарадах, демонстрація відеоматеріалів (досвіду роботи з дітьми, які мають особливі потреби); впровадження превентивних курсів, заохочення дітей до співробітництва і взаємної допомоги, навчання дітей розуміти інших і співчувати їм [109, с. 185]. Для цього соціальні педагоги розповідають про захоплення і позитивні риси дитини з обмеженими можливостями, про неможливість зосереджуватись на її дефекті, дражнити і ображати її. У класному колективі створюються ситуації, де дитина з особливими освітніми потребами змогла б проявити себе з кращої сторони, привернути до себе увагу однолітків, але не займати особливого становища. Схвальна оцінка праці позитивно впливає на особистісний розвиток дитини.

Подібна спільна діяльність сприяє поліпшенню здоров'я у дітей з особливими освітніми потребами, підвищенню позитивної та адекватної самооцінки, не розвиненню почуття неповноцінності. Дітям без вад таке співробітництво дає можливість розуміти труднощі, з якими стикаються люди з обмеженими функціональними можливостями, стати чутливими до потреб інших, милосердними, толерантно сприймати людські відмінності, набувати впевненості, що кожен може подолати перешкоди і досягти успіху. Наявність у звичайному класі учня з особливими потребами стає однією з умов сприяння особистісному розвитку кожного учня [53].

Варто зазначити, що особистісний розвиток учнів з особливими освітніми потребами забезпечує *корекційна робота* з ними. Вона передбачає корекцію вимови та самооцінки, вад мовлення через організацію індивідуальних та групових занять, спрямованих на розвиток пізнавальних процесів, девіантної поведінки, ефективне формування навичок і вмінь, формування здібностей до вільної саморегуляції, комунікативних навичок.

Формування умінь, навичок та здібностей відбувається і в позанавчальній та дозвіллевій роботі, куди соціальні педагоги залучають дітей з особливими освітніми потребами та їхніх батьків в межах індивідуальних здібностей та особливостей до підготовки та участі у спільних масових заходах: тижні солідарності з людьми з обмеженими

можливостями, таборах, клубах по інтересам тощо. Означені заходи передбачають розширення соціальних контактів (мейнстримінг), зокрема між дітьми з обмеженими можливостями здоров'я та їхніми однолітками. Тобто, колективні форми роботи є основою активної взаємодії усіх учнів з інклюзивною формою навчання.

Для розширення контактів спілкування у соціально-педагогічній роботі загальноосвітнього навчального закладу з 2011 р. активно починають використовувати ІТ-технології з метою формування соціальної компетентності дітей з особливими освітніми потребами: самостійна робота на комп'ютері зі щоденниками особистісного розвитку, залучення учнів молодших та середніх класів до шкільних гуртків із комп'ютерної грамотності, де діти знайомляться з навичками роботи в інтернеті: спілкування в Skype, соціальних мережах тощо. Учням старших класів дається можливість займатися волонтерською діяльністю через інтернет-мережу, дозволяється навчитися отримувати та передавати інформацію, формувати свою життєву позицію, взаємодіяти з навколишнім світом, самоствердитися, розвивати навички добротолюбства.

Отримані результати та індивідуальні програми фіксуються в індивідуальних картках учнів з особливими освітніми потребами. Крім цього робота соціального педагога передбачає оформлення портфоліо на кожного учня, розробку рекомендацій батькам і педагогам відносно отриманих результатів у процесі впровадження індивідуальної програми розвитку учня, складання загальних рекомендацій батькам на літні канікули з урахуванням досягнень та недоліків, складання перспективного плану інклюзивного розвитку загальноосвітнього навчального закладу.

Враховуючи збільшення кількості сімей, які опинилися в складних життєвих обставинах внаслідок воєнних конфліктів, вимушеного переміщення, втрати годувальника родини чи житла, у організаційно-технологічному періоді соціально-педагогічної роботи в загальноосвітніх навчальних закладах з'явилися такі нові категорії у роботі соціального

педагога, як учні вимушено переміщених осіб; учні, батьки яких є учасниками АТО, поранені, зниклі безвісти або загиблі внаслідок бойових дій тощо.

Дослідники виокремлюють два вікових періоди внутрішньопереміщених дітей, для яких характерні певні ознаки, які необхідно враховувати педагогічним працівникам у соціально-педагогічній роботі. Для дітей віком від 5 до 12 років характерні труднощі в навчанні, засвоєнні окремих предметів, невротичні реакції у формі фобій, порушення сну і апетиту, порушення поведінки у формі агресивності, реакцій протесту, ускладненість контактів з місцевим населенням, погане знання норм і правил місцевого населення, недостатня сформованість соціально-комунікативних навичок. Для дітей віком від 13 до 16 років характерні низька соціальна активність, страх перед майбутнім, відсутність або не реалістичність професійної орієнтації, недостатність комунікативних навичок для адекватних контактів з місцевим населенням [355, с. 79].

Робота соціального педагога загальноосвітнього навчального закладу з учнями-переселенцями та їхніми сім'ями передбачає допомогу у набутті навичок адекватного поведіння в новому соціальному середовищі, частиною якого є найближче оточення – родина, учнівський та трудовий колективи, сусіди; надання ефективних гуманітарних послуг з метою поліпшення якості життя переселенців. Між тим, основним залишається охоронно-захисний напрям у роботі з вищезазначеними категоріями.

Основні напрями та завдання соціально-педагогічної роботи з дітьми та батьками внутрішньо переміщених осіб у цей період в умовах загальноосвітніх навчальних закладів базуються на Законі України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» [244], листі МОН України «Окремі питання організації навчального процесу у 2014-2015 н. р.» [191], листі МОН України «Про забезпечення права на освіту дітям з особливими освітніми потребами, з числа переселенців із місць проведення антитерористичної операції» [245], листі МОН України «Про зарахування

учнів до загальноосвітніх та професійно-технічних навчальних закладів» [250] тощо.

Головним є виявлення дітей, які потребують соціально-педагогічної допомоги; створення сприятливого соціально-психологічного клімату, атмосфери уваги, співчуття і співпраці в класних колективах, виявлення порушень прав дитини та їх захист; формування в учасників навчально-виховного процесу умінь доречного вираження почуттів та творчого вирішення конфліктних ситуацій; усвідомлення і прийняття відмінностей інших, навичок безпечної поведінки у ситуаціях ризику; приділення особливої уваги роботі з учнями із вразливих сімей або сімей, що перебувають у складних життєвих обставинах, дітьми із сімей, в яких загинули їхні члени внаслідок військових дій; відвідання дитини вдома/за місцем проживання і вивчення умов її життя, виховання і розвитку; протидія булінгу (цькуванню, переслідуванню тих, хто має відмінності від домінантної групи, в тому числі й у зв'язку із розбіжністю в поглядах та переконаннях); попередження та профілактика жорстокого поводження й насильства в освітньому середовищі (навчальних закладах, сім'ї, соціумі); сприяння адаптації дітей-переселенців в нових умовах; надання консультацій та рекомендацій класним керівникам з оптимізації їхньої діяльності з сім'ями та дітьми в цей період; організація професійної супервізії, методичної підтримки у вигляді буклетів, методичних розробок, проведення навчальних семінарів і семінарів з обміну досвідом тощо; вивчення можливостей громади щодо надання необхідної допомоги дітям, батькам чи педагогічним працівникам, які її потребують; здійснення посередництва між навчальним закладом, сім'ями та територіальними місцевими громадами, застосування міжсекторальної взаємодії і мультидисциплінарного підходу до питань вирішення та попередження міжособистісних конфліктів, у питаннях соціального супроводу сімей із ЦСССДМ, районною та міською радами з вирішення житлових питань та гуманітарної допомоги тощо [355, с. 101–120].

На сьогодні створені банки даних соціально-незахищених категорій дітей, з особливими освітніми потребами та банки даних обдарованих учнів, які постійно поповнюються. В інтернатних закладах створено бази даних дітей, які втратили родини або перебувають у кризових ситуаціях, а також сімей – потенційних усиновителів, опікунів, прийомних батьків і батьків-вихователів, які потребують соціально-педагогічного консультування.

Консультування учнів у загальноосвітньому навчальному закладі, вчителів і представників адміністрації соціальним педагогом відбувається: з проблем готовності дитини до нової школи із встановленням рівня психоемоційного стану і навчальної підготовленості (інформування з питань адаптаційних механізмів, попередження психосоматичних дезадаптацій, допомога дитині у встановленні стосунків з однолітками, вчителями); з проблем подолання соціально-педагогічних труднощів з метою сприяння розвитку їх індивідуальності, формування навичок адекватного самовираження і системи життєвих цінностей серед учнів вимушено переміщених осіб; з проблем професійного самовизначення серед старшокласників; з питань захисту прав, інтересів дітей вимушено переміщених, що здійснюється на засадах міжнародних та вітчизняних нормативно-правових документів в умовах школи та сім'ї, а саме консультування батьків і дітей з питань отримання гарантованих пільг, захист прав дітей, інформування дітей щодо їх прав і обов'язків в умовах навчання в загальноосвітньому навчальному закладі; з питань звернень батьків з проблем навчання, виховання, підтримки дітей вимушено переміщених, організації позанавчальної діяльності, дозвілля, з соціально-педагогічних проблем вимушено переміщених осіб з метою сприяння покращенню їх умов життя.

У досить складній ситуації опиняються діти, які втратили батьків внаслідок воєнних дій. Перебування в зоні АТО, втрата батьків, чуже оточення – це все є психотравмуючими факторами, ситуаціями підвищеного ризику виникнення реакції дезадаптації. Тому соціальний педагог у взаємодії

з психологом та лікарем надають таким дітям невідкладну соціально-психологічну та медичну допомогу. Вони намагаються створити у дитини почуття захищеності, психологічного комфорту, виявити її потенційні, фізичні та психічні ресурси, активізують адаптаційний потенціал, пред'являють вимоги, які співвідносяться з її можливостями.

Додаткові можливості надають діти, беручі участь у впровадженні методики «Коло друзів», яка є адаптованою для учнів із зони військового конфлікту та тих, що мають проблеми із комунікацією у шкільному колективі та за його межами. Серед учнів створюються волонтерські загони для допомоги своїм одноліткам, що потрапили у складні життєві обставини.

Вирішення вищезазначених проблем дозволяє організовувати діяльність фахівців психологічної служби загальноосвітніх навчальних закладів на основі мультидисциплінарного підходу та міжсекторальної взаємодії, у межах яких спеціалісти з різних служб, відомств, установ обмінюються інформацією і створюють найкращі умови для розвитку дітей, задоволення їх потреб. Консультативна робота з батьками передбачає допомогу у порядку оформлення, наприклад, державної матеріальної допомоги за відповідним статусом дитини.

Під час планування такої діяльності фахівці користуються «Методичними рекомендаціями щодо взаємодії педагогічних працівників у навчальних закладах та взаємодії з іншими органами і службами щодо захисту прав дітей» [173]. Основні суб'єкти, з якими взаємодіють працівники психологічної служби загальноосвітнього навчального закладу щодо захисту прав дітей, відображені в таблиці 2.1.

Таблиця 2.1

**Суб'єкти взаємодії працівників психологічної служби
загальноосвітнього навчального закладу**

Назва служби	Основна діяльність у співпраці із загальноосвітнім навчальним закладом
Органи опіки та піклування.	Безпосереднє ведення справ і координація діяльності щодо дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування.

Продовження таблиці 2.1

Служби у справах дітей.	Співпраця органів освіти, навчальних закладів щодо таких категорій дітей, як: бездоглядні, безпритульні, діти-сироти і діти, які залишились без піклування батьків; діти, які проживають у сім'ях, де батьки або особи, що їх замінюють, ухиляються від виконання батьківських обов'язків; діти, щодо яких учинено насильство.
Кримінальна міліція у справах дітей.	Навчальні заклади повідомляють відділ кримінальної міліції у справах дітей у разі виявлення фактів про те, що батьки, інші особи залучають дитину до праці, яка є шкідливою для її здоров'я, заважає навчанню, пов'язана з продажем алкоголю, наркотичних речовин тощо; батьки дитини, інші особи заохочують дитину до вживання алкоголю, наркотичних речовин; батьки або інші особи примушують дитину до жебракування, крадіжок тощо; дитина зазнає фізичного, сексуального, психологічного, економічного насильства
Органи охорони здоров'я.	Керівник навчального закладу направляє дитину до закладу охорони здоров'я в супроводі педагогічного працівника (класного керівника, вихователя, учителя або медичної сестри) у разі виявлення потреби дитини в негайному чи додатковому медичному огляді чи лікуванні.
Центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді.	Загальноосвітні навчальні заклади звертаються до центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді для вирішення питань щодо дітей, які перебувають у складних життєвих ситуаціях у зв'язку з хворобою, інвалідністю, сирітством, безпритульністю, малозабезпеченістю, конфліктами і жорстоким ставленням у сім'ї [353].

Джерело: Розроблено автором

Враховуючи швидкоплинність часу та безперервні зміни у суспільному житті, сучасний загальноосвітній навчальний заклад має готувати особистість до активної участі у даному процесі, оскільки затребуваними є нові ідеї, лідери, які б захоплювали інших власним ентузіазмом, тобто соціально обдаровану молодь. Відомо, що саме цей вид обдарованості є показником успішності людини. Він містить здатність встановлювати конструктивні стосунки, лідерські здібності; розуміти мотиви вчинків інших, формувати почуття відповідальності.

Тому актуалізувалось питання діагностування та соціального супроводу обдарованих учнів у загальноосвітніх навчальних закладах. Так,

якщо у нормативно-методичному періоді соціально-педагогічної роботи вивчали лише здібності таких дітей до засвоєння навчальних предметів, то у організаційно-технологічному періоді соціально-педагогічної роботи в загальноосвітньому навчальному закладі здійснюється діагностика готовності до самостійності, вольового напруження, досягнення успіху, умов, що впливають на розвиток обдарованої особистості. Вивчається характер сприймання обдарованих дітей однолітками, їх емоційний стан та сильні сторони особистості. Діагностика соціального інтелекту обдарованих дітей, як одного з показників адаптації, здійснюється у вересні, а контроль за адаптацією обдарованих дітей – на протязі року.

Соціальні педагоги разом із психологами використовують психодіагностику соціальної обдарованості К. Хеллера, опитувальник для батьків О. Лосєвої, шкалу рейтингу поведінкових характеристик Дж. Рензулі.

Соціально-педагогічна робота із підтримки творчої обдарованості дітей в умовах загальноосвітнього навчального закладу містить: просвітницьку роботу; консультативну з прийняття дорослими обдарованості дитини, особливостей її поведінки, світорозуміння, інтересів і схильностей; диференціальну діагностику, спрямовану на виявлення обдарованих дітей у групі дезадаптованих дітей і надання їм спеціальної допомоги; відновлення або формування навичок продуктивної творчої діяльності; створення в освітніх установах соціально- педагогічних умов, необхідних для виявлення і розвитку обдарованості дітей; розробку й аналіз індивідуальних програм навчання обдарованих дітей тощо.

У організаційно-технологічний період почали створюватися інтернатні заклади нового типу: спеціальні гімназії-інтернати, навчально-виховні комплекси, спеціалізовані школи-інтернати з поглибленим вивченням ряду предметів.

В Указі Президента України про підтримку обдарованих дітей, Державній програмі «Вчитель», Комплексній програмі «Творча

обдарованість», Програмі розвитку обдарованих дітей і молоді робота з ними розглядається як безперервний процес формування творчої особистості, розвитку культурного та інтелектуального потенціалу України. Обдаровані діти, які навчаються у зазначених закладах, прагнуть до нових знань, до успіху у житті. Вихованцями інтернатних закладів нового типу, як правило, стають діти з благополучних сімей, але це теж ускладнює їх адаптацію до умов інтернатного життя. Учні поставлені в умови дотримання вимог режиму школи-інтернату, який є більш суворим та інтенсивним, ніж режим домашнього і шкільного життя. Такі умови викликають у деяких вихованців дратівливість, певну нервову збудженість та бажання ігнорувати контроль. Як наслідок, спостерігаються певні проблеми в поведінці, у спілкуванні в класному колективі, у кімнатах для проживання, оскільки у своїх колишніх учнівських колективах вони були визнаними лідерами і опинилися у середовищі переважно лідерів. Всі вихованці є учнями новоствореного колективу, що є приводом певних проблем у соціальній адаптації, формуванні колективу та виявленні його лідерів, згуртованості. Діти мають одночасно справлятися з питаннями адаптації до нових умов життя, навчання за більш високим освітнім рівнем, самостійним розв'язанням щоденних побутових потреб самообслуговування і дотримання особистої гігієни (прання, прасування, прибирання спального приміщення).

Аналізуючи практику спілкування соціального педагога загальноосвітнього навчального закладу нового типу ми можемо стверджувати, що вихованці відчують себе елітою, обранцями та очікують по відношенню до себе відповідного ставлення, готові витримувати значні навантаження заради майбутньої успішності у дорослому житті шляхом набуття якісної освіти, прагнуть виділятися серед однолітків вищим рівнем освіченості, самостійністю, конкурентоспроможністю, прагненням бути затребуваними у суспільстві як фахівці. Спостерігається прагнення до створення власної родини у майбутньому, але після досягнення фінансового благополуччя та високого суспільного статусу. Водночас простежується

відсутність прихильності до батьків, родинних зв'язків.

Враховуючи вищезазначене, можемо стверджувати, що соціально-педагогічна робота в інтернатних закладах нового типу спрямовується на підготовку вихованців до сімейного життя і підтримку родинних зв'язків. Дистантність дітей з батьками долається залученням останніх до участі у роботі школи-інтернату, прийняттям спільних рішень щодо організації навчання та виховання у закладі; розв'язанням проблем в питаннях окремого проживання дітей, соціалізації. Батьки беруть участь у спільних масових заходах, у роботі батьківської ради. Впроваджуються родинні фестивалі, ігри-свята «Ми – одна родина», виставки спільних творчих робіт батьків «Традиції та захоплення нашої родини».

У інтернатних закладах нового типу постійно проводиться моніторинг щодо задоволення учнів і батьків освітніми послугами; взаємодією із вчителями на заняттях, вихователями; харчуванням. Вивчається зайнятість учнів у роботі з ВНЗ, у підготовці до інтелектуальних конкурсів (олімпіад, МАН, турнірів). Відстежується відвідування вихованцями спортивних секцій та гуртків. Постійно проводиться анкетування з виявлення проблем у навчанні та з'ясування їх причин. Оскільки специфіка шкіл-інтернатів нового типу полягає у тому, що крім предметів базової середньої освіти учні вивчають предмети спеціальної освіти, яка займає велику кількість часу щодо її опанування та містить значне мозкове навантаження – це може бути однією із причин відставання з деяких предметів. Іншою причиною може бути дезадаптованість учня до умов інтернатного закладу. Тому важливим є комплексне соціально-психологічне дослідження адаптації учнів та розроблення плану подолання дезадаптації. З метою профілактики несприятливої адаптації учнів проводяться тренінгові заняття «Мій клас – моя родина», години спілкування «Я і колектив».

Слід зазначити, що однією з ключових проблем соціальної адаптації вихованців різних типів інтернатних закладів є корекція сімейних відносин, оскільки в одних відсутнє засвоєння соціального досвіду батьків, який мав би

бути джерелом емоційного тепла і комфорту, а у других цей досвід має негативний характер. Відсутність нормальних для звичайної дитини контактів (сім'ї, друзів, сусідів та ін.) призводить до того, що образ тієї чи іншої соціальної ролі створюється на основі суперечливої інформації, яку вона отримує із різноманітних джерел. За цих обставин спеціально для роботи із старшокласниками розроблена і впроваджується у загальноосвітніх школах-інтернатах з 2013 р. програма «Сімейні цінності» у вигляді факультативного курсу, яка передбачає підготовку старшокласників до майбутнього сімейного життя на основі традиційних для України сімейних цінностей, родинних традицій і звичаїв, подружніх і батьківсько-дитячих взаємин [50].

Вихованцям пропонуються наступні форми та методи: дискусії «Чи потрібна людині сім'я?», мотиваційні та інтерактивні бесіди «Бути чи мати?», тренінг «Навчись казати «Ні!»», вирішення проблемних ситуацій «Діагноз-любов», ігри: імітаційна «Сімейний договір» та рольова «Навчись відмовлятися», метод незакінченого речення «Ознаки справжньої любові – це...», аналітичний клуб з обговорення художніх кінофільмів, «Реаліті-шоу: батьки та діти» та ін. Значна увага приділяється сприянню культури родинних відносин. Для уявлення родичами про життя їхніх дітей у школах-інтернатах організовуються фотовиставки: «Сімейні вечери», «Свято в школі-інтернаті», виставки дитячих робіт. За необхідності усамітнитися з сім'єю облаштовуються кімнати для родичів.

Щоб максимізувати потенціал вихованців шкіл-інтернатів нового типу до продуктивної навчальної діяльності, соціальними педагогами впроваджуються «Індивідуальні освітні маршрути». Вони передбачають розв'язання низки завдань: створити умови, при яких знання та досягнення учня стають особистісно значимими; забезпечити поглиблене вивчення навчальних дисциплін, цікавих учню. Основні особливості маршруту полягають в: урахуванні індивідуальних особливостей та інтересів (запитів) дитини; можливості розширення та поглиблення програмного матеріалу;

розвитку ключових компетентностей (комунікативної, соціальної, інформаційної, пізнавальної, самоосвітньої); зміні ролі вчителя (учитель – супроводжувач, тьютор, консультант, координатор); супроводі особистісного розвитку дитини.

За умов виконання вихованцем поставлених завдань «Індивідуального освітнього маршруту» можливо отримати наступні результати: дати знанням практичне спрямування; посилити пошуково-дослідницький, проблемний, проектний характер навчання; створити освітній простір, що забезпечує засвоєння індивідуальних способів навчання, формування ключових і предметних компетентностей особистості; сконцентрувати контрольну-оцінювальну діяльність учня на аналізі та оцінці способів і результатів власної самостійної та самоосвітньої діяльності; змінити роль учителя по відношенню до учня.

Загальною для усіх типів загальноосвітніх навчальних закладів означеного періоду залишається проблема задоволення найпершої потреби будь-якої людини – здоров'я. Здоров'я є соціальним явищем, за рівнем і станом якого судять про ступінь розвиненості і добробуту суспільства. Формування здорового способу життя забезпечує особистості повноцінне існування, розкриття інтелектуальних, фізичних і матеріальних можливостей.

Про це говориться у прийнятій в організаційно-технологічному періоді Загальнодержавній цільовій соціальній програмі «Здорова нація» на 2009-2013 роки» і зазначається, що «за поширеністю вживання алкогольних та слабоалкогольних напоїв серед дітей шкільного віку Україна посідає одне з перших місць у світі, спостерігається тенденція до зростання дитячого алкоголізму» [313].

Користуючись рекомендаціями даної програми, соціальні педагоги залучають до популяризації здорового способу життя державних та громадських діячів, спортсменів, митців, представників профспілок, благодійних фондів, різних громадських об'єднань, молодіжних організацій, які допомагають із влаштуванням змістовного дозвілля та соціально-

культурних заходів. При цьому культурно-масові заходи мають, як правило, тематичний характер. Діти дізнаються про шкідливі наслідки вживання наркотичних речовин, куріння, статевих девіацій та недотримання правил здорового способу життя. Виявляється ставлення дітей до здоров'я, вміння дотримуватися правил здорового способу життя за допомогою опитувальника під час проведення «годин соціального педагога». Отримані вихідні дані соціальний педагог разом із класними керівниками та вихователями використовує у розробці заходів щодо формування здорового способу життя учнів, несприйняття ними шкідливих звичок. В профілактичній та корекційній роботі з дітьми досліджуваного періоду в нагоді стають настільні ігри «Пригоди у країні Здоровляндії» для дітей молодшого шкільного віку; «Володар кілець» та «Крок за кроком», спрямовані на питання профілактики ВІЛ, попередження вживання психоактивних речовин; розглядають здоров'я з позиції загальнолюдських цінностей. Використовують естафети, змагання, квести «Моє здоров'я», «Наші діти – майбутнє України», форум-театри «Спасибі-Ні», «Дозвілля та здоров'я», дискотеки «Будь активним», тренінгові заняття: «Суд над шкідливими звичками», бесіди «Станція призначення – щасливе, вільне життя», танцювальні конкурси «Міні-майданс», конкурси графіті «Здоров'я – це диво», ярмарки здоров'я, які дають можливість учням підвищити свою компетентність в питаннях збереження та зміцнення здоров'я, утвердитися в думці, що кожна людина має свої індивідуальні особливості які необхідно враховувати при організації своєї життєдіяльності. Невід'ємним компонентом здоров'я є репродуктивне здоров'я. Увага старшокласників у цьому питанні звертається на наслідки випадкових статевих актів, раннього статевого життя, штучного переривання вагітності, захворюваності на ВІЛ/СНІД/ІПСШ тощо. Учні долучають до проведення дня солідарності з ВІЛ-інфікованими людьми, міні-лекцій «Обирай здорове майбутнє», перегляду мультиплікаційного ролику «ВІЛ серед нас».

У 2011 р. в освітньому середовищі Вінницької, Донецької та

Чернівецької областей був адаптований та впроваджений новий інтерактивний просвітницько-профілактичний проект «Маршрут Безпеки» (The Join-in-Circuit), який було розроблено Німецькою Федеральною агенцією просвіти в галузі охорони здоров'я (BZGA) у співпраці з Німецьким товариством міжнародного співробітництва (GIZ) для профілактичної роботи з підлітками у питаннях репродуктивного здоров'я. Він поєднує ряд комунікаційних та тренінгових напрацювань з інтерактивними іграми, які містять мандрівки найважливішими питаннями репродуктивного здоров'я та сексуальності. «Маршрут Безпеки» складається з п'яти станцій, на кожній з яких висвітлюється актуальна тема з життя молоді: «Шляхи передачі ВІЛ», «ВІЛ/СНІД: питання і відповіді», «Поруч з тобою», «Захист від ВІЛ, ІПСШ та засоби контрацепції», «Твоє життя – твій вибір». Теми, які висвітлюються в «Маршруті Безпеки», допомагають пов'язати власні життєві ситуації та досвід учасників з особистим ризиком інфікування ВІЛ та ІПСШ. З 2013 р. «Маршрут Безпеки» почали запроваджувати у Полтавській області. Долучились Тернопільська та Черкаська області [67].

Привабливою, на наш погляд, є програма «Справжнє кохання чекає» Благодійного Фонду «Харківського центру допомоги вагітним», яка застосовується вже декілька років у профілактичній роботі з учнями загальноосвітніх навчальних закладів. Метою програми є формування культури статевого життя, відповідального батьківства, запобігання незапланованій вагітності тощо. З учнями обговорюються наступні питання: «Скільки потрібно бути знайомими, щоб одружитися?», «Що означає бути готовим до шлюбу?», «Реєструвати чи не реєструвати свої відносини з коханою людиною?», «Чи може шлюб змінити особистість, яка схильна до аморальної поведінки?», «Початок статевого життя у підлітковому віці: за і проти?». порушуються у спілкуванні з учнями і питання хвороб, що передаються статевим шляхом. Підлітки із задоволенням обговорюють відеоматеріали, презентації, беруть участь у лекціях-бесідах, іграх-імітаціях, тренінгах. Учасники програми відмічають необхідність такої роботи та дуже

задоволені співпрацею, зокрема, учні у анонімному опитуванні пишуть: «здається, я вирішила ким хочу стати у майбутньому, дякую», «тепер я розумію як важко було моїй мамі і починаю її більше цінувати», «дуже цікаве заняття, дає можливість зрозуміти і переосмислити багато життєвих речей» та ін. Працівники Благодійного Фонду під час роботи з учнями виявляють тих, хто може увійти до «групи ризику» та тісно співпрацюють у цьому питанні з соціальними педагогами загальноосвітніх навчальних закладів.

Практикуються групові консультації учнів, години спілкування «Викрадач розуму – алкоголь», усні журнали «Куріння чи здоров'я – вибирайте самі», «Молодь проти наркоманії та СНІДу», інтелектуальні ігри щодо профілактики шкідливих звичок «Слабка ланка» з метою орієнтації молоді на формування навичок здорового способу життя; виступи на батьківських зборах у вигляді проблемних лекцій «Правда про алкоголь. Пити чи не пити?», лекцій-консультацій; готуються матеріали для них за темами «Культура харчування», «Вплив реклами на здоров'я підлітків», «Способи самостійного подолання перевтоми під час навчального процесу у школі» та ін.. Враховуючи, що на дітей впливає ставлення батьків до здоров'я, способу життя, на деякі загальношкільні заходи запрошують батьків, які стають їх активними учасниками.

У підготовці й проведенні соціально-педагогічної роботи з формування здорового способу життя беруть активну участь вчителі фізичної культури, біології, основ безпеки життєдіяльності, медичні працівники, шкільні психологи, педагоги-організатори, заступники директора з виховної роботи. Значна роль у проведенні цих заходів належить також класним керівникам. Вони виконують в процесі формування здорового способу життя посередницьку роль між школою та родиною, відповідним чином впливають на традиції та звички сім'ї завдяки регулярному спілкуванню з батьками.

Для реалізації стратегії здоров'я через освіту в загальноосвітніх навчальних закладах створено Національну мережу Шкіл сприяння здоров'ю та Координаційну раду МОН України з питань формування здорового

способу життя, профілактики ВІЛ-інфікування, туберкульозу та інших соціально-небезпечних хвороб в учнівському середовищі [136].

Серед інших причин недотримання здорового способу життя є комп'ютерна залежність, Інтернет-залежність, профілактикою якої у організаційно-технологічний період почали займатися досить системно і регулярно. При здійсненні діагностичної роботи щодо цих питань проводять спостереження, опитування, анкетування, фокус-групи, інтерв'ю школярів та їхніх батьків, педагогів з метою визначення ставлення підлітків до діяльності в Інтернеті та рівнів сформованості у дітей безпечної поведінки в Інтернеті.

Якісна діагностика та вчасне виявлення такого роду залежності дає змогу для здійснення корекційної роботи, яка на перших етапах формування Інтернет-залежності є найбільш ефективною. Соціальні педагоги у співпраці з психологами користуються методиками: тест CIAS (Шкала Інтернет-залежності Чена), спосіб скринінгової діагностики комп'ютерної залежності (Л. Юр'єва, Т. Больбот). Окрім цього, соціальні педагоги з'ясовують наявність та достатність друзів у реальному житті, вплив Інтернету та діяльності за комп'ютером на навчання, кількість часу, проведеного за комп'ютером. Методики дослідження різних видів Інтернет-залежності містять такі шкали: кіберсексуальна залежність, залежність від соціальних мереж, комп'ютерних онлайн-ігор, азартних онлайн-ігор. Одна з головних цілей соціально-педагогічної роботи зі школярами у питанні Інтернет-залежності полягає в тому, щоб кожна дитина усвідомлювала відповідальність за своє здоров'я, наслідки уподобань до комп'ютерних ігор. Для цього у соціально-педагогічній роботі використовують метод поведінкових навичок (аналіз та програвання конкретних життєвих ситуацій, які сприяють розширенню знань внаслідок обговорення проблем), разом із психологами проводять тренінги для зняття напруження, зниження рівня тривожності, підвищення впевненості.

У соціально-педагогічну практику вводяться програми запобігання залежної поведінки учнів, яка містить наступні напрями: розвиток їх

особистісної та комунікативної сфери: групова дискусія, психомалюнок, рольова гра, психодрама, методи невербальної взаємодії; засвоєння батьками та вчителями теоретичних основ залежності від соціальних мереж з розглядом основних ознак, симптомів, мотивів, динаміки розвитку адиктивного процесу та наслідків: бесіди, лекції, консультації.

Соціально-педагогічна робота з батьками спрямована на усвідомлення дорослими членами сім'ї важливості і необхідності профілактичної та корекційної роботи з дітьми щодо попередження формування залежності від хворобливого захоплення комп'ютерними іграми та інтернет спілкуванням, засвоєння основних прийомів організації сімейної профілактики та методів конструктивної взаємодії з працівниками шкільної психологічної служби. Підготовка батьків відбувається у процесі просвітницько-профілактичної роботи, де обговорюються питання: особистого позитивного прикладу, соціальної підтримки, альтернативних можливостей використання вільного часу (спільне перебування на природі, спільні справи, ігри тощо), дозованості перебування за комп'ютером, розвиваючих ігор з використанням комп'ютерних технологій, критичного мислення щодо комп'ютерних ігор, розширення кола спілкування у реальному житті та підвищення стабільності міжособистісних відносин [400].

Звертаючи увагу у соціально-педагогічній роботі на Інтернет-залежність, не можна залишати поза увагою й інші ризики при використанні інформаційно-комунікаційних засобів (мобільних телефонів, електронної пошти, соціальних мереж): кібербулінг (форма агресії, що передбачає жорстокі дії з метою нашкодити, принизити людину). Він містить деякі типи: тролінг (розміщення в інтернеті провокаційних повідомлень), флеймінг (обмін гнівними і запальними репліками у соціальних мережах), хепі слепінг (поширення відеозаписів реальних бійок чи побиття заради розваги), онлайн-ізоляцію та ін.

«Години соціального педагога» з цього питання вкрай важливі у роботі з учнями. Вони передбачають перегляд та обговорення відеороликів,

небезпечних ситуацій, правильної поведінки у випадку прояву агресії у віртуальному просторі, індивідуальні чи групові консультації.

Соціально-педагогічна робота з батьками містить роз'яснювальну роботу про необхідність партнерської дискусії у питаннях: інструктування дітей про правила користування інформаційно-комунікаційними засобами (наприклад, засідання «круглого столу»: «Мобільний телефон – засіб зв'язку, а не спілкування»), безпеки в Інтернет-мережі, необхідності систематичного обміну враженнями від віртуального простору, обов'язкової емоційної підтримки. Тісне співробітництво батьків з дітьми, працівниками психологічної служби дає можливість формування в учнів загальноосвітніх навчальних закладів безпечної поведінки в Інтернеті. У випадках, коли дитина стає агресором по відношенню до іншої внаслідок негативного впливу інтернет-мережі, соціальні педагоги використовують у бесідах із батьками методику конкретних проблематизацій за Ковальські, Лімбер, Агатстон, яка допомагає конструктивному вирішенню проблеми.

Наприклад, у загальноосвітніх навчальних закладах м. Славута Хмельницької області в межах соціально-педагогічної профілактики кібербулінгу було створено спеціальний веб-сайт задля допомоги батькам, вчителям та учням; проведено 1,5-годинний тренінг для вчителів «Безпечний Internet – крок до успіху», мета якого полягає у формуванні стійкої мотивації до дотримання безпечних форм поведінки в мережі Інтернет. У Волинській та Тернопільській областях вводять соціально-педагогічний інтерактивний театр як методику роботи з підлітками, які стали жертвами злочину. Він дозволяє застосовувати різні інтерактивні методи і техніки театралізації, звернути увагу на проблеми школяра, продемонструвати способи та сформувати навички конструктивного вирішення життєвих труднощів, а також сприяти його саморозвитку [368].

Поряд з профілактикою Інтернет-залежності у організаційно-технологічний період постає питання, починаючи з 2006 р., соціального здоров'я дітей загальноосвітніх навчальних закладів. Особливе місце у роботі

соціального педагога займає формування соціального здоров'я учнів за допомогою впровадження факультативного курсу «Основи соціального здоров'я», програма «Будьмо здоровенькі!» [392]; інтерактивні, проектні та ігрові методи, використання яких дає зміну моделі поведінки вихованців, прагнення до самопізнання, можливість аналізу особистісних рис характеру. Проблема із соціальним здоров'ям існує у вихованців загальноосвітніх шкіл-інтернатів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Пов'язані вони, в першу чергу, з неможливістю створити сприятливі соціальні взаємини у сучасному суспільстві, з невідповідністю випускників до самостійного життя. Тому важливим є створення умов, які б забезпечили формування в учнів соціальних навичок, соціальної зрілості. Це стосується готовності до шлюбу, вибору професії, організації та підтримки побуту, змістовного дозвілля, спілкування, самостійної трудової діяльності, уміння самостійно реалізовувати свої життєві плани. Ефективною формою у набутті навичок соціальних відносин є групові заняття, на яких вихованці вчаться в штучно створених або реальних ситуаціях управління своїми емоціями, толерантності, наданню психологічної підтримки, співпраці, конструктивізму щодо розв'язання конфліктів. В соціально-педагогічній роботі проблеми адекватної поведінки та взаємовідносин, досягнення поставленої мети вирішуються з самими вихованцями, можливо, через подолання деяких труднощів. Адже діти мають знати, що успіх – це результат, можливо, нелегкого життєвого шляху, і вихованці повинні бути готовими до подолання труднощів у своєму житті. Використовуються в даній роботі міні-спектаклі, дебати, запитання-відповіді, ділові ігри, психодрами та соціодрами, які є популярними серед старшокласників. В ході таких форм соціально-педагогічної роботи відпрацьовується уміння відчувати ситуацію в колективі, оцінювати і зміцнювати свій власний стан та стан інших, уміння входити в продуктивний контакт із оточуючим середовищем.

Зокрема, з метою набуття учнями досвіду управлінської діяльності, розкриття та реалізації їх організаторських і творчих здібностей; умінь

відчувати свою зацікавленість та причетність до вирішення проблем школи-інтернату, вдосконалюються форми організації учнівського самоврядування. Практичною школою стало учнівське самоврядування Володимир-Волинської спеціалізованої загальноосвітньої школи-інтернату I-III ступеня для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування з поглибленим вивченням предметів спортивного та суспільно-гуманітарного профілів. Важливого значення для підготовки старшокласників шкіл-інтернатів до самостійного життя мають вміння розраховувати сімейний бюджет, розумно витратити гроші, вибирати якісні речі і продукти, ремонтувати та прасувати одяг, ремонтувати житлове приміщення. Означені завдання вирішуються через реалізацію програми «Виховуємо соціально зрілу особистість», яка містить теми: «Сімейна економіка», «Сімейне господарювання». При викладанні теми «Сімейна економіка» старшокласники навчаються розподіляти бюджет, здійснювати першочергові та другорядні витрати, складати кошторис сім'ї. «Сімейне господарювання» передбачає екскурсії на базар, у крамницю, супермаркет, здобуття знань та умінь у питаннях вибору товарів.

В іншій загальноосвітній школі-інтернаті на Вінниччині (Брацлав) тема сімейного господарювання містить ознайомлення учнів з технологією приготування їжі, якістю продуктів харчування; правилами прання та прасування одягу, прибирання приміщень; прийомами та засобами ремонту, способами ремонту житлових приміщень.

Для підвищення рівня соціальної активності вихованців загальноосвітніх шкіл-інтернатів використовується потенціал шкільних клубів. Учні приймають участь у вікторинах, конференціях, диспутах, дискусіях, ситуаційно-рольових, імітаційних іграх, інтелектуальних іграх, шоу-програмах, змаганнях, виконують індивідуальні творчі роботи, усні журнали, захищають проекти та ін. Клубна робота робить життя вихованців захоплюючим, цікавим, різнобічним. Участь старшокласників шкіл-інтернатів у роботі клубів сприяє розширенню їхнього кругозору,

формуванню лідерських якостей. Запроваджується також і проєктивна діяльність у питанні соціального здоров'я вихованців загальноосвітніх шкіл-інтернатів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Основне її завдання – озброєння учнів інструментарієм для вирішення проблеми, для пошуку шляхів її розв'язання та досліджень у життєвих ситуаціях. Участь старшокласників шкіл-інтернатів у проєктно-організаторській діяльності сприяє набуттю ними вмінь будувати свої стосунки з оточуючими людьми, самостійно проєктувати майбутнє життя, адаптуватися до мінливого світу, розвивати здатність до вдосконалення своїх знань та досвіду, самонавчання [105].

На Херсонщині були створені «групи-сім'ї» з урахуванням психологічної сумісності дітей, можливості взаємозаміни один одного та побажань щодо певного вихователя. Кожна група проживала у квартирі, яка повністю була обладнана побутовими приладами, посудом. Діти вчилися готувати улюблені страви, купувати необхідну кількість продуктів харчування, прати, прасувати і т. ін. У разі виникнення різного роду питань та непорозумінь в нагоді ставали «Сімейні ради». Як відзначається, наслідком такого впровадження стали підвищення у дітей соціальної активності, бачення життєвих перспектив, оптимістична налаштованість на майбутнє [135]. У загальноосвітніх школах-інтернатах Харківщини створюються кімнати незалежного проживання, де випускники набувають досвіду соціального обслуговування, самостійного проживання, роботи у колективі, заробляння грошей та раціонального їх використання. Результатом такої роботи є важливий соціальний досвід дітей щодо усвідомлення себе рівноправним членом суспільства, прийняття власної статево-рольової ідентичності, набуття таких якостей, як терпимість, толерантність, співчуття.

Отже, здійснюючи у загальноосвітніх навчальних закладах популяризацію здорового способу життя, формуючи соціальне здоров'я та соціальну зрілість, соціальний педагог організовує власну роботу за напрямками: діагностичний – вивчення та оцінювання діяльності особистості,

мікроколективу, шкільного колективу загалом, неформальних молодіжних об'єднань; спрямованого впливу на здоров'я сім'ї; організаторський – забезпечення здорового дозвілля дітей, підлітків у школі та соціальному середовищі, залучення сім'ї, представників громадськості до соціально-педагогічного процесу з формування здорового способу життя загальноосвітнього навчального закладу – відпочинок також повинен бути джерелом здоров'я; консультативний – надання порад, рекомендацій учням, батькам, вчителям та іншим особам, які звертаються до соціального педагога з питань збереження та відтворення здоров'я; захисний – консультування з питань проблем здоров'я та переадресація до державних та громадських організацій, які займаються проблемами здоров'я; прогностичний – прогнозування на основі спостережень та досліджень посилення негативних або позитивних сторін соціальної ситуації, що впливають на формування здорового способу життя особистості чи групи; прогнозування діяльності тих інститутів, які беруть участь у формуванні здорового способу життя особистості; профілактичний – передбачення та приведення до дії механізмів запобігання й подолання негативних впливів на стан здоров'я.

У організаційно-технологічний період продовжилась соціально-педагогічна робота у напрямку запобігання жорстокому поводженню з дітьми з боку батьків, однолітків, соціального оточення. Тому соціальний педагог, співпрацюючи з психологом та класними керівниками, діагностує сімейні ситуації та становища, визначає потреби кожного члена сім'ї, виявляє міжособистісні взаємини, використовуючи такі анкети, як «Визначення кола референтних осіб», метод «Соціометрія». Враховуючи несприятливе становище дітей у сім'ї, учнівському та класному колективах, було розроблено та розповсюджено інтерактивну настільну гру «СТОП насильству!» для старшокласників, яка слугує запобіганню та протидії насильству. У загальноосвітніх навчальних закладах практикують тренінгову форму роботи з батьками задля партнерської взаємодії зі своїми дітьми, формування навичок сприятливого спілкування у родинному колі. З цією

метою запроваджуються дискусії на теми: «Фізичне покарання: ефективний засіб виховання чи порушення прав дитини?», «Розуміння чи протистояння: дорослі і підлітки?».

Соціальні педагоги загальноосвітніх навчальних закладів у профілактичній роботі з учнями за допомогою «Дерева насилля» визначають його причини та наслідки, можливі шляхи запобігання. Запрошені спеціалісти ЦСССДМ у загальноосвітніх навчальних закладах проводять лекції «Скажи насильству в сім'ї та школі – Ні!», «Жорстокому поводженню – Ні!». У випадку соціально-педагогічної роботи з жертвою насилля, соціальні педагоги намагаються допомогти жертві змінити себе, уміти дати відсіч і не боятися просити та одержувати допомогу. Корекційна робота проводиться і з спостерігачами за знущаннями. З метою попередження девіацій та агресивної поведінки в учнів, що стали жертвами насилля, соціальні педагоги загальноосвітніх навчальних закладів використовують арт-терапію (малювання, ліплення, виготовлення колажів), інші прийоми: дописування сценарію певної ситуації, написання листів, казкотерапія. Зокрема, у школах Львівської та Тернопільської областей використовують теми малювання, які охоплюють власне минуле і теперішнє: «Моя найголовніша проблема», «Ситуації в житті, в яких я відчуваю себе невпевнено» тощо.

Можемо говорити про суттєву увагу соціальних педагогів загальноосвітніх навчальних закладів до проблем дитини в сім'ї і родини в цілому. Новітньою формою роботи з сім'ями, що опинилися в складних життєвих обставинах став сімейний театр. Основними темами сімейного спектаклю у загальноосвітніх навчальних закладах стали: «Я підготовлений до родини, а ти?», «Відповідальні батьки – щасливі діти», «Почуй мене». Вистави сімейного театру присвячувались і таким важливим проблемам, як формування здорового способу життя, моральних якостей; планування та взаємовідносини у сім'ї; запобігання наркоманії, алкоголізму, СНІДу; подолання насильства, суїциду, торгівлі людьми тощо.

У рамках проекту «Попередження торгівлі людьми шляхом розвитку соціальної роботи та мобілізації громад 2009-2011 рр.», який було впроваджено Міжнародною організацією з міграції в партнерстві з Українським фондом «Благополуччя дітей» та фондом розвитку громадських організацій «Західноукраїнський ресурсний центр» за підтримки Швейцарської конфедерації була ініційована розробка коміксів, які висвітлюють дану проблему на основі реальних історій з життя [162]. У організаційно-технологічний період до форм і методів профілактичної роботи з попередження торгівлі людьми нормативно-методичного періоду додається: проведення відеолекторіїв із використанням навчального відеофільму «Запобігання торгівлі людьми та експлуатації дітей», судові засідання. За підтримки громадської організації Міжнародного жіночого правозахисного центру «Ла Страда-Україна» у загальноосвітніх навчальних закладах Луганської, Донецької, Харківської та Київської областей було реалізовано профілактичну програму з питання торгівлі людьми. Вона містила усні та письмові колоквиуми, вечори запитань і відповідей з обговоренням злободенних матеріалів ЗМІ та ін.

Особливе місце у профілактичній роботі соціального педагога загальноосвітнього навчального закладу займає правове виховання, яке передбачає просвітницьку роботу серед школярів та їхніх батьків з питань законодавства України. Стали постійними у школах тижні права, де обговорюються теми «Дотримання прав та обов'язків дитини в школі та за її межами» за участю студентів юридичних факультетів; написання творів-есе «Права людини. Моя власна думка»; тематичні години спілкування по Загальній декларації прав людини; конференції на тему «Взаємодія школи з правоохоронними органами щодо недопущення неправомірної поведінки»; усний журнал «Права людини – основа життя демократичного суспільства»; виставки малюнків «Мої права та обов'язки»; екскурсії до районних судів, до Куряжської виховної колонії ім. А.С. Макаренка тощо. У деяких загальноосвітніх навчальних закладах створюються правові гуртки, де

використовують тренінгові заняття «Вміння протистояти злочинам і правопорушенням в суспільстві», театралізовані години спілкування «Знаємо свої права, виконуємо свої обов'язки», проводяться конференції на загальношкільному або міжшкільному рівнях «Право людини на життя, свободу, недоторканність», виготовляються стенди «Права дитини».

Отже, профілактична соціально-педагогічна робота з учнівством здійснюється за наступними напрямками: соціальна адаптація, формування здорового способу життя, профілактика залежної поведінки, насильства та жорстокого поводження з дітьми, профілактика торгівлі дітьми.

Аналіз соціально-педагогічної роботи у загальноосвітніх навчальних закладах показав, що з учнями та їхніми сім'ями, педагогічними працівниками проводиться *консультативна робота*. Її мета полягає у наданні консультативної допомоги батькам майбутніх першокласників, батькам учнів 5-х класів з питань адаптованості дітей до умов навчання, у наданні консультативної допомоги здібним та обдарованим учням та їхнім батькам щодо реалізації можливостей та перспективного розвитку дітей; у консультативній підтримці дітей, батьки яких знаходяться за кордоном, що опинилися у складних життєвих обставинах, позбавлених батьківського піклування та їхніх опікунів, тих учнів, батьки яких загинули під час воєнних дій на Донбасі, учням з особливими потребами, їхнім батькам та вчителям, які викладають в класах з інклюзивною формою навчання; у консультативній допомозі батькам дітей з категорії напівсиріт, неповних та багатодітних сімей. Обов'язковими є консультації з батьками учнів (особами що їх заміщують) у зв'язку з переходом на навчання до іншого загальноосвітнього навчального закладу, з випускниками загальноосвітніх шкіл-інтернатів. Значна увага приділяється консультуванню та наданню рекомендацій учителям з проблем «учень-правопорушник», «дитина з неблагополучної сім'ї»; батькам та вчителям з питань охорони дитинства, дотримання соціальних гарантій учням тощо. Проводиться консультування педагогічного колективу щодо проблем з адаптації до навчання та мешкання у школі-

інтернаті, педагогічні консилиуми щодо результатів на різних етапах адаптації вихованців.

Консультування відбувається у формі групових та індивідуальних консультацій. Консультативний напрям соціально-педагогічної роботи містить допомогу соціального педагога учням, вихованцям та їхнім родичам у життєвих проблемах, з питань прав дитини, вирішення конфліктних ситуацій, самотності, формування здорового способу життя.

Відмінною ознакою організаційно-технологічного періоду стало консультування з питань гендерної соціалізації дітей у загальноосвітніх навчальних закладах. Така тенденція викликана дисбалансом представництва чоловіків і жінок у державотворчій та управлінській діяльності, збільшенням різниці тривалості життя чоловіків і жінок, подвійною зайнятістю жінок, браком самореалізації чоловіків у виховній та господарсько-побутовій функціях сім'ї, традиційними стереотипними поглядами на місце і роль кожної статі у сімейній, професійній та суспільній сферах, що панують у масовій свідомості та спрямовують молодь на дотримання певних норм, цінностей, стандартів поведінки.

Зокрема, починаючи з 2010 р., у роботу загальноосвітніх навчальних закладів було впроваджено ряд форм та методів соціально-педагогічної роботи з удосконалення гендерної культури старшокласників: евристична бесіда, дискусія «Ким бути краще: хлопцем чи дівчиною?»; метод вправ; групова, індивідуальна, колективна, самостійна робота; робота в парах, демонстрація, приклад гендерної культури персонажів, переконання щодо розвитку толерантного ставлення до особи протилежної статі, розв'язання проблемних ситуацій, тренінг, конференція, семінар, класна година, факультатив, консультація, презентування реклами художнього твору з андрогінною картиною світу; самоконтроль за особливостями формування гендерної культури тощо.

Поширення набула соціально-педагогічна робота з формування громадянської соціалізації старшокласників. У школах проводиться робота за

участю класного керівника та соціального педагога, під час якої учні залучаються до виконання функцій керівника та організатора. Провідними серед них є організація заходів соціально-педагогічного спрямування, виховних годин (години класного керівника). В школах подібні заходи відбувались із використанням інтерактивних методів: мозкового штурму «Хто такий організатор і чим він займається?», «Як стати успішною командою?», «Моє хобі – моє майбутнє», кейс-методу, методу проєктів: «Планування виставки», проєкту життєвої траєкторії успіху, вправ на прийом і передачу інформації вербальним та невербальним способами, бесід інформативного характеру з представниками ЦСССДМ на тему «Суспільно-громадська діяльність у нашому регіоні» тощо. Позитивний вплив на формування організаторських умінь і навичок справляють такі заходи з формування свідомості: дискусія «Учнівське самоврядування: за і проти», «Для чого потрібна ефективна команда?», круглий стіл «Староста класу: обов'язки та права» із використанням методів незакінчених речень, роботи в групах; акваріуму, драми: вправа «Слідство». Формуванню організаторських умінь і навичок сприяють організація та проведення старшокласниками виховних заходів, зокрема «Таланти нашого класу»; «Вечорниці на Андрія» тощо.

У досліджуваному періоді соціально-педагогічна робота у загальноосвітніх навчальних закладах орієнтується на формування психосексуальної культури старших підлітків, яка є безперервним ланцюгом дій з урахуванням стану соціального, психологічного, соціально-психологічного і біологічного розвитку. При її формуванні у соціально-педагогічній роботі загальноосвітнього навчального закладу дотримуються наступного порядку: статеве виховання, сексуальна освіта, підготовка молоді до шлюбу.

Наприклад, у загальноосвітніх навчальних закладах України було розроблено програми, в межах яких проводяться такі заняття за темами: «Я - неповторна особистість», «Я і ти: особливості взаємин статей», «Я і моя

друга половинка», «Я і мій майбутній шлюб», «Я і моя майбутня сім'я», «Я і можливі сімейні конфлікти», «Я і моє розуміння сексуальних стосунків» «Я і моє репродуктивне та сексуальне здоров'я», «Я і мої майбутні діти».

Вагоме місце у формуванні психосексуальної культури займає перегляд і обговорення художніх, документальних фільмів та відеоматеріалів: «Пам'ятна прогулянка» реж. Адам Шенкман, «Чоловік і жінка» в 2-х частинах реж. Анастасія Попова, «Тіло людини» Ч. 4. реж. Пітер Грегорі, «Інтуїція» реж. Пітер Челсом, «Що потрібно дівчині» реж. Стівен Хардінг, «Один прекрасний день» реж. Майк Хопфман, «Переслідуючи щастя» реж. Габріель Мучіно, «Хатіко» реж. Лас Хальстром, «Легенда про кохання» реж. Кевін Рейнолдс, «Гордість та упередженість» реж. Джо Уайт, «Село» реж. Найт Шамалан, «Поховайте мене за плінтусом» реж. Сергій Снежкін, «Діти, яких не помічають» реж. Мехді Шариф, «Ален Карр. Легкий спосіб кинути палити» реж. Девід Томпсон, «Правда про наркотики» лекція президента Центру соціальної реабілітації «Нарконон» Грибанової М. В., «Життя до народження» реж. Марина Дайновець, «Наука про немовлят» реж. Фабін Райс, «Секрет» реж. Пауль Харінстон.

Не останньою в соціально-педагогічній роботі є *дозвіллева діяльність* у загальноосвітніх навчальних закладах. Найбільш поширеними формами організації дозвілля, які відповідають здібностям, інтересам, запитам дітей, є конкурси, спортивні змагання, різноманітні ігри, факультативні заняття, робота в гуртках. Заняття в гуртках забезпечують дітям бажаний відпочинок і одночасно виховують їх та сприяють виявленню обдарованості. Дозвіллева діяльність сприяє розвитку ініціативи, самостійності і активності, розширенню знань та вмінь, підвищенню самооцінки, у зв'язку з цим покращується ставлення до себе.

Організація дозвілля у загальноосвітніх навчальних закладах здійснюється задля забезпечення дотримання прав дітей на відпочинок, на самовираження, на участь у розважальних заходах. Вона має завжди змістовний та виховний характер. Зважаючи на те, що існують різні типи

загальноосвітніх навчальних закладів, соціально-педагогічна робота в них з організації дозвілля має дещо свої особливості. Наприклад, у загальноосвітніх школах-інтернатах для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування вихованці у своїй більшості інтерес виявляють не до інтелектуальної діяльності. Тому їх всіляко заохочують до занять в спортивних секціях, в гуртках за інтересами, організовують походи, спортивні змагання тощо. Важливою ланкою соціалізації дітей-сиріт та дітей, які залишилися без батьківської опіки, є організація літнього відпочинку учнів у той час, коли школи-інтернати не працюють.

Для вихованців загальноосвітніх шкіл-інтернатів організовується відпочинок за даними медичних показань на узбережжі Чорного моря, на базі позаміських оздоровчих закладів, загальноосвітніх шкіл-інтернатів. Інколи діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування, відпочивають та оздоровлюються в закордонних закладах. В такому випадку соціальний педагог займається збиранням супроводжуючих документів для передачі до організації, яка ініціює оздоровлення дитини за кордоном. Мета оздоровлення полягає у знятті психологічного напруження, активізації фізичного, емоційного розвитку дитини. Особливістю оздоровлення дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, є те, що до цього процесу залучаються волонтери. Використовуючи соціометричні методи та психологічну діагностику, організатори визначають спосіб формування загонів (гуртів): за віком, за класами, за міжособистісними інтересами, за нахилами до певного виду діяльності. Відповідним чином розподіляються по загонах вихователі, волонтери, викладачі. У період відпочинку для дітей створюють гуртки за інтересами: технічної творчості (технічного моделювання, суднобудівний, авіамодельний, радіоелектроніки, автомобільний, фотосправи); художньої творчості (образотворчого та декоративно-прикладного мистецтва, хореографічний, драматичний, художнього слова, хоровий, народної музики тощо); з естетики побуту (художньої вишивки, м'якої іграшки, кулінарної справи, плетіння гачком та

спицями, виготовлення сувенірів та іграшок, пошиття одягу, батіку, макраме, розпису по дереву тощо); спортивні (плавання, футболу, баскетболу, волейболу, легкої атлетики, настільного тенісу, туризму, шахів, шашок тощо); наукові (іноземних мов, географії, краєзнавства, астрономії та інші). Всебічному розвитку вихованців та соціальному досвіду сприяє організація таких форм дозвілля, як: спортивні змагання, різноманітні конкурси, вікторини, ігри, виставки творчих робіт, концерти, музично-розважальні програми, табірні та народні свята [200].

Дозвіллева діяльність у позаурочний час в інтернатних закладах нового типу має можливості залучення всього учнівського колективу для сприяння всебічному розвитку дітей, батьків або осіб, що їх заміщують, завдяки їх залученню до життя закладу. Тобто, дозвіллева діяльність є більш різноманітною, що дає змогу краще виявити та розвивати здібності учнів.

У рамках соціального захисту прав дитини, соціальний педагог школи-інтернату нового типу сприяє організації за рахунок бюджетних коштів літнього відпочинку дітей, які отримали призові місця на олімпіадах та конкурсах.

У сфері позаурочної діяльності відзначилась благодійна та волонтерська робота учнів загальноосвітніх навчальних закладів України. Вони долучались до різноманітних благодійних акцій: «Новорічні подарунки для дітей захисників», «Діти – дітям» (збирання посилок дітям у зону АТО), «Допоможемо бійцям АТО» (плетіння маскувальних сіток), «Зігріємо захисників України», «Пасхальний кошик для солдата», «Добро жменями» (збирання пластикових кришок від пляшок для вироблення протезів воїнам АТО), «Сумка для випускника з притулку» тощо. До благодійних акцій залучаються і батьки учнів. Так, наприклад, вони прийняли участь в акції «Ліки замість квітів» (збирання коштів для поранених в зоні АТО), «Благодійність замість квітів», метою якої було збирання коштів для онкохворих українських дітей.

Значна соціально-педагогічна робота ведеться у питанні професійного

самовизначення старшокласників через здійснення профорієнтаційної роботи у вигляді індивідуальних консультацій, які допомагають усвідомленню власної професійної спрямованості у відповідності до індивідуальних якостей і властивостей старшокласника, його фізіологічних та психологічних особливостей; круглих столів, загальних зборів серед учнів, їхніх батьків, педагогічного колективу. Робота з батьками полягає в наданні необхідної інформації та рекомендацій щодо правильного підходу до старшокласника в процесі його соціально-професійного самовизначення через психолого-педагогічний практикум, тематичні батьківські збори, спільні творчі завдання. Робота з учнями полягає у формуванні суб'єкта професійного самовизначення та трудової соціалізації через індивідуальні, групові та масові форми роботи [199]. Так, у більшості загальноосвітніх навчальних закладів проводяться місячники профорієнтаційної роботи із залученням фахівців із центрів зайнятості для проведення різних заходів з використанням відеотеки про професії, описів професій, професіональних карт, професіограм, демонстрацією можливостей єдиної бази даних вакансій щодо пошуку та підбору роботи, вивчення сучасного та регіонального ринку праці, відвідування міжнародного ярмарку вакансій.

Серед учнів проводиться гра «Ким я хочу стати?», виставки малюнків «Моя майбутня професія», здійснюється ознайомлення зі світом сучасних професій у формах класних годин, перегляд мультфільмів про професії, фільми про ринок сучасних професій, в шкільних інформаційних центрах створюється банк даних «Азбука професій», екскурсійні виїзди на підприємства, до вищих навчальних закладів, віртуальні екскурсії до них.

В загальноосвітніх навчальних закладах у період проведення місячника з профорієнтації відбуваються бесіди, професійні ігри, вікторини, різноманітні конкурси, творчі завдання, години професійного інформування, презентації професій, консультації з використання «Профорієнтаційних терміналів», конкурси творів есе: «Вибір професії – вибір долі», «Професія майбутнього», оформлення альбомів «Люди різних професій», конкурси

малюнків, рольові ігри, з учнями 3-4 класів у співпраці з психологом соціальні педагоги проводять перші психологічні ігри; серед старшокласників втілюються ділові ігри: «Співбесіда з роботодавцем» - рольова гра щодо вироблення навичок ефективної самопрезентації, професійні ігри: «Вперед, у майбутнє!», «Хто є хто?», основною метою яких є надати можливість учасникам співставити свій образ із різними професіями на основі знань учнів один про одного; «Епітафія» - підвищення в учнів готовності свідомо вибудовувати свої життєві та професійні перспективи; «Подарунок» - допомога учасникам краще усвідомити деякі специфічні моменти професійної діяльності; «П'ять кроків» - підвищити готовність учасників виділяти пріоритети при плануванні своїх життєвих і професійних перспектив, а також готовність співставляти свої професійні цілі і можливості тощо; ігри-занурення, гра- подорож, квест-гра «Світ професій». Учні 11 класів роблять перші кроки у професію педагога через «Дні дублера», або «Дні самоврядування», які проводяться в школі. Випускники на практиці знайомляться з професією вчителя-предметника, педагога-психолога, соціального педагога. Для сприятливого професійного самовизначення проводяться тренінгові заняття: «Проблеми вибору», «Я у світі професій», «Уроки вибору професії», «Я обираю професію», «Мій життєвий вибір».

В інтернатних закладах для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, соціальними педагогами здійснюється супровід вихованців у процесі професійного вибору, але ускладнюється цей процес дитячими уявленнями про непрацюючих батьків, їх асоціальний спосіб життя. Завданнями соціально-педагогічної роботи у питанні професійного самовизначення стає формування позитивного ставлення до світу професій, людей праці, розуміння ролі праці в житті людини і суспільства, формування відповідального ставлення до роботи. Значну роль у професійному самовизначенні відіграють обладнані в загальноосвітніх школах-інтернатах майстерні, створені гуртки, спортивні бази, підсобні господарства. Зокрема, у

Миколаївській школі-інтернаті є своє підсобне хазяйство, де працюють вихованці разом із вчителями, працюють 30 гуртків за інтересами; у Херсонській школі-інтернаті результатами профорієнтаційної роботи є 100% працевлаштування випускників 9-х і 11-х класів [185].

Головна мета соціально-педагогічної роботи з професійного самовизначення полягає у поступовому формуванні внутрішньої готовності до усвідомленої і самостійної побудови, коригування та реалізації перспектив свого розвитку (професійного, життєвого й особистісного), а також готовності до саморозвитку і самостійного знаходження особистісне значущих смислів у конкретній професійній діяльності [98]. Тобто, вихованці шкіл-інтернатів окрім відповіді на запитання «Ким бути?» мають давати відповідь на запитання «Яким бути?». До речі, останнє запитання стосується не тільки професійного самовизначення.

Відбувається співпраця із ЦСССДМ з питань профорієнтації та працевлаштування, а саме бронювання робочих місць для випускників загальноосвітніх шкіл-інтернатів, запрошуються юристи для загальних бесід та консультативної роботи з питань трудового законодавства. Позитивну роль відіграє залучення старшокласників до діяльності, наближеної до вибраної професії.

Унаслідок своїх професійних обов'язків, соціальний педагог здійснює просвітницьку роботу серед педагогічного колективу, яка дає можливість вчителям розвивати свою соціально-педагогічну компетентність через оволодіння знаннями щодо успішної соціалізації та розвитку дитини. У межах такої соціально-педагогічної роботи використовуються тренінгові заняття, семінари тощо.

До професійних обов'язків соціального педагога в межах організаційно-методичного напрямку належить ведення документації, розробленої Українським науково-методичним центром практичної психології і соціальної роботи НАПН України: річний план роботи, тижневий план роботи, журнал щоденного обліку роботи, соціальний

паспорт класу/школи, картка обліку роботи з дитиною/учнем/студентом, графік роботи, циклограма, інформаційне повідомлення, посвідчення соціального педагога, акт оцінки потреб дитини [279].

Форми та методи соціально-педагогічної роботи з учнями організаційно-технологічного періоду за окресленими напрямками відображені у Додатку 3.

Отже, у організаційно-технологічний період актуальним стало використання технології «Оцінки потреб дитини та сім'ї», поглиблене вивчення соціального інтелекту дітей, визначення рівня соціальної зрілості старшокласників загальноосвітніх навчальних закладів тощо. Характерним для профілактичної та корекційної роботи стала спрямованість на подолання дистантності дітей з батьками, інтернет-залежності, кібербулігу, запобігання торгівлі людьми. Відмінною ознакою цього періоду стало впровадження інклюзивної освіти в загальноосвітніх навчальних закладах, здійснення соціально-педагогічної роботи не лише з учнями з особливими освітніми потребами, але й з батьками та вчителями, які викладають в класах з інклюзивною формою навчання; надання соціально-педагогічних послуг дітям-переселенцям та їхнім родинам; учням, батьки яких є учасниками АТО, поранені, зниклі безвісти або загинули внаслідок бойових дій, що перебувають у складних життєвих обставинах тощо.

2.4 Перспективи розвитку соціально-педагогічної роботи в загальноосвітніх навчальних закладах України

Розвиток соціально-педагогічної роботи в загальноосвітніх навчальних закладах (з вересня 2017 р. заклади середньої освіти) України відбувається протягом декількох десятиліть. Для вирішення соціальних завдань у кожному з періодів розвитку соціально-педагогічної роботи було розроблено значну кількість нормативних і правових документів, вітчизняних програм, розроблені методичні рекомендації, впроваджено міжнародні стандарти. До соціально-педагогічної роботи з учнями долучаються ЦСССДМ, недержавні,

громадські та благодійні організації. Постійно відстежується забезпеченість фахівцями у психологічній службі та визначаються пріоритетні напрями її діяльності.

За умов конфліктної ситуації в країні збільшується кількість випадків насильства, самогубств, жорстокого відношення до дітей. Показник щодо поширення бійок серед дітей та підлітків у 2015 р. становив 71%, приниження зі сторони інших учнів – 50%, словесних образ зі сторони вчителів – 31%, відбирання особистих речей – 24%. Важливою є думка учнів щодо організації ефективної профілактичної роботи, спрямованої на зменшення кількості правопорушень і злочинів. Найбільш дієвими в плані зниження кількості правопорушень і злочинів визнані дітьми заходи щодо формування правової культури (67%), покращення психологічного клімату в класі (66%), впровадження якісних профілактичних програм і надання правової інформації стосовно наслідків скоєння злочинів (по 64% відповідно) [325].

За результатами діяльності органів освіти і науки обласних та Київської міської державних адміністрацій МОН України надало аналітичні матеріали за 2015-2016 н.р., де констатувалось, що кількість спеціалістів психологічної служби становила 22705 працівників, тобто 54,48% від їх нормативної потреби. Середній відсоток забезпеченості навчальних закладів соціальними педагогами по Україні становить 46,19%. Загальноосвітні навчальні заклади, які знаходяться в місті, забезпечені на 65,55%, а сільські – на 37% [247], що свідчить про збільшення кількості соціальних педагогів майже на 3% та 4% відповідно, з 3317 осіб у 2007 р. до 7003 осіб у 2017 р.. Проте, згідно даних МОН України [241] забезпеченість соціальними педагогами залишається вкрай низькою – 46,31%. Забезпеченість психологічної служби фахівцями відображена у Додатку Г.

Звернень за 2015-2016 н.р., до працівників психологічної служби надійшло майже удвічі більше – 3014130, ніж за попередній рік, що говорить про відвищення рівня довіри і необхідність існування працівників

психологічної служби, зокрема у загальноосвітніх навчальних закладах. Серед тих, хто звертався є батьки, педагоги, учні, громадські організації та державні установи. Актуальними проблемами, що обговорювались з соціальними педагогами, були питання щодо допомоги дітям та сім'ям у складних життєвих обставинах та проблема професійного самовизначення дитини [242].

За даними всеукраїнського моніторингу «Ефективність функціонування психологічної служби та ставлення учасників навчально-виховного процесу до результатів діяльності працівників психологічної служби», що проводився відповідно до листа МОН України від 13.08.2015 р. № 1/9-389 Українським науково-методичним центром практичної психології та соціальної роботи НАПН України, соціальні педагоги у 40% зосередили свою увагу на роботі з дітьми і сім'ями АТО, у 33% – з внутрішньо переміщених сімей та близько 30% з батьками означених сімей.

У листі МОН України «Про забезпечення навчальних закладів практичними психологами і соціальними педагогами та організацію у 2016-2017 н.р. належного психологічного супроводу учасників навчально-виховного процесу» [242] зазначається про збільшення чисельності людей, що скоюють суїцид, або зробили його спробу; про збільшення кількості випадків протиправної поведінки, булінгу та кібербулінгу.

Було запропоновано посилення допомоги у проблемі адаптації дітей до навчального закладу, у запобіганні конфліктам в учнівських колективах, у профілактичній роботі щодо запобігання торгівлі людьми; зміцнення міжсекторальної та міжвідомчої взаємодії у забезпеченні повноцінного соціального розвитку дітей та підлітків (службою у справах дітей, центрами зайнятості населення, ЦСССДМ).

Так, згідно листа МОН України «Про забезпеченість психологічної служби системи освіти України та пріоритетні напрями діяльності у 2017-2018 навчальному році» [241] велика кількість звернень до психологічної служби стосувалась питання готовності до подолання складних життєвих

ситуацій учнями. Тобто, з'являється необхідність навчити дітей долати стрес та напругу, розкривати свій внутрішній потенціал. Такі завдання мають сприяти формуванню соціальної, громадянської та здоров'язбережувальної компетентностей, які виділені у Концепції реалізації державної політики у сфері реформування загальної середньої освіти «Нова українська школа» на період до 2029 року» [315]. Це означає, що соціально-педагогічні проблеми існують, робота соціального педагога є затребуваною, кваліфікованому соціальному педагогу сучасного закладу загальної середньої освіти державою відведено відповідальну роль у житті дітей та підлітків.

Підтвердженням цього є ст. 76 Закону України «Про освіту» [292], яка присвячена психологічній службі та соціально-педагогічному патронажу у системі освіти. В ній зазначається, що соціально-педагогічний патронаж здійснюється соціальними педагогами і сприяє взаємодії закладів загальної освіти, сім'ї і суспільства у вихованні здобувачів освіти (раніше учнів), їх адаптації до умов соціального середовища, забезпечує консультативну допомогу батькам.

Соціально-педагогічний патронаж є вкрай актуальним у процесі виникнення соціокультурних та економічних проблем. Так, сьогодні в Україні існує декілька питань соціального спрямування, які потребують вирішення: медіа та гендерна освіта учнів, інклюзивна освіта, наставництво.

Медіаосвіта учнів відображається у «Концепції впровадження медіаосвіти в Україні», була схвалена постановою Президії НАПН у травні 2010 р. і вироблена на період до 2020 р. У документі головним завданням вбачається формування медіакультури особистості завдяки запобіганню вразливості людини до медіанасильства і медіа-маніпуляцій, втечі від реальності у віртуальний світ, поширення медіазалежностей.

В контексті нашого дослідження медіаосвіта має охоплювати дітей закладу загальної освіти, педагогічний колектив, батьків учнів та сприяти критичному і адекватному сприйняттю інформації учасниками освітнього процесу з різних джерел її потрапляння. Впровадження медіаосвіти

передбачає факультативні курси, гурткову, студійну та інші форми роботи, які можуть забезпечити її ефективність.

Особливо актуальною є медіаосвіта у зв'язку зі значною кількістю сучасних дітей, які стають активними користувачами соціальних мереж та, зокрема, перебувають у групах смерті: «Біжи або помри», «Кити плывуть нагору», «Розбуди мене о 4.20», «Море китів», «50 днів до мого...», «Синій кит», «Червона сова». Така ініціативність породжує небезпеку у кіберпросторі, яка у результаті призводить до суїциду підлітків.

Тому, одним з основних завдань соціальних педагогів закладів загальної середньої освіти ми вважаємо діагностичну та профілактичну роботу з учнями та їхніми батьками у вигляді групових та індивідуальних бесід, консультацій для виявлення дітей «групи ризику», схильних до аутоагресії, дітей з низькою самооцінкою, які постійно перебувають у конфлікті з однолітками, ізольовані від спілкування з однокласниками чи з батьками та перебувають з будь-яких причин у депресії. Вважаємо, що нагальним є пояснення дітям про можливість та причини виникнення депресивних станів у будь-якої людини, що депресія – це хвороба, яку можна і необхідно вилікувати. Робота має бути надзвичайно коректною, ненав'язливою. Учні мають знати, що у період депресії поведінка людини завжди змінюється, тому важливим є своєчасно її помітити і повідомити про це батькам, соціальному педагогу, класному керівнику. Особлива увага повинна звертатися на дітей із сімей, в яких вже було виявлено суїцид або його спроби. Соціально-педагогічна робота з профілактики суїциду має бути спрямована на підвищення самооцінки учнів, на розуміння сенсу та цінності життя, сприймання проблем як тимчасову подію. В той же час учням необхідно розуміти, що прохання про допомогу не є слабкістю. Для цього можуть бути використані класні години чи години соціального педагога «Я чую тебе», «Відверта розмова», «Зиск та ризики у мережевих іграх», «Небезпечні квести у соціальних мережах», «Я щаслива людина?», форум-театри, презентації щодо соціальних груп, які навпаки можуть сприяти

розкриттю здібностей та розвитку дитини, залучення дітей до волонтерського руху тощо. Волонтерська діяльність учнів є надзвичайно корисною як для самих волонтерів, так і для тих, хто потребує допомоги у побудові соціальних відносин, набутті нових знань та практичних навичок, відчутті необхідності своєї праці.

Години соціального педагога не можуть спрямовуватися на розкриття дій, які використовували діти, що вже створили страшні вчинки. Не можна викликати цікавість у дітей, які не перебувають і не цікавляться даними групами у соціальних мережах. Велике значення має небайдужість учнів, які здогадуються або знають про інтерес до небезпечних захоплень серед своїх друзів, однокласників. Слід наголошувати на необхідності повідомляти про такі випадки задля своєчасного втручання і попередження суїциду дітей.

При виявленні депресивних та схильних до суїциду учнів закладів загальної освіти соціальному педагогу важливо знайти саме ту людину, якій довіряє учень, може поділитися з нею своїми переживаннями. Щира розмова може знизити емоційне напруження і подивитись на проблему з іншої сторони. Це могло б заспокоїти дитину, відволікти від нав'язливих думок про самогубство. Слід також звертати увагу на дітей, що вживають наркотичні та психотропні речовини. Вони теж є в «групі ризику» щодо суїцидальних проявів.

На батьківських зборах, при проведенні консультацій необхідно наголошувати на доречності відслідковувати сайти, групи та аккаунти, ігри, фільми, телевізійні програми, якими захоплюються їхні діти. Контролювати цей процес можливо за допомогою особисто створених акаунтів під вигаданими іменами. Важливо підкреслювати, що відчуття своєї значимості з'являється у дитини тільки у тих випадках, коли батьки цікавляться її життям, захоплюються спільними справами, спільними змістовними прогулянками. Важливо збільшити зайнятість дітей в позаурочний час: домашні справи, заняття спортом, гуртки за інтересами, сумісні читання книжок тощо.

На наше переконання, у питаннях кібербезпеки може допомагати активна співпраця учнів зі шкільними поліцейськими та представниками кіберполіції, які з правової точки зору можуть дати кваліфіковану консультацію з приводу бездумного перебування в Інтернет-мережі, звернень про допомогу (у яких ситуаціях, коли, до кого і як звертатися), спілкування з незнайомцями в соціальних мережах (кого можна мати за друзів, які фото та відеоматеріали особистого життя доречно викладати в мережу Інтернет, як використовувати геоданні, користуватися чатами) та інше. Для подолання залежності від Інтернет-мережі результативними будуть тренінги, бесіди, години спілкування, рольові ігри, батьківські лекторії. Систематичні зустрічі навчають учнів правилам спілкування з представниками поліції. Слід зазначити, що такі зустрічі можливі завдяки Угоді про партнерство між Міністерством внутрішніх справ України та Міністерством освіти і науки України від 29 лютого 2016 р.

Маємо відмітити, що в деяких школах Закарпаття створюються «служби шкільних копів» з числа учнів закладів загальної середньої освіти, які на початковому етапі фіксуватимуть порушення на перервах в школі, виявлятимуть злісних прогульників і тих, хто постійно запізнюється на уроки, хто віддає перевагу шкідливим звичкам. Представники шкільних копів матимуть змогу бути присутніми на педагогічних радах, братимуть участь в шкільній Раді щодо профілактики порушень. Серед завдань патрульної поліції Закарпаття стоїть навчання шкільних копів правилам поведінки на дорозі, популяризація здорового способу життя. І вже на останньому етапі буде можливість спільного пішого патрулювання вулиць. Передбачається, що така співпраця дасть можливість прибрати бар'єр недовіри, який існує між суспільством і поліцією, допоможе у професійному самовизначенні деяких учнів. Головне, з нашої точки зору, щоб кожна дитина за її бажанням мала змогу спробувати себе у новій для себе ролі. Таке нововведення мало би превентивну та корекційну функцію щодо шкідливих звичок, бродяжництва, жорстокості, насильства у шкільному середовищі.

Там, де шкільні копи ще не працюють, вкрай необхідне співробітництво шкільних поліцейських із соціальними педагогами та шкільними колективами закладів загальної середньої освіти у питаннях профілактики правопорушень, насильства, шкідливих звичок тощо. Залучення представників ювенальної превенції дасть змогу поширювати інформацію на батьківських зборах щодо можливих наслідків бродяжництва, жебракування, крадіжок дітей. Необхідним є інформування батьків або осіб, що їх замінюють, про можливість притягнення їх до адміністративної відповідальності за невиконання батьківських обов'язків щодо виховання (ст.184 Кодексу України про адміністративні правопорушення).

Маємо констатувати той факт, що у закладах загальної середньої освіти навчаються учні, батьки яких з різних причин не надто цікавляться життям своїх дітей, які не мають порозуміння та довірливих відносин, батьки яких постійно на заробітках в інших областях чи за кордоном (дистантні сім'ї), перебувають на військовій службі за контрактом; учні, батьки яких позбавлені права виховувати своїх дітей тощо. У таких життєвих обставинах, на наше переконання, наставництво як офіційна форма допомоги дітям теж могла б дати свої позитивні результати у розвитку здібностей дитини, реалізації її інтересів, у професійному самовизначенні; наданні дитині доступної інформації про її права та обов'язки; формуванні у дитини практичних навичок, спрямованих на адаптацію її до самостійного життя, зокрема щодо вирішення побутових питань, розпорядженні коштами, отриманні освітніх, соціальних, медичних, адміністративних та інших послуг; ознайомленні дитини з практиками сімейного і суспільного спілкування та подолання складних життєвих ситуацій; сприянні становленню дитини як відповідальної, успішної особистості; формуванні у дитини навичок здорового способу життя, тобто соціально зрілої особистості. Такі вкрай важливі питання для дітей на законодавчому рівні сьогодні можна вирішити за допомогою Закону «Про внесення змін до Закону України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та

дітей, позбавлених батьківського піклування» [227], який передбачає наставництво поки що тільки над дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування.

Надзвичайно необхідною наразі є освіта дітей з особливими освітніми потребами (інклюзивна освіта) у закладах загальної середньої освіти України. Вона гарантується на законодавчому рівні у новому Законі «Про освіту» [292], де зазначається про розвиток інклюзивного освітнього середовища у закладах освіти, найбільш доступних і наближених до місця проживання осіб з особливими освітніми потребами; про психолого-педагогічні послуги та психолого-педагогічний супровід дітей з особливими освітніми потребами.

На шляху збільшення соціальних зв'язків, подолання бар'єрів та перешкод у соціалізації, комунікації, навчанні дітей з особливими освітніми потребами, загальноосвітні навчальні заклади приєдналась до Всеукраїнського проекту «Створення безпечного інклюзивного середовища в навчальних закладах і громадах» з використанням методики «Коло друзів». Мета цієї методики полягає у позбавленні класних колективів від ізольованих чи відторгнених дітей внаслідок заохочення на взаємну підтримку, співробітництво учнів. Соціальний педагог при цьому координує та контролює «кола друзів» на спільних зустрічах, де обговорюються усі переваги та труднощі у роботі. Не зважаючи на те, що проект впроваджено у грудні 2015 р., вже є перші позитивні результати. Педагоги та батьки відзначають, що життя дітей стало більш активним, кола їх спілкування поширились, з'явилася впевненість у тому, що невирішених проблем не буває. Відчуваються позитивні зміни не тільки у школярів, які потребували підтримки, а й у дітей, які висловили бажання її надати: збільшилась їх соціальна активність, самостійність, виріс рівень відповідальності, з'явилося відчуття особистої значимості у колі друзів. Тому вважаємо цей досвід позитивним і таким, що має бути впровадженим у заклади загальної середньої освіти України.

Не менш затребуваною є гендерна освіта. Про це свідчить розроблена

Стратегія упровадження гендерної рівності та недискримінації у сфері освіти «Освіта: гендерний вимір – 2020», у якій говориться про створення гендерночутливого освітнього середовища як одного з критеріїв ефективності освітньої діяльності.

На нашу думку, виконання означеного завдання слід розпочинати з соціально-педагогічної роботи з адміністрацією, педагогічним колективом та батьками учнів закладів загальної середньої освіти. Важливим є розуміння потреб, інтересів, уподобань кожної дитини незалежно від її статі, що дозволить формуванню і наданню рівних можливостей для вільної самореалізації кожної дитини. Робота з педагогічним колективом та батьками може виконуватися у формі індивідуальних консультацій, для просвіти батьків існують батьківські збори, для педагогів – педагогічні ради, засідання методоб'єднання, семінари, різноманітні спільні з дітьми шкільні заходи. Необхідною умовою є спростування гендерних стереотипів про те, що дівчинки слабкіші за хлопчиків, хлопчик обов'язково має заступатися за дівчинку у скрутній ситуації, хлопчик має заробляти гроші та орієнтуватися на створення кар'єри; а головне завдання дівчини в житті – вдало вийти заміж і опікуватися тільки сім'єю.

Зауважимо, що гендерні стереотипи присутні у профорієнтаційній роботі із старшокласниками, де хлопцям пропонується вибір професії, пов'язаний із розумовою та фізичною працею, дівчатам здебільше зі сферою послуг, освітою, медициною і торгівлею. Очевидно, що підпорядковуючи професійну орієнтацію під стать дитини, створюються умови, які заважають повноцінній творчій самореалізації, створюється стереотипне бачення щодо вибору професії, майбутньої діяльності взагалі.

З такої точки зору слід розглядати виховання школярів та школярок на «години соціального педагога» у питаннях підготовки до сімейного життя, у розрізі виконання домашніх зобов'язань. Тобто, слід наголошувати, що хатня робота може бути розподілена на всіх членів родини, не зважаючи на стать, і це дає можливість вивільнити час для різних інших цікавих справ.

У роботі з дітьми доречними мають стати рольові ігри, які розкривають моделі поведінки кожного у родині. Це може дати інформацію для корекційної роботи у вигляді індивідуальних консультацій з дітьми та їхніми батьками. Необхідно підкреслити, що робота з батьками має особливе значення, оскільки в першу чергу родина визначає ціннісні орієнтації дитини. Важливо навчити батьків приймати дитину такою, як вона є; розуміти саме її потреби та всіляко намагатися задовольняти їх.

Необхідною у створенні гендерночутливого середовища має стати робота з адміністрацією та педагогічним колективом закладу загальної середньої освіти. Це стосується питання шкільної форми дівчаток, відмінної від хлопчиків, та зачісок; розподілу за статтю на уроках з деяких дисциплін (безпека життєдіяльності, фізичне виховання, трудове виховання, військова справа). На сьогодні педагогічний колектив заохочує дітей до типової гендерної поведінки. При цьому діти майже ніколи не граються у змішаних за статтю групах. Це один із способів сформувати у дітей уявлення про статі як діаметрально протилежні [169, с. 42]. Навіть на уроках фізичного виховання, покликаних начебто задовольнити потребу дітей у русі, вчительська роль полягає в тому, щоб визначити, коли і як саме можна (треба) рухатись [169, с. 37]. Враховуючи вищезазначене, пропонується: на уроках приділяти однакову увагу як дівчатам, так і хлопцям; приводити приклади чоловічих та жіночих історій; використовувати ілюстрації з позиції гендерної рівності; уникати стереотипів, в тому числі й у питаннях щодо вибору професії. У позаурочний час слід сприяти фізичній активності серед учнівства незалежно від статі, що тягне за собою некатегоричність у виборі шкільної форми та рівні можливості щодо фізичного розвитку дівчат та хлопців. Доречними у роботі з вчительством можуть стати тренінги та семінари з гендерної освіти.

Слід також звернути увагу на той факт, що підходи до освіти в сучасній Україні постійно оновлюються. У сучасних закладах загальної середньої освіти України передбачено «перехід від школи знань до школи

компетентностей». Однією з таких компетентностей має стати соціальна компетентність, яка передбачає зокрема адаптацію дитини до шкільного середовища, подолання конфліктних ситуацій, непорозумінь серед всіх учасників освітнього процесу закладів загальної середньої освіти. Важливими формами роботи у процесі примирення за взаємним бажанням сторін знайти вихід із ситуації вважаємо поширення і впровадження в усі заклади загальної середньої освіти шкільної медіації, яка дає можливість опанувати правила конструктивної поведінки в конфліктних ситуаціях, сформувати навички безконфліктної поведінки.

Іншою цікавою технікою у закладах загальної середньої освіти може стати відновна практика «Коло»: коло цінностей, вирішення проблем, прийняття рішень, тематичні, коло на батьківських зборах, що сприяють залученню зацікавлених людей до активної участі в обговоренні ситуації, що склалася, та прийнятті рішень. Завдяки цій практиці можуть ставати міцними та дружніми стосунки у трикутнику учні-вчителі-батьки. Цінним є те, що в «Колі» кожен має можливість щиро висловлювати свою думку та бути почутим. Його варто використовувати у випадках існування чималої кількості можливих варіантів вирішення важливого питання та обрання найкращого варіанту із запропонованих. Така практика має стати в нагоді також у класах з інклюзивним навчанням.

Таким чином, вважаємо за доцільне звернути увагу на нові виклики суспільного життя, розширити напрями соціально-педагогічної роботи, впроваджувати інноваційні форми та методи соціально-педагогічної роботи в усі заклади загальної середньої освіти. Продовжувати дієву взаємодію працівників психологічної служби та соціально-педагогічного патронажу з представниками системи соціального захисту, благодійних та громадських організацій, поліції, інших установ і організацій у питаннях профілактичної роботи, у справі надання необхідної допомоги різним категоріям дітей, їхнім батькам та педагогічному колективу.

Висновки до розділу 2

У розділі розкрито зміст, форми та методи соціально-педагогічної роботи в загальноосвітніх навчальних закладах з дітьми, їхніми батьками та педагогічними колективами за визначеними періодами. Дослідження соціально-педагогічної практики дозволило виокремити основні напрями соціально-педагогічної роботи в загальноосвітніх навчальних закладах: діагностичний, охоронно-захисний, консультативний, профілактичний, корекційний, організаційно-методичний. Пріоритетні парадигми, нормативно-правові документи, матеріали загальноосвітніх навчальних закладів, плани та аналітичні звіти з виховної роботи педагогічних колективів, звіти соціальних педагогів допомогли окреслити зміст, форми та методи соціально-педагогічної роботи у визначених періодах розвитку соціально-педагогічної роботи (Додаток К).

Пошуково-адаптаційний період (1980–1992) соціально- педагогічної роботи в загальноосвітніх навчальних закладах України характеризується узгодженістю зусиль і вимог школи, сім'ї, громадськості, трудових колективів у вихованні молодого покоління.

У роботі висвітлено основні форми та методи соціально-педагогічної роботи пошуково-адаптаційного періоду: методи документалістики; опосередкованого вивчення; спостереження; бесіди; опитування; інтерв'ювання; анкетування; тестування; години спілкування; соціометричні методи дослідження; написання творів: «Де працюють мої батьки», «Що мені найбільше подобається», «Наша сім'я». У профілактичній та корекційній роботі з «важковиховуваними», «педагогічно занедбаними» учнями використовувались індивідуальні та групові форми, серед яких поширеними були бесіди, лекції, відбувалось залучення дітей до гурткової роботи за інтересами, туристичні походи, відвідування музеїв тощо. У професійному визначенні учнів та їх подальшому працевлаштуванню допомагали екскурсії на підприємства та до організацій., виготовлення різних стендів та стінгазет професійної спрямованості.

Соціально-педагогічна робота загальноосвітнього навчального закладу у цей період характеризується епізодичністю, відсутністю цілісності та була покладена на класних керівників.

Нормативно-методичний період (1993–2005) соціально- педагогічної роботи у загальноосвітніх навчальних закладах співпадає із початком демократичних перетворювань в Україні. Він відзначається: розвитком соціальних послуг, спрямованих на соціально-педагогічну підтримку дітей, розвиток власних потенцій у вихованців інтернатних закладів, успішну адаптацію та соціалізацію учнів; профілактикою та корекцією девіантності, недопущенням проявів насильницької поведінки, попередженням трудової міграції та явища торгівлі людьми, формуванням правової свідомості.

У цей період новими формами та методами соціально-педагогічної роботи стали тренінги, шкільні театри, брифінги, метод «рівний-рівному», соціальна реклама. Зазначено, що найвідповідальніша роль соціального педагога – «захисник прав та законних інтересів дітей», а його основне завдання – реалізація права дитини жити в сім'ї шляхом упровадження технології реінтеграції.

Організаційно-технологічний період (2006–2014) соціально- педагогічної роботи в загальноосвітніх навчальних закладах характеризується підвищенням якості соціальних послуг дітям та їхнім батькам, педагогічним колективам, оновленням сучасними технологіями роботи, переглядом соціально-педагогічного наповнення напрямів роботи соціального педагога. У цей період розпочалося діагностування соціальної обдарованості учнів загальноосвітніх навчальних закладів, проводилася просвітницька, консультативна робота з батьками учнів щодо прийняття дорослими обдарованості дитини. Принципово новою формою роботи у досягненні взаємопорозуміння між учасниками освітнього процесу стала медіація.

У межах реалізації права кожної дитини на освіту в загальноосвітніх навчальних закладах почали створювати класи з інклюзивним навчанням.

Враховуючи збільшення кількості сімей, які опинилися в складних життєвих обставинах внаслідок воєнних конфліктів, вимушеного переміщення, втрати годувальника родини чи житла, у організаційно-технологічний період соціально-педагогічної роботи в загальноосвітніх навчальних закладах розпочалася робота з учнями вимушено переміщених осіб; учнями, батьки яких є учасниками АТО, поранені, зниклі безвісти або загинули внаслідок бойових дій тощо.

Було визначено перспективи соціально-педагогічної роботи, які передбачають медіа та гендерну освіту учнів, упровадження інклюзії в усі заклади загальної середньої освіти, наставництво.

Результати дослідження висвітлено в таких публікаціях автора: [27; 28; 30; 31; 32; 33; 36; 38; 39; 40; 41; 42; 45; 46; 47].

ВИСНОВКИ

У дисертації висвітлено теоретичне обґрунтування та практичне розв'язання проблеми становлення та розвитку соціально-педагогічної роботи в загальноосвітніх навчальних закладах України (кінець XX – початок XXI століття).

Результати проведеного дослідження засвідчили досягнення мети та розв'язання поставлених завдань і дали змогу зробити такі *висновки*:

1. У дисертації реалізовано нові ідеї щодо становлення та розвитку соціально-педагогічної роботи в загальноосвітніх навчальних закладах України (кінець XX – початок XXI століття), а саме: суспільна зумовленість, суб'єктність соціально-педагогічної роботи, вдосконалення напрямів, змісту, форм та методів соціально-педагогічної роботи відповідно до нормативно-правової бази.

За результатами теоретичного аналізу визначено парадигми (когнітивно-інформаційна, компетентнісна, особистісна, культурологічна), що уможливило цілісно і системно висвітлити поступ соціально-педагогічної роботи в загальноосвітніх навчальних закладах України у визначених хронологічних межах дослідження.

Поняттєво-термінологічний аналіз дав змогу уточнити сутність поняття «соціально-педагогічна робота в загальноосвітньому навчальному закладі», що розглядається як діяльність із забезпечення потреб, прав дітей та їхніх сімей, створення сприятливих умов для формування їхньої безпечної поведінки, розвитку соціальної активності.

2. Розроблено періодизацію розвитку соціально-педагогічної роботи в загальноосвітніх навчальних закладах України кінця XX – початку XXI століття.

Аналіз історіографії та джерельної бази дослідження дозволив визначити критерії та розробити періодизацію розвитку соціально-педагогічної роботи в загальноосвітніх навчальних закладах України у визначених межах дослідження.

У визначенні хронологічних меж генези соціально-педагогічної роботи в Україні враховано складність відмежування початку і кінця означеного соціально-педагогічного явища оскільки парадигми, напрями, зміст цієї роботи розвиваються у тісному взаємозв'язку двох домінант: соціальної і педагогічної. Нормативно-правова база у цьому контексті не завжди була вирішальною щодо змін у соціально-педагогічній роботі. Періодизація є умовною і характеризує специфіку проблеми дослідження та розроблена за критерієм суспільно-правової зумовленості генези соціально-педагогічної роботи.

Виокремлено три періоди розвитку соціально-педагогічної роботи в загальноосвітніх навчальних закладах України (кінець XX – початок XXI століття): I період – пошуково-адаптаційний (1980–1992), II період – нормативно-методичний (1993–2005), III період – організаційно-технологічний (2006–2014). У межах кожного періоду розкрито сутнісні особливості розвитку соціально-педагогічної роботи в загальноосвітніх навчальних закладах в означених хронологічних межах.

3. Схарактеризовано напрями, зміст та форми соціально-педагогічної роботи в загальноосвітніх навчальних закладах України в означених хронологічних межах наукових пошуків. З'ясовано пріоритетні напрями соціально-педагогічної роботи в загальноосвітніх навчальних закладах: діагностичний, охоронно-захисний, консультативний, профілактичний, корекційний, організаційно-методичний.

Виявлено, що в пошуково-адаптаційний період (1980–1992) соціально-педагогічна робота характеризувалась забезпеченням зв'язків загальноосвітнього навчального закладу, сім'ї та громадськості на вдосконалення роботи з «важковиховуваними», «педагогічно занедбаними» учнями, подолання у них шкідливих звичок, здійснення соціально-правового захисту. На правовому рівні у цей період було офіційно затверджено посаду соціального педагога (1991).

У нормативно-методичному періоді (1993–2005) закладено основи правової бази соціально-педагогічної роботи в загальноосвітніх навчальних закладах; схарактеризовано взаємопов'язані напрями діяльності школи та інших інститутів суспільства у системі соціального виховання: передача соціального досвіду учням і створення умов для їх повноцінної самореалізації, самовиховання, ресоціалізації і соціальної реабілітації, подолання соціальної дезадаптації учнів.

Організаційно-технологічний період (2006–2014) характеризується започаткуванням інклюзивних підходів до навчання та виховання учнів з особливими освітніми потребами, адаптації дітей до навчального закладу, врахування їхніх особливостей у навчально-пізнавальній діяльності. У завданнях та змісті роботи соціального педагога актуалізовано питання щодо запобігання конфліктів в учнівських колективах засобами медіації, зміцнення міжсекторальної та міжвідомчої взаємодії з метою забезпечення повноцінного соціального розвитку учнів.

Висвітлено ефективні форми та методи соціально-педагогічної роботи, що набули поширення у пошуково-адаптаційний період: бесіди, опитування (батьків, вчителів, однокласників, друзів), інтерв'ювання; години спілкування, кінолекторії; радіогазети; екскурсії; клуби правових знань; виставки творчих робіт учнів, акції тощо. У нормативно-методичний період активно запроваджувалися анкетування, тестування, «мозкові штурми», інтерактивні семінари, ерудит-шоу, інформаційно-пізнавальні години, турніри правознавців, вікторини; фестивалі, імітаційні ігри, метод «рівний-рівному», брифінги, народні університети, вітрини зі спеціальною літературою, театралізовані форми, виставки-конкурси. Організаційно-технологічний період характеризувався інтерактивністю форм та методів соціально-педагогічної роботи: ігрові форми з використанням методу наслідування, бесіди/тренінги щодо толерантного ставлення до людей з обмеженими можливостями, тижні солідарності, мейнстрімінг, місячники

профорієнтаційної роботи, ярмарки вакансій, міні-майданси, квест-ігри, благодійні акції.

4. Визначений досвід впровадження змісту, форм та методів роботи соціального педагога в загальноосвітньому навчальному закладі дав можливість окреслити перспективи подальшого розвитку: медіаосвіта учнів, що сприятиме критичному та адекватному сприйняттю учнями інформації з різних джерел; попередження суїцидальної поведінки підлітків, які є активними користувачами соціальних мереж; створенням гендерночутливого шкільного середовища, що регламентується прийнятою Концепцією Державної соціальної програми забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків; активна співпраця соціальних педагогів зі шкільним поліцейським та представниками кіберполіції. Особлива увага приділяється учням з сімей, що перебувають в складних життєвих обставинах, сімей тимчасово переміщених осіб, сімей учасників антитерористичної операції.

Проведене дослідження не вичерпує усіх аспектів означеної проблеми. Предметом подальших наукових розвідок може стати вивчення зарубіжного досвіду професійної діяльності фахівців соціальної сфери з дітьми, порівняльний аналіз вітчизняних здобутків соціально-педагогічної роботи із зарубіжними у досліджуваний період, виявлення особливостей соціально-педагогічної роботи з дітьми різних вікових груп.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Агаркова Н. І. Педагогічні умови забезпечення соціально-правового захисту старшокласників : автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.05 «Соціальна педагогіка». Київ, 2002. 20 с.
2. Айвс Р., Федорова О. Пособие по формированию жизненных навыков в воспитательных учреждениях. Страсбург, 2004. 98 с.
3. Актуальні проблеми формування здорового способу життя учнівської та студентської молоді : матеріали Всеукр. наук.-практ. конференції, присвяченої 5-річчю факультету психології та соціальної роботи (м. Ніжин, 14-16 листопада 2007 року) / за ред. А. І. Конончук. Ніжин : Вид-во НДУ ім. Гоголя, 2007. 263 с.
4. Аналітичний звіт «Життєвий шлях випускників інтернатних закладів, дитячих будинків сімейного типу та прийомних сімей» (за результатами соціологічного опитування) / О. М. Балакірева, І. М. Чернін, О. М. Хмелевська [та ін.]. Київ, 2010. 106 с.
5. Андреева Г. М. Социальная психология : учеб. для высш. шк. Москва : Аспект Пресс, 1999. 375 с.
6. Антоняк Н. Зовнішня трудова міграція батьків як причина соціального сирітства дітей // Соціальна педагогіка : теорія і практика. 2007. № 2. С. 105–110.
7. Артеменко З. В. Азбука форм воспитательной работы : справочник. Минск : Новое знание, 2001. 315 с.
8. Артюшкіна Л. М., Поляничко А. О. Специфіка професійної діяльності соціального педагога загальноосвітньої школи-інтернату для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування // Практична психологія та соціальна робота. 2004. № 2 (59). С. 42–47.
9. Баженов В. Г. За місцем проживання // Радянська школа. 1980. № 12. С. 52–56.
10. Баркер Дж. Парадигмы мышления : как увидеть новое и преуспеть в меняющемся мире / пер. с англ. Москва : Альпина Бизнес Брукс,

2007. 187 с.

11. Батку І. Г., Мартынчик Е. Г. Соціально-правові фактори подолання антиобщественного поведіння підлітків: на матеріалах МССР. Кишинев : Штиинца, 1988. 203 с.
12. Беженар Г. Булінг: підліткове насильство в школі // Школа. 2012. № 2. С. 75–83.
13. Безпалько О. В., Зверева І. Д., Т. Г. Веретенко Соціальна педагогіка : навч. посіб. Київ : Академвидав, 2013. 312 с
14. Безпалько О. В. Соціальна педагогіка: схеми, таблиці, коментарі : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Київ : Центр учбової літератури, 2009. 208 с.
15. Беляев В. И. Современные подходы в историко-педагогических исследованиях. // Педагогика. 1999. № 6. С. 19.
16. Белоліпцева О. В. Соціально-педагогічна робота з сім'ями, які опинилися в складних життєвих обставинах : навч.-метод. посіб. для студ. вищ. пед. навч. закл. Харків : С.А.М., 2014. 76 с.
17. Білоусова В. О. Теорія і методика гуманізації відносин старшокласників у позаурочній діяльності загальноосвітньої школи : навч. посіб. Київ : ІЗМН, 1997. 190 с.
18. Бобрицька В. І. Теоретичні і методичні основи формування здорового способу життя у майбутніх учителів у процесі вивчення природничих наук : автореф. дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.04 «Теорія та методика професійної освіти». Київ, 2006. 40 с.
19. Богатикова О. Н. Формирование правовой культуры младших подростков в общеобразовательной школе : дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 «Теория и история педагогики». Пенза, 2003. 161 с.
20. Болгаріна В. Виховання: пошук культурної парадигми // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді : зб. наук. пр. : в 2-х кн. Кн. 1. Київ : Ін-т проблем виховання АПН України, 2002. С. 26–30.

21. Бордовская Н. В. Педагогика : учеб. пособ. СПб. : Питер, 2006. 304 с.
22. Борисова О. Ф. Формирование социальной компетентности детей дошкольного возраста : автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07 «Теория и методика дошкольного образования». Челябинск, 2009. 20 с.
23. Борьба с преступностью несовершеннолетних в условиях научно-технического прогресса : межвуз. сб. науч. тр. Свердловск, 1982. 128 с.
24. Бухтатий О. Є. Інформаційно-комунікативна парадигма розвитку сучасного суспільства // Публічне управління: теорія та практика : зб. наук. пр. Асоціації докторів наук з державного управління. Харків : Вид-во «ДокНаукДержУпр», 2012. № 1(9). С. 158–166.
25. Вайнола Р. Х. Педагогічні засади особистісного розвитку майбутнього соціального педагога в процесі професійної підготовки : автореф. дис.... д-ра пед. наук: 13.00.04 «Теорія та методика професійної освіти». Київ, 2009. 46 с.
26. Василенко О. М. Соціально-педагогічні умови адаптації молодших школярів з особливими потребами до навчання в загальноосвітній школі : автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.05 «Соціальна педагогіка». Луганськ, 2010. 20 с.
27. Веретенко Т. Г., Белоліпцева О. В., Веретенко І. М. Підготовка соціальних педагогів до попередження адитивної поведінки підлітків в загальноосвітньому навчальному закладі // Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах Європи та Азії : матеріали XII Міжнар. наук.-практ. інтернет-конференції, (30-31 березня 2015 р.) : зб. наук. пр. Переяслав-Хмельницький, 2015 р. С. 116–117.
28. Веретенко І. М. Волонтерська діяльність в загальноосвітніх навчальних закладах України // Economics, science, education: integration and synergy : матеріали міжнародної наук.-практ. конференції (м. Братислава, 18-21 січня 2016 року): у 3-х т. Київ: Вид-во «Центр навчальної літератури», 2016. Т.1. С. 28–29.

29. Веретенко І. М. Діяльність соціального педагога з сім'ями в загальноосвітніх навчальних закладах // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка. Сер. Педагогічні науки. Чернігів : ЧНПУ, 2012. Вип. 104. Т.1. С. 57–60.
30. Веретенко І. М. Збереження та зміцнення здоров'я учнів в загальноосвітніх навчальних закладах у період 1991-2005 роки // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка (педагогічні науки). № 1 (306) лютий 2017. Частина III. С. 221–227.
31. Веретенко І. М. Зміст соціально-педагогічної роботи в загальноосвітньому навчальному закладі у період 2006-2015 роки // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Сер. Педагогічні науки Луганськ : ЛНУ ім. Т.Г. Шевченка, 2016 №1. Ч.I С. 13–21.
32. Веретенко І. М. Інновації у соціально-педагогічній роботі загальноосвітніх навчальних закладів // International scientific professional periodical jornal «THE UNITY OF SCIENCE» / publishing office Beranovych str., 130, Czech Republic- Prague, 2016. P. 24–26.
33. Веретенко І. М. Інтеграція дітей з особливостями психофізичного розвитку в середовище загальноосвітнього навчального закладу // Соціально-педагогічна діяльність у сфері дозвілля: проблеми та перспективи : матеріали Всеукр. наук.-теорет. конф., присвяченої 85-річчю ХДАК, (6 листопада 2014 р.) / під ред. проф. А. Рижанової [та ін.]. Харків : ХДАК, 2014. С. 65–67.
34. Веретенко І. М. Культурологічний підхід у соціально-педагогічній роботі з учнівською молоддю в загальноосвітньому навчальному закладі // Současná ukrajinistika. Problémy jazyka, literatury a kultury : Olomoucké sympozium ukrajinistů střední a východní Evropy (25-27.8.2016) / Univerzita Palackého v Olomouci, 2016. S. 651–656.
35. Веретенко І. М. Нормативно-правове забезпечення соціально-

- педагогічної роботи в умовах загальноосвітнього навчального закладу // Педагогіка та психологія : зб. наук. пр. / за заг. ред. акад. І. Ф. Прокопенка, проф. С. Т. Золотухіної. Харків : Вид-во ТОВ «Щедра садиба плюс», 2015. Вип. 48. С. 24–31.
36. Веретенко І. М. Підготовка соціальних педагогів до здійснення соціально-педагогічної профілактики в умовах ЗНЗ // Актуальные вопросы развития экономики и профессионального образования в современном обществе : материалы XII Междунар. молодежной науч.-практ. конференции, (Екатеринбург, Алматы, Харьков, Елабуга 18 марта 2015 г.): в 2-х т. Екатеринбург: РГППУ, 2015. Т.2. С. 348–351.
 37. Веретенко І. М. Соціально-педагогічна діяльність соціального педагога в закладах освіти // Сучасна сім'я та соціальні інституції: шляхи партнерської взаємодії : матеріали Всеукр. наук.-практ. конференції. Київ : Київ. ун-т імені Бориса Грінченка, 2012. С. 45–48.
 38. Веретенко І. М. Соціально-педагогічна допомога громади у зміцненні сімейних цінностей в Україні // Новая формула науки-2011: материалы I международной науч.-практ. конференции молодых исследователей. Барановичи : РИО БарГУ, 2012. С.120–121.
 39. Веретенко І. М. Соціально-педагогічна профілактика девіантної поведінки дітей та учнівської молоді // Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах Європи та Азії : матеріали XIX Міжнар. наук.-практ. інтернет-конференції, (30 – 31 жовтня 2015 р.) : зб. наук. пр. Переяслав-Хмельницький, 2015 р. С. 63–65.
 40. Веретенко І. М. Соціально-педагогічна робота в загальноосвітніх школах-інтернатах для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування // Молодий вчений : наук. журн. (педагогічні науки). № 5 (45) травень, 2017 р. Херсон : Гельветика, С. 292–295.
 41. Веретенко І. М. Соціально-педагогічна робота з кібербезпеки учнів загальноосвітніх навчальних закладів України // Концептуальні шляхи

- розвитку: педагогічні науки. Матеріали Міжнародної наук.-практ. конференції (м. Дніпро, 12-13 травня 2017 року). Херсон : Видавничий дім «Гельветика», 2017. С. 104–106.
42. Веретенко І. М. Соціально-педагогічна робота з профілактики насильства щодо дітей // Дитинство без насилля : суспільство, школа і сім'я на захисті прав дітей : зб. матеріалів Міжнар. наук.-практ. конференції / за заг. ред. проф. О. Кікінеджі. Тернопіль : Стереарт, 2014. С. 628–630.
 43. Веретенко І. М. Соціально-педагогічна робота з сім'єю у загальноосвітніх навчальних закладах // Соціально-педагогічна підтримка сім'ї з дитиною : матеріали Всеукр. наук.-практ. семінару (м. Запоріжжя, 20 березня 2014 р.). Запоріжжя : ЗНУ, 2014. С. 15–16.
 44. Веретенко І. М. Сучасні парадигми соціально-педагогічної роботи // Науковий вісник Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. Сер. Педагогіка та психологія: зб. наук. пр. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2014. Вип. 687. С. 25–30
 45. Веретенко І. М. Традиції підтримки сім'ї в українських громадах // Соціальна педагогіка : теорія та практика. 2012. №4. С. 95–101.
 46. Веретенко І. М. Формування ненасильницької поведінки в учнів загальноосвітніх навчальних закладів України // Сучасні підходи до формування професійної самосвідомості фахівців соціальної сфери в умовах реалізації гендерної політики в Україні : матеріали Регіональної наук.-практ. конференції (23 березня 2017 року, Харків-Куряж) / Комунальний заклад «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради ; за заг. ред. Г. Ф. Пономарьової. Харків : ФОП Петров В. В., 2017. С. 170–173.
 47. Веретенко І. М. Функціональний підхід соціального педагога в роботі загальноосвітнього навчального закладу // Культура та інформаційне суспільство XXI століття : матеріали Всеукр. наук.-теорет. конф. молодих учених (24-25 квітня 2014 р.) / під ред. проф. В. М. Шейка [та

- ін.]. Харків : ХДАК, 2014. С. 46–47.
48. Вершловский С. Махлин М. Что важно знать педагогу о семье школьника // Воспитание школьников. 1991. № 2. С. 3–5.
 49. Вильямс Д. Г., Вильямс Б. М. Торговый хаос 2. 2-е изд. Москва : ИК«Аналитика», 2005. 237 с.
 50. Виховуємо сімейні цінності у вихованців шкіл-інтернатів : метод. посіб. / Л. В. Канішевська, С. О. Свириденко, Л. В. Кузьменко [та ін.]. Харків : Друкарня Мадрид, 2015. 176 с.
 51. Віценко В. Книги – помічники у виборі професії // Радянська школа. 1989. № 3. С. 25–27.
 52. Воронов Б. Предупреждение нарушений несовершеннолетних // Воспитание школьников. 1991. № 5. С. 3–4.
 53. Ворощук О. Інклюзивне навчання в загальноосвітній сільській школі // Гірська школа Українських Карпат. 2014. № 11. С. 197–199.
 54. Гега П., Доля Л. Криміногенна ситуація в Україні за роки незалежності // Прокуратура. Людина. Держава. 2004. № 12. С. 83–92.
 55. Глазиріна В. Неповнолітні: проблеми, досвід, виконання // Радянська школа. 1987. № 1. С. 52–55.
 56. Говорун Т. В. Конструювання гендеру в когнітивній парадигмі // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». 2010. Вип. 14: Психологія і педагогіка. URL: <http://nbuv.gov.ua> (дата звернення 15.02.14).
 57. Головченко В. В. Правове виховання учнівської молоді – на рівень сучасних вимог // Радянська школа. 1983. № 12. С. 45–47.
 58. Голоцван О. А., Ворник Б. М. Прояви турботу і обачливості : навч.-метод. посіб. Київ : Наш час, 2007. 232 с.
 59. Горащук В. П. Теоретичні і методологічні засади формування культури здоров'я школярів : автореф. дис. ... д-ра пед наук: 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки». Харків, 2004. 60 с.
 60. Горбач М. С., Карікаш В.І. Характеристика і програма вивчення

- старшокласника // Радянська школа. 1983. № 1. С. 38–42.
61. Гриценко Л. І., Лунченко Н. В., Ерстенюк О. В. Профілактична робота в навчальних закладах з протидії торгівлі людьми : метод. рек. з використ. навч. матеріалу (фільм «Станція призначення – ЖИТТЯ» для дітей та молоді 16-19 років). Київ : Видавничий дім «АДЕФ – Україна», 2007. 52 с.
 62. Гуляр О. О. Взаємодія школи і соціальних служб у роботі з неблагополучними сім'ями // Педагогічна освіта: теорія і практика. Психологія. Педагогіка: зб. наук. пр. Київ : Київ. ун-т імені Б. Грінченка, 2009. № 11. Спец. вип. Ч. 1. С. 55–59.
 63. Гурьянова А. В. Компетентнісний підхід в освіті. URL: <http://festival.1september.ru>. (дата звернення 15.02.14).
 64. Гусак Н. І. Підготовка юнаків-старшокласників до виконання соціальних ролей чоловіка та батька : дис. ... канд. пед. наук: 13.00.05 «Соціальна педагогіка». Луганськ, 2005. 208 с.
 65. Детский фонд – фонд доброты // Аргументы и Факты. 1987. 21 ноября (№ 47). URL: <http://www.aif.ru/archive/1649142> (дата звернення 06.10.15).
 66. Діти «групи ризику»: психологічні, соціальні та правові аспекти. Київ : КМДА. Служба у справах неповнолітніх, 2001. 192 с.
 67. Довідка обласного науково-методичного центру практичної психології та соціальної роботи за результатами моніторингу обізнаності дітей та підлітків про засоби профілактики ВІЛ/СНІДу, стан просвітницько-профілактичної роботи в закладах освіти області з проблеми ВІЛ-інфекції та СНІДу (2011/2012 н. р.) Чернівецької області. URL: <http://zavantag.com>. (дата звернення 5.05.15).
 68. Докторович М. О. Формування соціальної компетентності старшого підлітка з неповної сім'ї : автореф дис. ... канд. пед. наук: 13.00.05 «Соціальна педагогіка». Київ, 2007. 21 с.
 69. Драпкін Б., Благінін М. На безіменній висоті // Радянська школа. 1989.

- № 7. С. 20–24.
70. Дроздов О. Феномен третирування в школі: шляхи вирішення проблеми // Соціальна психологія. 2007. № 6. С. 124–132.
 71. Дугин А. Г. Философия традиционализма. Москва : Арктогея, 2002. 624 с.
 72. Дьоміна І. С. Причини та умови виникнення і шляхи подолання важковиховуваності // Радянська школа. 1983. № 5. С. 37–42.
 73. Енциклопедія для фахівців соціальної сфери / за заг. ред. І. Д. Зверєвої. Київ, Сімферополь : Універсум, 2012. 536 с.
 74. Ерасов Б. С. Социальная культурология : учеб. для студ. высш. учеб. завед. 3-е изд., доп. и перераб. Москва : Аспект Пресс, 2000. 591 с.
 75. Євграфова Л. Виховання родинних взаємин в умовах школи-інтернату // Радянська школа. 1987. № 9. С. 83–84.
 76. Жеребецький Ю. Освітні зв'язки з Україною // Українознавство. 2006. № 12. С. 322–330.
 77. Жуков Ю. М., Петровская Л. А., Растянников П. В. Диагностика и развитие компетентности в общении : практ. пособ. Киров : Эниом ; Москва : изд-во МГУ, 1991. 96 с.
 78. Журба К. О. Вивчення стану вихованості культури гідності у молодших підлітків // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді : зб. наук. пр. Кіровоград : РВВ КДПУ ім. Винниченка, 2012. Вип. 16. Кн.1(16). С. 69–75.
 79. Забезпечення рівних можливостей та прав дітей в умовах зростання ризиків бідності населення. Державна доповідь про становище дітей в Україні за підсумками 2009 р. / А. Г. Зінченко, Т. Ф. Алексєєнко, С. Ю. Аксьонова [та ін.]. Київ : Бланк-Прес, 2010. 152 с.
 80. Завацька Л. М. Технології професійної діяльності соціального педагога : навч. посіб. для ВНЗ. Київ : Видавничий Дім «Слово», 2008. 240 с.
 81. Завгородня Т. К. До питання про становлення активної життєвої позиції

- старшокласників // Радянська школа. №10. 1982. С. 43–49.
82. Завгородня Т. К. Успіх починається із співробітництва // Радянська школа. 1987. № 5. С. 46–50.
 83. Заверико Н. В. Соціальна педагогіка : навч. посіб. Запоріжжя : Запорізький національний університет, 2011. 260 с.
 84. Заверико Н. В. Сучасні підходи до профілактики адиктивної поведінки підлітків у загальноосвітньому закладі // Соціальна педагогіка: теорія та практика. 2008. № 2. С. 61–66.
 85. Зайцева З., Гуляр О. Взаємодія школи і соціальної служби в роботі з неблагополучними сім'ями // Сучасні підходи та моделі розв'язання проблеми попередження правопорушень, наркоманії серед учнівської і студентської молоді : зб. наук. статей та матеріалів передового досвіду. Київ : ІЗМН, 1997. С. 89–95.
 86. Запобігання відхиленням у поведінці школярів / Б. С. Кобзар, Є. І. Петухов, І. О. Литвинов [та ін.]. Київ : Вища школа, 1992. 143 с.
 87. Запобігання торгівлі людьми та експлуатації дітей : навч.-метод. посіб. / К. Б. Левченко, О. А. Удалова, І. М. Трубавіна [та ін.]. Київ : Міленіум, 2005. 210 с.
 88. Зарубінська І. Б. Теоретико-методичні основи формування соціальної компетентності студентів вищих навчальних закладів економічного профілю : автореф. дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.04 «Теорія та методика професійної освіти». Київ, 2011. 39 с.
 89. Заславец Г. Школьный магазин // Воспитание школьников. 1990. № 4. С. 5–7.
 90. Зверєва І. Д. Соціально-педагогічна робота з дітьми та молоддю в Україні: теорія і практика : моногр. Київ : Правда Ярославичів, 1998. 393 с.
 91. Зеленов Є., Назаренко В. Динаміка ціннісних орієнтацій підлітків у Луганську // Освіта на Луганщині. 1998. № 1(7). С. 17–20.
 92. Зимівець Н. В. Соціально-педагогічні технології формування

- відповідального ставлення до здоров'я в учнівській молоді : автореф. дис. ... канд. пед наук: 13.00.05 «Соціальна педагогіка». Луганськ, 2008. 22 с.
93. Знаємо та реалізуємо свої права : навч.-метод. посіб. / С. Ф. Константинов, Я. М. Квітка, Ж. В. Савич [та ін.]. Київ : Наш час, 2007. 224 с.
 94. Золотова Г. Д. Напрямки роботи соціального педагога з батьками щодо профілактики адитивної поведінки учнів // Соціальна педагогіка: теорія та практика. 2008. № 4. С. 57–61.
 95. Зятьєв С., Лозован М. Діти – квіти суспільства? // Учитель. 1998. № 2. С. 61–65.
 96. Информационный документ ООН «Насилие дома и в семье» (Regional Consultation for the UN Study on Violence Against Children, 5–7 July 2005). Ljubljana, Slovenia, 2005. 221 с.
 97. Іванюк Г.І. Соціально-педагогічні засади розвитку сільської школи в Україні (друга половина 50-х – 90-ті рр. XX століття) : автореф. дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.01 «Теорія та історія педагогіки». Київ, 2014. 40 с.
 98. Ігнатова О. І. Система роботи школи-інтернату з професійного самовизначення старшокласників // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді : зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський : Видавець ПП Зволейко Д. Г., 2012. Вип. 16. Кн. 2. С. 133–141.
 99. Інклюзивна школа: особливості організації та управління : навч.-метод. посіб. / А. А. Колупаєва, Н. З. Софій, Ю. М. Найда [та ін.]. Київ, 2007. 128 с.
 100. Іноземцева С. В. Організація соціально-педагогічної роботи з підлітками з особливими потребами в середніх навчальних закладах України (друга половина XX століття) : автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 «Теорія та історія педагогіки». Харків, 2009. 24 с.
 101. Інструктивно-методичні рекомендації щодо діяльності працівників

психологічної служби у 2012/2013 н. р. : лист МОНмолодьспорту України від 19.07.2012 р. №1/9-517. URL : [//https://docs.google.com](https://docs.google.com). (дата звернення 17.01.16).

102. Кабардов М. К. О диагностике языковых способностей // Психологические и психофизиологические исследования речи : сб. науч. тр. / отв. ред. Т. Н. Ушакова. Москва : ИЯ, 1985. С. 176–202.
103. Казаков Л., Колесов Д. Уберець школьників від наркоманії і токсикоманії // Воспитание школьников. 1991. № 6. С. 68–71.
104. Казаков Л. Профилактика наркоманії і таксикоманії школьников // Воспитание школьников. 1989. № 2. С. 138–143.
105. Канішевська Л. В. Організація соціально-культурної діяльності старшокласників шкіл-інтернатів з формування соціального досвіду // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді : зб. наук. пр. Кіровоград : ТОВ «Імекс-ЛТД», 2010. Вип. 14. Кн. 1. С. 116–124.
106. Канішевська Л. В. Реалізація педагогічних функцій загальноосвітніх шкіл-інтернатів у контексті підготовки вихованців до самостійної життєдіяльності // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді : зб. наук. пр. Кіровоград : РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2012. Вип. 16. Кн. 1. С. 81–88.
107. Капица С. Демографический переход и будущее человечества // Вестник Европы, 2007 – № 21. URL : [//http://magazines.russ.ru](http://magazines.russ.ru). (дата звернення 04.06.2013).
108. Караман О. Л. Соціально-педагогічні умови захисту дитинства в діяльності загальноосвітньої школи : автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.05 «Соціальна педагогіка». Луганськ, 2002. 31 с.
109. Карман Т. О. Взаємодія психолого-медико-педагогічних консультацій в забезпеченні рівного доступу до якісної освіти дітей з психофізичними порушеннями в закладах освіти міста // Мультидисциплінарний підхід як методологічна основа інклюзивного навчання : матеріали Всеукр.

- наук.-практ. конф. (м. Дніпропетровськ, 20-21 листопада 2012 р.) / уклад. : С. І. Васильковська, В. П. Мушинський, Н. В. Савельєва. Дніпропетровськ : Вид-во «Свідлер А. Л.». С. 179–186.
110. Карпенко О. Г. Соціальна педагогіка : підруч. / за ред. А. Й. Капської. 5-те вид. виправ. та доп. Київ : Центр учбової літератури, 2011. С. 21.
 111. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура / пер. с англ. ; под науч. ред. О. И. Шкаратана. Москва : ГУ ВШЭ, 2000. 608 с.
 112. Кастлер Г. Возникновение биологической организации / Кастлер Г. – Москва : Мир, 1967. – 92 с.
 113. Кеніз Л. Увагу статевому вихованню // Радянська школа. 1988. №11. С. 54–56.
 114. Кириленко С. В., Косарева Н. І. Книга класного керівника : довідково-методичне видання. Харків : Торсінг Плюс, 2005. 560 с.
 115. Кириленко С. В. Соціально-педагогічні умови формування культури здоров'я старшокласників : автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07 «Теорія та методика виховання». Київ, 2004. 21 с.
 116. Кириллов И. Потребление алкоголя и социальные последствия пьянства и алкоголизма // Вестник статистики. 1991. № 9. С. 62–68.
 117. Киричок В. А. Основи гуманістичної моралі : метод. посіб. Черкаси : Вид-во ЧОПОПП, 2009. 157 с.
 118. Киричук О. В. З історії методів вивчення дитячих колективів на Україні // Педагогіка. Київ, 1968. Вип. 7. С. 66.
 119. Кізь О. Б. Формування психологічної готовності вихованців інтернатних закладів до створення сім'ї : автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» Київ, 2003. 20 с.
 120. Кічук Я. В. Теоретичні і методичні засади формування правової компетентності майбутнього соціального педагога в умовах університетської педагогічної освіти : автореф. дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.04 «Теорія та методика професійної освіти». Одеса, 2010. 40 с.

121. Кліш П. А. Соціальне виховання підлітків у мікросоціумі : автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 «Теорія та історія педагогіки». Київ, 1993. 20 с.
122. Клішевич Н. А. Соціально-педагогічна робота з підлітками із делінквентною поведінкою (друга половина XX – початок XXI століття) : дис. ... канд. пед наук: 13.00.05 «Соціальна педагогіка». Київ, 2011. 243 с.
123. Кобзар Б. С., Є. П. Постовойтов Специфіка позаурочної виховної роботи з учнями шкіл-інтернатів для дітей-сиріт та дітей, які залишились без піклування батьків. Київ : Стилос, 1997. 231 с.
124. Коваль В. О. Особливості валеологічної підготовки майбутніх соціальних педагогів у вищих навчальних закладах : автореф. дис. ... канд. пед наук: 13.00.05 «Соціальна педагогіка». Луганськ, 2007. 21 с.
125. Коваль Л. Г., Звєєва І. Д., Хлебик С. Р. Соціальна педагогіка / Соціальна робота : навч. посіб. Київ : ІЗМН, 1997. 392 с.
126. Ковальчук Л. Г. Соціально-педагогічні умови профілактики торгівлі дітьми : автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.05 «Соціальна педагогіка». Київ, 2010. 22 с.
127. Ковчина І. М. Основи соціально-правового захисту особистості : навч.-метод. посіб. для студ. вищ. навч. закл. спец. «соціальний педагог». Київ : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. 297 с.
128. Ковчина І. М. Теорія та практика підготовки майбутніх соціальних педагогів до соціально-правової діяльності : автореф. дис. ... д-ра пед наук: 13.00.04 «Теорія та методика професійної освіти». Київ, 2008. 49с.
129. Козубовська І. В. Рання профілактика протиправної поведінки неповнолітніх (психолого-педагогічні аспекти) : дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.01 «Теорія та історія педагогіки». Ужгород, 1996. 422 с.
130. Козубовська І. В., Сагарда В. В., Товканець Г. В. Сім'я та проблеми відхилень у поведінці школярів // Сучасні правові проблеми

профілактики та розкриття злочинів, які скоюються неповнолітніми : матеріали міжвуз. наук.-практ. конф., (Донецьк, 26 квітня 2002 р.) / гол. ред. Ю. Л. Титаренко. Донецьк : ДІВС, 2002. С. 123–129.

131. Козубовська І. В., Сагарда В. В. Учителю – про психологічне забезпечення навчально-виховного процесу : навч. посіб. Ужгород : Ужгородський держ. ун-т, 1992. 106 с.
132. Колупаєва А. А., Савчук Л. О. Діти з особливими освітніми потребами та організація їх навчання : наук.-метод. посіб. Київ : Видавнича група «АТОПОЛ», 2011. 274 с.
133. Компетентнісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи: бібліотека з освітньої політики / за заг. ред. О. В. Овчарук. – Київ : «К.І.С.», 2004. 112 с.
134. Конвенція про права дитини від 20.11.1989 (із змінами). URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_021. (дата звернення 10.07.2013).
135. Кондратова О. М., Рожкова М. В. Виховання соціально-адаптованої особистості в умовах школи-інтернату // Таврійський вісник освіти. 2014. № 1(45). Ч. 1. С. 125–130.
136. Концепція формування позитивної мотивації на здоровий спосіб життя у дітей та молоді : затверджено наказом М-ва освіти і науки від 21.07.04 р. № 605 // Молодь за здоровий спосіб життя : щоріч. доповідь Президенту України, Верхов. Раді України, Каб. Міністрів України про становище молоді в Україні (за підсумками 2009 р.) / [редкол.: Н. Ф. Романова (голова) та ін.]. Київ : СПД Крячун Ю. В., 2010. С. 26.
137. Корнієнко І. О. Методологічні засади профілактики алкоголізму в загальноосвітній школі // Науково-методичні засади діяльності психологічної школи : навч.-метод. посіб. : в 2-х т. Київ : Ніка-центр, 2005. Т. 2. С. 5–19.
138. Корчова Г. Л. Соціально-педагогічні умови профілактики статевих девіацій старшокласників : автореф дис. ... канд. пед. наук: 13.00.05

- «Соціальна педагогіка». Київ, 2006. 20 с.
139. Костюк Г. С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості. Київ : Радянська школа, 1989. 608 с.
 140. Кравець В. П. Теорія і практика підготовки учнівської молоді до сімейного життя : автореф. дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.01 «Теорія та історія педагогіки». Київ, 1997. 49 с.
 141. Кравчук Л. Л. Шляхи формування активної життєвої позиції учнів // Радянська школа. 1980. № 12. С. 14–18.
 142. Краевский В. В. Воспитание или образование? // Педагогика. 2001. № 3. С. 3–10.
 143. Краснова Н. П., Харченко Л. П. Методика роботи соціального педагога : навч. посіб. Луганськ : ЛДПУ, 2001. Ч. II. 112 с.
 144. Кривошеєва Г. Л. Формування культури здоров'я студентів університету : автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04 «Теорія та методика професійної освіти». Луганськ, 2001. 20 с.
 145. Кузьменко Л. В. Сутність свідомого ставлення старшокласників шкіл-інтернатів до своїх базових прав та обов'язків // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді : зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський : Видавець ПП Зволейко Д. Г., 2011. Вип. 15. Кн. 2. С. 98–105.
 146. Кузьміна О. В. Класифікаційний підхід до характеристики моделі формування життєвої компетентності учнів загальноосвітніх шкіл-інтернатів // Духовність особистості: методологія, теорія і практика : зб. наук. пр. Луганськ : Вид-во Східноукр. нац. ун-ту ім. В. Даля, 2011. Вип. 4 (45). С. 116–128.
 147. Кулеша М. М. Стиль педагогічного спілкування вчителя початкових класів школи-інтернату як чинник мотивації учіння дітей : автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія». Івано-Франківськ, 2004. 20 с.
 148. Кульневич С. В. Педагогика самоорганизации: феномен содержания :

моногр. Воронеж, 1997. 235 с.

149. Культура життєвого самовизначення : програма інтегративного курсу для учнів загальноосвітніх навчальних закладів : глосарій понять та термінів / наук. кер. та ред. І. Д. Зверєва. Київ : Златограф, 2003. 88 с.
150. Культура життєвого самовизначення : програма інтегративного курсу для учнів загальноосвітніх навчальних закладів. / наук. кер. та ред. І. Д. Зверєва. Київ : СТ-Друк, 2003. – 88 с.
151. Кумарина Г. Ф. Дети «группы риска» // Советская педагогика. 1991. № 10. С. 17–23.
152. Кун Т. Структура научных революций / пер. с англ. И. З. Налетова ; общ. ред. пер. С. Р. Микулинского и Л. А. Марковой. Москва : АСТ, 2003. 606 с.
153. Купина Н. М. Погляд на сучасну сім'ю // Освітнянин. 2002. № 1. С. 20–22.
154. Лактионова Г. М. Пол как фактор различий в ценностных ориентациях старшеклассников // Актуальные проблемы социализации девушек-подростков: сборник научных статей. Киев : А.Л.Д., 1995. С. 36 – 41.
155. Лактіонова Г. М. Теоретико-методичні основи соціально-педагогічної роботи з жіночою молоддю в умовах великого міста : автореф. дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.05 «Соціальна педагогіка». Київ, 1999. 35 с.
156. Леонтьев А. А. Коммуникативность: пришло или прошло ее время? // Иностранные языки в школе. 1991. № 5. С. 22–23.
157. Лисенко С. А., Веретенко І. М. Особливості професійної підготовки соціальних педагогів до діяльності в загальноосвітніх навчальних закладах на сучасному етапі // Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології. 2015. № 6 (50). С. 232–240.
158. Липский И. А. Понятийный аппарат и парадигмы развития социальной педагогики // Педагогика. 2001. № 10. С. 13–20.
159. Ліщинська О. А. Модель формування адиктивного потенціалу особистості // Практична психологія та соціальна робота. 2013.

- № 3. С. 1–9.
160. Лютий В. П. Профілактика правопорушень неповнолітніх як напрям соціальної роботи // Соціальна педагогіка: теорія та практика. 2012. № 2. С. 54–61.
 161. Лютий В. П. Соціальна робота з групами девіантної поведінки : навч. посіб. Київ : Академія праці та соціальних відносин, 2000. 50 с.
 162. Лях Т. Л. Комікси у профілактичних програмах // Соціальний педагог. 2014. № 1(85). С. 4–11.
 163. Лях Т. Л. Соціально-педагогічна діяльність студентських волонтерських груп : дис. ... канд. пед. наук: 13.00.05 «Соціальна педагогіка». Київ, 2009. 306 с.
 164. Ляхова Н. В. Педагогическое обеспечение формирования социальной компетентности студентов педагогического ВУЗа : дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 «Теория и история педагогики». Красноярск, 2008. 159 с.
 165. Максименко С., Максименко М., Главник О. Адаптація дитини до школи. Київ : Мікрос-СВС, 2003. 111 с.
 166. Максимова Н. Ю., Толстоухова С. В. Соціально-психологічні аспекти профілактики адиктивної поведінки підлітків та молоді. Київ : ДЦСССМ, 2000. 200 с.
 167. Мантуров О. С. Альтернативные модели структурирования социальности // Известия Уральского государственного университета. Сер. 3: Общественные науки. 2011. № 2 (91). С. 11–27.
 168. Мардахаев Л. В. Социальная педагогика : учеб. Москва : Гардарики, 2003. 269 с.
 169. Марценюк Т. О. Гендер для всіх. Виклик стереотипам. Київ : Основи, 2017. 256 с.
 170. Матвійчук О. Роль психологічної діагностики в системі проектування соціального розвитку особистості учня: аналіз, закономірності, перспективи // Практична психологія та соціальна робота 2001. № 8. С. 5–8.

171. Мачехина О. Н. Педагогические условия развития социальной компетентности старшеклассников: проектно-контекстный подход : автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 «Общая педагогика, история педагогики и образования». Москва, 2007. 24 с.
172. Меликсетян А. С. Социальные причины аморального поведения несовершеннолетних // Советская педагогика. 1991. № 4. С. 75–80.
173. Методичні рекомендації щодо взаємодії педагогічних працівників у навчальних закладах та взаємодії з іншими органами і службами щодо захисту прав дітей : лист МОН України від 28.10.14 р. № 1/9-557. URL: <http://zakinppo.org.ua>. (дата звернення 09.01.16).
174. Минский М. Фреймы для представления знаний / пер. с англ. Москва : Энергия, 1979. 151 с.
175. Мирочник Б. Эксперимент: введена должность освобожденного класного руководителя // Воспитание школьников. 1990. № 5. С. 53–54.
176. Міщик Л. І. Соціальна педагогіка : навч. посіб. Київ : ІЗМН, 1997. 139 с.
177. Моделювання інноваційних систем навчання й виховання обдарованих дітей: теорія і практика : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Харків, 24 березня 2005 р.). Харків : Оперативна поліграфія, 2013. 254 с.
178. Молодь за здоровий спосіб життя : щорічна доповідь Президенту України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України про становище молоді в Україні (за підсумками 2009 р.) / [редкол.: Н. Ф. Романова (голова) та ін.]. Київ : СПД Крячун Ю. В., 2010. 156 с.
179. Москаленко В. В. Соціальна психологія : підруч. Київ : Центр учбової літератури, 2008. 688 с.
180. Мудрик А. В. Социальная педагогика : учеб. для студ. высш. учеб. завед. 6-е изд., перераб. и доп. Москва : Изд. центр «Академия», 2007. 224 с.
181. Назарова И. Б. Возможности и условия адаптации сирот // Социс. 2001.

№ 4. С. 70–77.

182. Найда Ю. М., Ткаченко Л. М. Стандарти громадсько-активної школи: соціальна інклюзія : навч.-метод. посіб. Київ : ТОВ «Видавничий дім «Плеяди», 2014. 68 с.
183. Наказ Міністерства освіти СРСР «Про організатора позакласної та позашкільної виховної роботи» від 30.04.86 р. за №92. Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти УРСР, №17. Київ : Радянська школа, 1986. С. 3–5.
184. Наказ Міністерства освіти УРСР «Про затвердження положення про батьківський комітет загальноосвітньої школи» від 11.09.86 за № 296 Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти УРСР, №22. Київ : Радянська школа, 1986. С. 3–7.
185. Наточій А. М. Соціально-психологічні проблеми професійної орієнтації вихованців загальноосвітніх шкіл-інтернатів України // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді : зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський : Видавець ПП Зволейко Д. Г., 2012. Вип. 16. Кн. 2. С. 330–337.
186. Національний звіт «Зведена III та IV періодична національна доповідь про реалізацію Україною положень Конвенції про права дитини». Київ : Держ. ін-т розвитку сім'ї та молоді, 2007. 181 с.
187. Никитин В. А. Начала социальной педагогики : учеб. пособ. Москва : Академия, 1998. 288 с.
188. Овчарова Р. В. Справочная книга социального педагога. Москва : ТЦ «Сфера», 2001. 480 с.
189. Овчарук О. Компетентності як ключ до оновлення змісту освіти // Стратегія реформування освіти в Україні : рекомендації з освітньої політики. Київ : К.І.С., 2003. С. 13–37.
190. О дополнительных мерах по дальнейшему улучшению воспитательной работы с учащимися общеобразовательных школ : Решение коллегии Министерства просвещения УССР от 19.03.1980 г. Збірник наказів та

- інструкцій Міністерства освіти Української РСР, №11. Київ: Радянська школа, 1980.
191. Окремі питання організації навчального процесу у 2014 -2015 н/р : лист МОН України від 04.09.2014 р. № 1/9-443 URL: [//http://old.mon.gov.ua/ua/about-ministry/normative/2779-](http://old.mon.gov.ua/ua/about-ministry/normative/2779-). (дата звернення 12.04.2015).
 192. Окушко Т. К. Формування соціальної компетентності підлітків у дитячому об'єднанні. URL: [//http://www.stationline.org.ua](http://www.stationline.org.ua). (дата звернення 09.01.16).
 193. Ольшанская Н. А. Техника педагогического общения : практикум для учителей и классных руководителей. Волгоград : Учитель, 2005. 74 с.
 194. Омельченко С. О. Теоретичні та методичні основи взаємодії соціальних інститутів суспільства з формування здорового способу життя учнів загальноосвітніх навчальних закладів : автореф. дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.05 «Соціальна педагогіка». Луганськ, 2008. 46 с.
 195. Оржеховська В. М. Проблеми алкоголізму та наркоманії серед неповнолітніх // Практична психологія та соціальна робота. 1998. № 6–7. С. 43–46.
 196. Оржеховська В. М. Стратегія педагогіки здорового способу життя // Педагогіка і психологія. 2006. № 4. С. 19–28.
 197. Осадча Л. В. Соціальна комунікація як об'єкт філософського аналізу : автореф. дис. ... канд. філософ. наук: 09.00.03 Соціальна філософія та філософія історії. Київ, 2010. 20 с.
 198. Основи законодавства України про охорону здоров'я : Закон України від 19.11.1992 р. № 2801-XII (із змінами). URL: [//http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2801-12](http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2801-12) (Дата звернення 05.04.14).
 199. Отрощенко Н. Л. Діяльність соціального педагога з профорієнтації учнів загальноосвітньої школи : автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.05 «Соціальна педагогіка». Луганськ, 2009. 22 с.
 200. Пальчевський С. С. Соціальна педагогіка : навч. посіб. Київ : Кондор,

2005. 560 с.

201. Панок В. Г. Інклюзивна освіта та завдання діяльності психологічної служби // Мультидисциплінарний підхід як методологічна основа інклюзивного навчання : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Дніпропетровськ, 20-21 листопада 2012 р.) / уклад.: С. І. Васильковська, В. П. Мушинський, Н. В. Савельєва. Дніпропетровськ : Вид-во «Свідлер А .Л.». С. 14–23.
202. Панок В. Г. Організація антинаркотичної профілактичної роботи в навчальних закладах // Науково-методичні засади діяльності психологічної школи : навч.-метод. посіб. : у 2-х т. Київ : Нікацентр, 2005. Т.2. С. 19–33.
203. Пахомова О. Методологічні підходи до проблеми розвитку соціальності дітей підліткового віку // Соціальна педагогіка: теорія та практика. 2007. № 2. С. 4–13.
204. Педагогічно-правова профілактика правопорушень серед учнівської молоді : наук.-метод. зб. статей / за заг. ред. В. П. Пастухова. Київ : ІЗМН, 1997. 248 с.
205. Першко Г. О. Підготовка соціальних педагогів до інтеграції дітей з особливостями психофізичного розвитку у середовище загальноосвітнього навчального закладу : автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.05 «Соціальна педагогіка». Київ, 2011. 20 с.
206. Петрочко Ж. В. Дитина у складних життєвих обставинах: соціально-педагогічне забезпечення прав : моногр. Рівне : Видавець О. Зень, 2010. 368 с.
207. Петрочко Ж.В. Теорія і практика соціально-педагогічного забезпечення прав дітей, які опинилися в складних життєвих обставинах: дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.05 «Соціальна педагогіка». Київ, 2011. 582 с.
208. Петько Л. Підлітки і туризм // Рідна школа. 1989. № 2. С. 35–40.
209. Пихтіна Н. П. Формування професійно-педагогічної готовності майбутнього вчителя до профілактики адиктивної поведінки : дис. ...

- канд. пед. наук: 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки». Київ, 2000. 210 с.
210. Підліток на порозі третього тисячоліття: психологічні аспекти кризових явищ у підлітковому середовищі Київ : КМДА, 2001. 44 с.
 211. Погребняк Е. П., Сірко Л. В. Соціально-педагогічна корекція важковиховуваного підлітка // Радянська школа. 1981. № 11. С. 19–26.
 212. Полищук В. И. Культурология : учеб. пос. Москва : Гардарики, 1999. 446 с.
 213. Положення про інспектора шкіл з охорони дитинства : затверджено наказом Міністерства освіти СРСР від 16.02.88 №21 // Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти УРСР. Київ : Радянська школа, 1988. № 16. С. 8–29.
 214. Положення про психологічний кабінет дошкільних, загальноосвітніх та інших навчальних закладів : наказ МОН України від 19.10.2001 р. № 691. URL: <http://www.uazakon.com>. (дата звернення 09.01.16)
 215. Положення про психологічну службу системи освіти України : наказ Міносвіти України від 01.07.93 № 230. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0101-93>. (дата звернення 09.01.16)
 216. Пометун О. І. Теорія і практика послідовної реалізації компетентнісного підходу в досвіді зарубіжних країн // Компетентнісний підхід у сучасній освіті : світовий досвід та українські перспективи: (Бібліотека з освітньої політики) / Н. М. Бібік, Л. С. Ващенко, О. І. Локшина [та ін.]. Київ : К.І.С., 2004. С. 16–25.
 217. Пометун О. І. Формування громадянської компетентності: погляд з позиції сучасної педагогічної науки // Вісник програм шкільних обмінів. 2005. № 23. С. 18–19.
 218. Попередження, виявлення і подолання випадків насильства в сім'ї та жорстокого поводження з дітьми : тренінговий курс / авт.-упоряд. : Т. В. Журавель., Н. М. Коробченко, О. М. Нікітіна, О. Ф. Сафронова.

- Київ : ТОВ «К.І.С.», 2010. 167 с.
219. Правосвідомість майбутнього вчителя: соціально-педагогічні засади формування : метод. рек. викладачу-науковцю, вчителю, соціальному педагогу, студенту / уклад. : Я. В. Кічук. Київ : Четверта хвиля, 2001. 71 с.
 220. Превентивна робота з молоддю за методом «рівний-рівному» : навч. посіб. / О. В. Безпалько, О. А. Голоцван, Н. В. Заверико [та ін.]. Київ : Навч. книга, 2002. 256 с.
 221. Причини інституалізації і майбутнє молодих людей, які залишають заклади державної опіки : тематичне дослідження. Київ : Дитячий Фонд ООН «ЮНІСЕФ», 2001. 48 с.
 222. Про вжиття додаткових заходів щодо профілактики та запобігання жорстокому поводженню з дітьми : наказ МОН України від 25.12.2006 р. № 844. URL: [//http://uazakon.com](http://uazakon.com). (дата звернення 09.01.16).
 223. Про визначення завдань працівників психологічної служби системи освіти в умовах інклюзивного навчання : лист Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України від 02.01.2013 р. № 1/9. URL: [//http://osvita.ua](http://osvita.ua). (дата звернення 09.01.16).
 224. Про виконання рішення колегії МОН України з питання «Про стан і перспективи розвитку психологічної служби системи освіти України» : наказ МОН України від 12.02.2004 р. № 386. URL: [//http://ua-info.biz/legal/baseqe/ua](http://ua-info.biz/legal/baseqe/ua). (дата звернення 12.01.16).
 225. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо усиновлення : Закон України від 10.04.2008 р. № 257-VI. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/257-17> (дата звернення 20.04.14).
 226. Про внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України : постанова КМ України від 26.08.2015 р. № 636. URL: [//http://www.mlsp.gov.ua](http://www.mlsp.gov.ua). (дата звернення 09.01.16).
 227. Про внесення змін до Закону України «Про забезпечення

- організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» : Закон України від 8.09.16 р. № 1504-VIII. – URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1504-19> (дата звернення 03.03.17).
228. Про внесення змін до Положення про психологічну службу системи освіти України : наказ МОН України від 07.06.2001р. № 439. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua>. (дата звернення 12.01.16).
229. Про внесення змін до Положення про психологічну службу системи освіти України : наказ МОН України від 02.07.2009 р. № 616. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua>. (дата звернення 12.01.16).
230. Про внесення змін і доповнень до Закону Української РСР «Про освіту» : Закон України від 23.03.1996 р. № 100/96-ВР. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua>. (дата звернення 17.01.16).
231. Про внесення змін і доповнень до нормативів чисельності практичних психологів та соціальних педагогів навчальних закладів : лист МОН України від 18.08.2003 р. № 1/9-385. URL: <http://www.static.klasnaocinka.com.ua>. (дата звернення 17.01.16).
232. Про внесення змін і доповнень до нормативів чисельності практичних психологів та соціальних педагогів навчальних закладів : лист МОН України від 15.06.2004 р. № 1/9-324. URL: <http://www.psycholog.zg5.ru>. (дата звернення 17.01.16).
233. Про впровадження інклюзивного навчання в загальноосвітніх навчальних закладах: реалії та перспективи : рішення Колегії МОНмолодьспорт України (Протокол № 2/3-2 від 1 березня 2013 року). URL: <http://osvita.ua>. (дата звернення 17.01.16).
234. Про впровадження факультативних курсів працівниками психологічної служби системи освіти : лист МОН України від 06.06.13 р. № 1/9-413. URL : <http://osvita.ua>. (дата звернення 23.12.15).
235. Про Державну національну програму «Освіта» («Україна XXI століття») : постанова КМ України від 03.11.1993 р. № 896. URL:

- [//http://zakon.rada.gov.ua](http://zakon.rada.gov.ua). (дата звернення 12.01.16).
236. Про Державну програму запобігання дитячій бездоглядності на 2003-2005 роки : Указ Президента України від 21.02.2003 р. № 154/2003. URL: [//http://zakon2.rada.gov.ua](http://zakon2.rada.gov.ua). (дата звернення 05.04.14).
 237. Про діяльність психологічної служби у 2013/2014 навчальному році: Лист МОН України від 08.07.13 р. № 1/9-479. URL: [//http://docs.google.com](http://docs.google.com). (дата звернення 12.01.16)
 238. Про додаткові заходи щодо запобігання дитячій бездоглядності : Указ Президента України від 28.01.2000 р. № 113/2000. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua>. (дата звернення 12.01.16).
 239. Про додаткові заходи щодо захисту прав та законних інтересів дітей : Указ Президента України від 04.05.2007 р. № 376/2007. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/376/2007>.(дата звернення 09.01.16).
 240. Про додаткові невідкладні заходи щодо створення сприятливих умов для життєдіяльності осіб з обмеженими фізичними можливостями : Указ Президента України від 18.12.2007 р. № 1228/2007. URL: [//http://zakon3.rada.gov.ua](http://zakon3.rada.gov.ua). (дата звернення 09.01.16).
 241. Про забезпеченість психологічної служби системи освіти України та пріоритетні напрями діяльності у 2017-2018 навчальному році : лист МОН України від 28.07.2017 р. № 1/9-414. URL: [//http://osvita-mk.org.ua/2017-2018/metod/psikhologi_17-18.pdf](http://osvita-mk.org.ua/2017-2018/metod/psikhologi_17-18.pdf) (дата звернення 20.10.17).
 242. Про забезпечення навчальних закладів практичними психологами і соціальними педагогами та організацію у 2016-2017 н. р. належного психологічного супроводу учасників навчально-виховного процесу : лист МОН України від 20.07.2016 №1/9-383. URL: <http://www.psyua.com.ua>. (дата звернення 20.10.17).
 243. Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування : Закон України від 13.01.05 № 2342-IV. URL:

- [//http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2342-15](http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2342-15) (дата звернення 20.04.14).
244. Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб : Закон України від 20.10.2014 № 1706-VII. URL: [//http://zakon5.rada.gov.ua](http://zakon5.rada.gov.ua). (дата звернення 12.01.16)
245. Про забезпечення права на освіту дітям з особливими освітніми потребами, з числа переселенців із місць проведення антитерористичної операції : лист МОН України від 04.09.2014 р. № 1/9-445. URL: [//http://mon.gov.ua](http://mon.gov.ua). (дата звернення 12.01.16)
246. Про забезпечення розвитку психологічної служби в системі освіти України : наказ МОН України від 15.08.2001 р. № 592/33. URL: [//http://ua-info.biz/legal/baseje/ua](http://ua-info.biz/legal/baseje/ua). (дата звернення 17.12.15)
247. Про забезпечення фахівцями та пріоритетні напрями діяльності психологічної служби системи освіти у 2015-2016 навчальному році : лист МОН України від 23.07.2015 р. № 1/9-347. URL: [//http://school68.inet.ua](http://school68.inet.ua). (дата звернення 21.01.17).
248. Про загальнодержавну програму «Про національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини» на період до 2016 року : Закон України від 05.03.09 № N 1065-VI (із змінами). URL: [//http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1065-17](http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1065-17) (дата звернення 20.04.14).
249. Про загальну середню освіту : Закон України від 13.05.1999 р. № 651-XIV (із змінами). URL: [//http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/651-14](http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/651-14). (дата звернення 05.04.14)
250. Про зарахування учнів до загальноосвітніх та професійно-технічних навчальних закладів : лист МОН України від 18.07.2014 р. № 1/9-366. URL: [//http://mon.gov.ua](http://mon.gov.ua). (дата звернення 23.01.15)
251. Про затвердження Державної програми «Вчитель» : постанова КМ України від 28.03.2002 р. № 379. URL: [//http://zakon3.rada.gov.ua](http://zakon3.rada.gov.ua). (дата звернення 05.04.14).
252. Про затвердження Державної програми подолання дитячої безпритульності і бездоглядності на 2006-2010 роки : постанова КМ

- України від 11.05.2006 р. № 623. URL: [//http://zakon4.rada.gov.ua](http://zakon4.rada.gov.ua). (дата звернення 05.04.14).
253. Про затвердження Державної цільової соціальної програми протидії торгівлі людьми на період до 2015 року : постанова КМ України від 21.03.2012 р. № 350. URL: [//http://zakon3.rada.gov.ua](http://zakon3.rada.gov.ua). (дата звернення 05.04.14).
 254. Про затвердження Державної цільової соціальної програми реформування системи закладів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування : постанова КМ України від від 17.10.2007 р. № 1242. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1242-2007-%D0%BF/page> (дата звернення 05.04.14).
 255. Про затвердження Етичного кодексу спеціалістів із соціальної роботи України : наказ МОН України від 09.09.2005 р № 1965. URL: [//http://www.uazakon.com](http://www.uazakon.com). (дата звернення 05.04.14).
 256. Про затвердження Загальнодержавної програми забезпечення профілактики ВІЛ-інфекції, лікування, догляду та підтримки віл-інфікованих і хворих на СНІД на 2009-2013 роки : Закон України від 19.02.2009 р. № 1026-V. URL: [//http://zakon3.rada.gov.ua](http://zakon3.rada.gov.ua). (дата звернення 05.04.14).
 257. Про затвердження Загальнодержавної цільової соціальної програми протидії ВІЛ-інфекції / СНІДу на 2014-2018 роки : Закон України від 20.10.2014 р. № 1708-VII. URL: [//http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1708-18](http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1708-18). (дата звернення 09.01.16).
 258. Про затвердження комплексного плану заходів щодо розвитку загальноосвітніх навчальних закладів у сільській місцевості в 1999-2005 pp. : наказ МОН України від 17.05.2000 р. № 141. URL: [//http://ua-info.biz/legal/basexp/ua](http://ua-info.biz/legal/basexp/ua). (дата звернення 05.04.14).
 259. Про затвердження Комплексної програми профілактики правопорушень на 2007-2009 роки : постанова КМ України від 20.12.2006 р. № 1767. URL: [//http://zakon2.rada.gov.ua](http://zakon2.rada.gov.ua). (дата звернення

05.04.14).

260. Про затвердження Концепції національно-патріотичного виховання молоді : наказ Міністерства сім'ї, молоді та спорту; Міністерства оборони; Міністерства культури і туризму; МОН України від 27.10.09 р. № 3754/981. URL: [//http://osvita.ua](http://osvita.ua). (дата звернення 05.04.14).
261. Про затвердження Концепції розвитку інклюзивного навчання : наказ МОН України від 01.10.2010 р. № 912. URL: [//http://www.mon.gov.ua](http://www.mon.gov.ua). (дата звернення 05.04.14).
262. Про затвердження Національної програми патріотичного виховання населення, формування здорового способу життя, розвитку духовності та зміцнення моральних засад суспільства : постанова КМ України від 15.09.1999 р. № 1697. URL: [//http://zakon5.rada.gov.ua](http://zakon5.rada.gov.ua). (дата звернення 09.01.16).
263. Про затвердження переліку посад педагогічних та науково-педагогічних працівників : постанова КМ України від 14.06.2000 р. № 963. URL: [//http://osvita.ua](http://osvita.ua). (дата звернення 05.04.14).
264. Про затвердження плану заходів, щодо забезпечення права на освіту дітей з особливими освітніми потребами, у тому числі дітей-інвалідів : наказ МОН України від 14.06.2013 р. № 768. URL: [//http://webcache.googleusercontent.com.ua](http://webcache.googleusercontent.com.ua). (дата звернення 05.04.14).
265. Про затвердження Плану дій щодо запровадження інклюзивного навчання у загальноосвітніх навчальних закладах на 2009-2012 роки : наказ МОН України від 11.09.09 р. № 855. URL: [//http://osvita.ua](http://osvita.ua). (дата звернення 05.04.14).
266. Про затвердження плану заходів щодо реалізації Національної кампанії «Стоп насильству!» на період до 2015 року : наказ МОН України від 30.12.2010 р. № 1312. URL: [//http://osvita.ua](http://osvita.ua). (дата звернення 05.04.14).
267. Про затвердження плану заходів щодо створення безперешкодного життєвого середовища для осіб з обмеженими фізичними можливостями та інших мало мобільних груп населення на 2009-2015

- роки «Безбар'єрна Україна» : постанова КМ України від 29.07.2009 р. № 78. URL: [//http://zakon4.rada.gov.ua](http://zakon4.rada.gov.ua). (дата звернення 05.04.14).
268. Про затвердження Положення про експертизу психологічного і соціологічного інструментарію, що застосовується в навчальних закладах Міністерства освіти і науки України : наказ МОН України від 20.05.2001 р. № 330. URL: [//http://uazakon.com](http://uazakon.com). (дата звернення 05.04.14).
269. Про затвердження Положення про загальноосвітній навчальний заклад: постанова КМ України від 14.06.2000 р. № 964. URL: [//http://zakon3.rada.gov.ua](http://zakon3.rada.gov.ua). (дата звернення 12.04.14).
270. Про затвердження Положення про загальноосвітню школу-інтернат та загальноосвітню санаторну школу-інтернат : наказ МОН України від 12.06.2003 р. № 363. URL: [//http://zakon2.rada.gov.ua](http://zakon2.rada.gov.ua). (дата звернення 05.04.14).
271. Про затвердження Положення про навчально-реабілітаційний центр : наказ МОНмолодьспорт від 16.08.12 р. № 920. URL: [//http://osvita.ua](http://osvita.ua). (дата звернення 05.04.14).
272. Про затвердження Положення про піклувальну раду загальноосвітнього навчального закладу : наказ МОН України від 05.02.2001 р. № 45. URL: [//http://zakon3.rada.gov.ua](http://zakon3.rada.gov.ua). (дата звернення 05.04.14).
273. Про затвердження Положення про порядок здійснення інноваційної освітньої діяльності : наказ МОН України від 07.11.2000 р. № 522. URL: [//http://www.uazakon.com](http://www.uazakon.com). (дата звернення 05.04.14).
274. Про затвердження Положення про психологічну службу в системі освіти України : наказ МОН України від 03.05.99 р. № 127. URL: [//http://zakon5.rada.gov.ua](http://zakon5.rada.gov.ua). (дата звернення 05.04.14).
275. Про затвердження Порядку взаємодії суб'єктів соціальної роботи із сім'ями, які опинилися у складних обставинах : наказ Міністерства сім'ї, молоді та спорту України, МОЗ України, МОН України від 14.06.2006 р. № 1983/388. URL: [//http://zakon4.rada.gov.ua](http://zakon4.rada.gov.ua). (дата

звернення 05.04.14).

276. Про затвердження Порядку розгляду звернень та повідомлень з приводу жорстокого поводження з дітьми або реальної загрози його вчинення : наказ Держкомсім'ї та молоді, МВС України, МОН України, МОЗ України від 16.01.2004 р. № 5/34/24/11. URL: [//http://zakon3.rada.gov.ua](http://zakon3.rada.gov.ua). (дата звернення 05.04.14).
277. Про затвердження «Примірного галузевого стандарту надання соціальних послуг сім'ям з дітьми, які перебувають у складних життєвих обставинах» : наказ Міністерства сім'ї, молоді та спорту України від 29.12.2009 № 4569. URL: [//http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/MUS12288.html](http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/MUS12288.html) (дата звернення 20.04.14)
278. Про затвердження «Стратегії розвитку психологічної служби системи освіти України на період до 2008 року» : наказ МОН України від 17.09.2004 р. № 734. URL: [//http://profosvitakm.at.ua](http://profosvitakm.at.ua). (дата звернення 05.04.14).
279. Про затвердження форм обліку соціальних послуг сім'ям (особам), які перебувають у складних життєвих обставинах : наказ Міністерства соціальної політики від 09.07.2014 № 450. URL: [//http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z1076-14](http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z1076-14). (дата звернення 09.01.16).
280. Про заходи по посиленню боротьби протипияцтва, алкоголізму, викорененню самогоноваріння : Указ президії ВР Української РСР від 20.05.85 № 280-XI (із змінами). URL: [//http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/280-11](http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/280-11). (дата звернення 03.10.13).
281. Про заходи щодо розвитку духовності, захисту моралі та формування здорового способу життя громадян : Указ Президента України від 27.04.1999 р. № 456/99. URL: [//http://zakon5.rada.gov.ua](http://zakon5.rada.gov.ua). (дата звернення 05.04.14).
282. Про Комплексну програму профілактики злочинності на 2001-2005 роки : Указ Президента України від 25.12.2000 р. № 1376/2000. URL:

- [//http://zakon4.rada.gov.ua](http://zakon4.rada.gov.ua). (дата звернення 05.04.14).
283. Про методичні рекомендації з питань організації виховної роботи у навчальних закладах у 2014/2015 навчальному році : лист МОН України від 25.07.2014 р. № 1/9 – 376. URL: [//http://osvita.ua](http://osvita.ua). (дата звернення 09.01.16).
 284. Про мобільний соціально-психологічний пункт освітнього округу : лист МОН України від 28.01.2011 №1/9-48. URL: [//http://www.psyua.com.ua](http://www.psyua.com.ua). (дата звернення 05.04.14).
 285. Про Національну доктрину розвитку освіти : Указ Президента України від 17.04.2002 р. № 347/2002. URL: [//http://zakon2.rada.gov.ua](http://zakon2.rada.gov.ua). (дата звернення 05.04.14).
 286. Про Національну програму «Діти України» : Указ Президента України від 18.01.1996 р. № 63/96. URL: [//http://zakon3.rada.gov.ua](http://zakon3.rada.gov.ua). (дата звернення 05.04.14).
 287. Про Національну програму протидії зловживанню наркотичними засобами та їх незаконному обігу на 1994-1997 роки : постанова КМ України від 14.12.1993 р. № 1034. URL: [//http://zakon5.rada.gov.ua](http://zakon5.rada.gov.ua). (дата звернення 05.04.14).
 288. Про Національну програму профілактики СНІДу на 1995-1997 роки : постанова КМ України від 14.03.1995 р. № 176. URL: [//http://zakon5.rada.gov.ua](http://zakon5.rada.gov.ua). (дата звернення 05.04.14).
 289. Про Національну програму «Репродуктивне здоров'я 2001-2005» : Указ Президента України від 26.03.2001 р. № 203/2001. URL: [//http://zakon3.rada.gov.ua](http://zakon3.rada.gov.ua). (дата звернення 05.04.14)
 290. Про організацію медико-педагогічного навчання батьків з питань імунопрофілактики та збереження здоров'я дітей різних вікових груп : методичні рекомендації МОН України від 17.11.04 р. №1/9-573 // Довідник класного керівника в запитаннях та відповідях / авт. упоряд. : М. Є. Канцедал, О. М. Кравцова. Харків : Веста ; Ранок, 2006. С. 224–232.

291. Про освіту : Закон України від 23.05.1991 р. № 1060-XII (із змінами). URL: [//http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1060-12/page3](http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1060-12/page3). (дата звернення 05.04.14).
292. Про освіту : Закон України від 05.09.2017р. № 2145 URL: [//http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2145-19](http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2145-19) (дата звернення 28.11.17)
293. Про особливості діяльності практичних психологів (соціальних педагогів) загальноосвітніх навчальних закладів в 2001/02 навчальному році : лист МОН України від 02.08.2001 р. № 1/9-272. URL: [//http://www.uazakon.com](http://www.uazakon.com). (дата звернення 05.04.14).
294. Про охорону дитинства : Закон України від 26.04.2001 № 2402-III (із змінами). URL: [//http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2402-14](http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2402-14). (дата звернення 05.04.14).
295. Про планування діяльності та ведення документації соціальних педагогів, соціальних педагогів по роботі з дітьми-інвалідами системи Міністерства освіти і науки України : наказ МОН України від 28.12.2006 р. № 864. URL: [//http://www.uazakon.com](http://www.uazakon.com). (дата звернення 05.04.14).
296. Про подальше впровадження міжнародного проекту «Європейська мережа шкіл сприяння здоров'ю в Україні» : наказ МОЗ, МОН України від 20.07.98 р. № 206/272. URL: [//http://mozdocs.kiev.ua](http://mozdocs.kiev.ua). (дата звернення 05.04.14).
297. Про поліпшення виховання, навчання, соціального захисту та матеріального забезпечення дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування : постанова КМ України від 05.04.1994 р. № 226. URL: [//http://zakon5.rada.gov.ua](http://zakon5.rada.gov.ua). (дата звернення 05.04.14).
298. Про попередження вживання учнями алкогольних напоїв : методичний лист МОН України від 08.11.2004 р. № 1/9-560 // Довідник класного керівника в запитаннях та відповідях / авт. упоряд.: М. Є. Канцедал, О. М. Кравцова. Харків : Веста ; Ранок, 2006. С. 221–224.
299. Про попередження насильства в сім'ї : Закон України від 15.11.2001 р.

- № 2789-III. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2789-14> (дата звернення 05.04.14).
300. Про посилення профілактичної роботи в інтернатних закладах : лист Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України від 27.07.2012 р. № 1/9-532. URL: <http://osvita.ua>. (дата звернення 05.04.14).
301. Про проведення заходів щодо протидії тероризму : лист МОН України від 25.07.14 р. № 1/9-372. URL: <http://osvita.ua>. (дата звернення 09.01.2016).
302. Про проведення в Україні у 2006 році Року захисту прав дитини : Указ президента України від 29.11.2005 № 1673/2005. URL: http://dsmsu.gov.ua/media/Transferred/documents/2005/11/29/1/2005_1673_UP.pdf. (дата звернення 05.04.14).
303. Про проведення у 2005-2007 роках інформаційно-освітніх заходів у навчальних закладах із питань запобігання торгівлі дітьми : наказ МОН України від 10.11.2005 р. № 649. URL : <http://zakon3.rada.gov.ua>. (дата звернення 05.04.14).
304. Про Програму правової освіти населення України : постанова КМ України від 29.05.1995 р. № 366. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua>. (дата звернення 05.04.14).
305. Про Програму профілактики ВІЛ-інфекції/СНІДу на 2001-2003 роки» : постанова КМ України від 11.07.2001 р. № 790. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua>. (дата звернення 05.04.14).
306. Про протидію поширенню хвороб, зумовлених вірусом імунодефіциту людини (ВІЛ) та правовий і соціальний захист людей, які живуть з ВІЛ : Закон України від 23.12.2010 р. № 2861-VI (із змінами). URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2861-17>. (дата звернення 05.04.14).
307. Про соціальні послуги : Закон України від 19.06.2003 р. № 966-IV (із змінами). URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/966-15>. (дата звернення 05.04.14).
308. Про соціально-педагогічну і психологічну роботу з дітьми трудових

- мігрантів : наказ МОН України від 28.12.2006 р. № 865. URL: [//http://www.uazakon.com](http://www.uazakon.com). (дата звернення 05.04.14).
309. Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю : Закон України від 21.06.2001 р. № 2558-III. (із змінами). URL: [//http://zakon5.rada.gov.ua](http://zakon5.rada.gov.ua). (дата звернення 05.04.14).
310. Про стан і перспективи розвитку психологічної служби системи освіти України : рішення МОН України від 23.04.2004 р. №5/6-3. URL: [//http://consultant.parus.ua/?doc=027LXF0A9E](http://consultant.parus.ua/?doc=027LXF0A9E). (дата звернення 05.04.14).
311. Про стан, проблеми та основні завдання діяльності психологічної служби на 2011/2012 навчальний рік : лист МОНмолодьспорту України від 22.07.2011 р. № 1/9-562. URL : [//http://osvita.ua](http://osvita.ua). (дата звернення 05.04.14).
312. Про схвалення Концепції Державної цільової соціальної програми «Молодь України» на 2016-2020 роки» : розпорядження КМ України від 30.09.2015 р. № 1018-р. URL: [//http://zakon5.rada.gov.ua](http://zakon5.rada.gov.ua). (дата звернення 09.01.16).
313. Про схвалення Концепції Загальнодержавної цільової соціальної програми «Здорова нація» на 2009-2013 роки» : розпорядження КМ України від 21 травня 2008 р. № 731-р. URL: [//http://zakon0.rada.gov.ua](http://zakon0.rada.gov.ua). (дата звернення 05.04.14).
314. Про схвалення Концепції реалізації державної політики у сфері протидії поширенню наркоманії, боротьби з незаконним обігом наркотичних засобів, психотропних речовин та прекурсорів на 2011-2015 роки : розпорядження КМ України від 13.09.2010 р. № 1808-р. URL: [// http://zakon4.rada.gov.ua](http://zakon4.rada.gov.ua). (дата звернення 06.11.14).
315. Про схвалення Концепції реалізації державної політики у сфері реформування загальної середньої освіти «Нова українська школа» на період до 2029 року : розпорядження КМ України від 14.12.16 року № 988-р. URL: [//http://osvita.ua/legislation/Ser_osv/54258/](http://osvita.ua/legislation/Ser_osv/54258/) (дата звернення 12.02.17).

316. Протасова Н., Шаповалов О. Неформали: боротися чи співробітничати? // Радянська школа. 1988. № 9. С. 61–69.
317. Протидія торгівлі людьми в Україні: діти, які отримали допомогу від міжнародної організації з міграції (МОМ). Статистичні дані станом на 30 червня 2015 р. URL: <http://www.stoptrafficking.org>. (дата звернення 09.01.16).
318. Про Типове положення про центри практичної психології і соціальної роботи : наказ МОН України від 14.08.2000 р. № 385. URL: <http://ruoord.kharkivosvita.net.ua>. (дата звернення 04.04.14).
319. Про ратифікацію Конвенції про права дитини : постанова Верховної Ради Української РСР від 27.02.1991 р. № 789-XII. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua>. (дата звернення 05.04.14).
320. Прямикова Е. В. Социальная компетентность школьников: смыслы и практики // Социологические исследования. 2009. № 7. С. 126–132.
321. Психологічна служба і ПМПК системи освіти (за результатами 2012-2013 навчального року) / уклад.: Н. О. Березіна, Н. В. Лунченко, А. Г. Обухівська [та ін.]. Київ : Ніка-Центр, 2013. 60 с.
322. Психологічна служба та психолого-медико-психологічні консультації системи освіти України (показники розвитку на початок 2007-2008 навчального року) / уклад.: Н. В. Лунченко., Ю. А. Луценко, А. Г. Обухівська [та ін.]. Київ : Ніка-Центр, 2008. 44 с.
323. Равлюк Т. А. Розвиток творчого потенціалу майбутніх соціальних педагогів у процесі соціально-педагогічної практики : автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04 «Теорія та методика професійної освіти». Чернівці, 2012. 20 с.
324. Рассказова О. І. Розвиток соціальності учнів в умовах інклюзивної освіти: теорія та технологія : моногр. Харків : ФОП Шейніна О. В., 2012. 478 с.
325. Результати всеукраїнського моніторингу «Молодь і протиправна поведінка» : Додаток до листа Українського НМЦ практичної

- психології і соціальної роботи від 22 грудня 2015 року № 161. URL: [//http:// www.psyua.com.ua](http://www.psyua.com.ua). (дата звернення 07.05.16).
326. Рижанова А. О. Розвиток соціальної педагогіки в соціокультурному контексті : автореф. дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.05 «Соціальна педагогіка». Луганськ, 2005. 44 с.
 327. Рижанова А. О. Розвиток соціальності в культурі інформаційного суспільства // Проблеми інженерно-педагогічної освіти : зб. наук. пр. / Укр. інж.-пед. акад. Харків, 2012. № 36. С. 240–245.
 328. Роль інформації у формуванні ринкової економіки : моногр. / Ю. Бажал, В. Бакуменко, І. Бондарчук [та ін.]. Київ : Вид-во «К.І.С.», 2004. 348 с.
 329. Романів Н. П. Вікові особливості старших підлітків шкіл-інтернатів // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді : зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський : Видавець ПП Зволейко Д. Г., 2011. Вип. 15. Кн. 2. С. 80–87.
 330. Рудницька О. П. Педагогіка: загальна та мистецька : навч. посіб. Київ : ТОВ «Інтерпроф», 2002. 270 с.
 331. Рум'янцева Д., Коденко Є. Управляти по-новому // Радянська школа. 1989. № 1. С. 3–9.
 332. Рябченко І. М. Формування активної життєвої позиції старшокласників у позашкільних закладах // Радянська школа. 1981. № 3. С. 34–38.
 333. Савич Ж. В., Сивогракова З. А., Лещук Н. О. Моє майбутнє : навч.-метод. посіб. Київ : Інформ.-аналіт. агенція «Наш час», 2007. 48 с.
 334. Савич Ж. В., Безпалько О. В. Спілкуємося й діємо : навч.-метод. посіб. Київ : Наш час, 2006. 120 с.
 335. Савченко О. Я. Від людини освіченої до людини культури. Ціннісні орієнтації загальноосвітньої підготовки учнів // Рідна школа. 1996. № 5-6. С. 2–4.
 336. Савченко О. Я. Ключові компетентності – інноваційні результати шкільної освіти // Рідна школа. 2011. №8-9 (серпень-вересень). С. 4–8.

337. Семенова А. В. Теоретичні і методичні засади застосування парадигмального моделювання у професійній підготовці майбутніх учителів : дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти». Одеса, 2009. 663 с.
338. Сизоненко І. Г. Правова соціалізація дітей-сиріт підліткового віку в загальноосвітній школі-інтернаті : автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.05 «Соціальна педагогіка». Слов'янськ, 2013. 20 с.
339. Сизоненко І. Г. Я і мій страх // Соціальний педагог. 2015. № 8 (104). С. 19–20.
340. Сімейний кодекс України : Закон України (із змінами) від 10.01.02 № 2947-XIV. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2947-14> (дата звернення 20.04.14).
341. Скворцова Е. Профилактика употребления алкоголя школьниками // Воспитание школьников. 1991. № 3. С. 69–72.
342. Слостёнин В. А., Подымова Л. С. Педагогика: инновационная деятельность. Москва : Магистр, 2003. 308 с.
343. Словник-довідник для соціальних педагогів та соціальних працівників / за заг. ред. А. Й. Капської, І. М. Пінчук, С. В. Толстоухової. Київ, 2000. 260 с.
344. Современный философский словарь / под общ. ред. В. Е. Кемерова. 2-е изд., испр. и доп. Лондон, Франкфурт-на-Майне, Париж, Люксембург, Москва, Минск : «ПАНПРИНТ», 1998. 1064 с.
345. Соковня-Семенова, Ф. Семенова И. Подросток уверен: жизнь вечна. Здоровье в системе представлений подростков и юношества // Основы безопасности жизнедеятельности. 1999. № 7 С. 30.
346. Социальная педагогика : учеб. пособ. для студ. высш. учеб. заведений / под ред. В. А. Никитина. Москва : Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2000. 272 с.
347. Социология : Энциклопедия / сост. А. А. Грицанов, В. Л. Абушенко, Г. М. Евелькин [и др.]. Минск : Книжный дом, 2003. 1312 с.

348. Соціальна педагогіка : мала енциклопедія / І. Д. Зверева, О. В. Безпалько, І. В. Братусь [та ін.]. Київ : Центр навчальної літератури, 2006. 336 с.
349. Соціальна педагогіка : підруч. / за ред. проф. А. Й. Капської. Київ : Центр навчальної літератури, 2006. 468 с.
350. Соціальна педагогіка: теорія і технології : підруч. / за ред. І. Д. Зверєвої. К. : Центр навчальної літератури, 2006. 316 с.
351. Соціальна робота : короткий енциклопедичний словник : в 7 ч. / В. П. Андрущенко, В. П. Бех, В. А. Башкірєв [та ін.]. Київ : ДЦССМ, 2002. Ч. 4. 536 с.
352. Соціальний захист дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування : Державна доповідь про становище дітей. Київ, 2000. С. 18.
353. Соціальний педагог загальноосвітнього навчального закладу. Статус та основні напрямки діяльності : метод. рек. Харків : ХОНМІБО, 2006. 76 с.
354. Соціально-педагогічна робота в умовах конфлікту // Соціальний педагог. 2015. №10(106). С. 4–7.
355. Соціально-педагогічна та психологічна допомога сім'ям з дітьми в період військового конфлікту : навч.-метод. посіб. / упоряд.: Н. П. Бочкор, Н. В. Лунченко. Київ : Агентство «Україна», 2015. 176 с.
356. Соціально-педагогічна та психологічна робота з дітьми трудових мігрантів : навч.-метод. посіб. / за ред. К. Б. Левченко, І. М. Трубавіної, І. І. Цушка. Київ : ФОП «Чальцев», 2008. 384 с.
357. Стан та особливості діяльності психологічної служби системи освіти у 2014-2015 навчальному році : лист МОН України від 25.07.2014 р. № 1/9-374. URL: <http://osvita.ua>. (дата звернення 09.01.16).
358. Столярєнко О. Б. Психологія особистості : навч. посіб. Київ : Центр учбової літератури, 2012. 280 с.
359. Суртаєв П. Б. Парадигмы педагогической науки и практики : аспект сосуществования : дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 «Теория и история

- педагогіки». Омск, 2006. 161 с.
360. Сучасні підходи та моделі розв'язання проблеми попередження правопорушень, наркоманії серед учнівської і студентської молоді : зб. наук. статей та матеріалів передового досвіду. Київ : ІЗМН, 1997. 288 с.
 361. Сходинки: просвітницько-профілактичні тренінгові заняття з підлітками : навч.-метод. посіб. для соціальних педагогів, соціальних працівників, аутич-працівників, практичних психологів / авт. кол. : Т. В. Журавель, В. В. Лях, Т. Л. Лях [та ін.]. Київ : Видавничий дім «Калита», 2010. 164 с.
 362. Твердохліб Л. В. Формування правової культури старшокласників у навчальних закладах нового типу : автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.05 «Соціальна педагогіка». Луганськ, 1999. 20 с.
 363. Твоє життя – твій вибір : навч.-метод. посіб. / З. А. Сивогракова, Н. О. Лешук, Н. В. Зимівець [та ін.]. Київ : Наш час, 2006. 167 с.
 364. Теоретико-методичні основи протидії дитячій праці в Україні : навч.-метод. посіб. / за заг. ред. К. Б. Левченко, І. М. Трубавіної. Київ : Юрисконсульт, 2006-2007. 334 с.
 365. Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді : зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський : Видавець Зволейко Д. Г., 2009. Вип. 13. Кн. 2. 564 с.
 366. Терницька С. В. Соціально-педагогічні умови взаємодії державних і громадських організацій з профілактики ВІЛ/СНІДУ серед учнівської молоді : автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.05 «Соціальна педагогіка». Київ, 2009. 22 с.
 367. Терніченко А. С. Первинна профілактика наркоманії серед підлітків // Науково-методичні засади діяльності психологічної школи : навч.-метод. посіб. : в 2-х т. ; за заг. ред. В. Г. Панка, І. І. Цушка. Київ : Ніка-центр, 2005. Т. 2. С. 33–62.
 368. Терпелюк В. В. Соціально-педагогічна профілактика віктимної поведінки підлітків – учнів загальноосвітніх шкіл : автореф. дис. ...

- канд. пед. наук: 13.00.05 «Соціальна педагогіка». Київ, 2015. 20 с.
369. Топчій І. В. Профілактика вживання підлітками психоактивних речовин у навчально-виховному процесі загальноосвітньої школи : автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07 «Теорія та методика виховання». Київ, 2011. 20 с.
 370. Третиннікова Л. Ми хочемо щоб нас любили. Робота з педагогами щодо взаємодії з дітьми з девіантною поведінкою // Соціальний педагог. 2015. № 9(105). С. 13–25.
 371. Трофімов Ю. Л. Психологія : підручник / Ю.Л. Трофімов. Київ : Либідь, 2008. 560 с.
 372. Турченко В. Н. Научно-техническая революция и революция в сфере образования // Вопросы философии. 1973. №2. С. 18–29.
 373. Тютюн Б. Учнівське самоврядування у школі-інтернаті // Радянська школа. 1987. № 10 С. 62–66.
 374. Усова А. П. Роль игры в воспитании детей. Москва, 1976. 289 с.
 375. Федорова Л. М. Соціально-педагогічна робота із опікунською сім'єю у загальноосвітній школі : навч.-метод. посіб. Мелітополь : Видавничий будинок Мелітопольської міської друкарні, 2013. 171 с.
 376. Федорченко Т. Є. Соціально-педагогічні засади профілактики девіантної поведінки школярів в умовах соціокультурного середовища : автореф. дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.05 «Соціальна педагогіка». Луганськ, 2013. 44 с.
 377. Фіцула М. М. З досвіду проведення протиалкогольної виховної роботи // Радянська школа. 1980. № 3. С. 57–60.
 378. Форми організації дозвілля дітей та молоді : метод. матеріали до тренінгу / упоряд.: В. В. Молочний, С. О. Моньков, О. В. Безпалько. Київ : Наук. світ, 2005. 58 с.
 379. Формування навичок здорового способу життя у дітей та підлітків за проектом «Діалог» : навч.-метод. посіб. / О. В. Вінда, О. П. Коструб, І. Г. Сомова [та ін.]. Київ, 2004. 284 с.

380. Фрейджер Р., Фейдимен Д. Личность. Теории, упражнения, эксперименты / пер. с англ. СПб. : Прайм-ЕВРОЗНАК, 2004. 608 с.
381. Халипова Е. В. Право и информатика: коэволюция и интеграция. Москва : Диалог-МГУ, 1998. 44 с.
382. Хармаев Ю. В. Криминалистические проблемы социализации воспитанников детских домов и школ-интернатов : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 «Уголовное право и криминология». Москва, 1998. 179 с.
383. Харченко С. Я. Значення категорії «соціальність» у пошуках методологічної основи розвитку сучасної соціально-педагогічної науки // Соціальна педагогіка: теорія та практика. 2012. № 3. С. 4–13.
384. Харченко С. Я., Краснова, Н. П., Юрків Я. І. Інноваційні технології соціально-педагогічної роботи з сім'ями «групи ризику» : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Луганськ : ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2013. 540 с.
385. Хендрик О. Ю. Розвиток соціальності студентів мистецьких спеціальностей засобами хореографії : автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.05 «Соціальна педагогіка». Луганськ, 2014. 20 с.
386. Хлапонін Ю. Д. Шкільний клуб правових знань // Радянська школа. 1983. № 12. С. 47–49.
387. Хозраткулова І. А. Педагогічні засади виявлення та подолання насилля у підлітковому середовищі : автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.05 «Соціальна педагогіка». Харків, 2003. 20 с.
388. Черниш Л. Творча особистість: програма розвитку і саморозвитку ліцеїста // Рідна школа. 1996. № 1(794). С. 7–9.
389. Чорна К. І. Виховання культури гідності старшокласників у позаурочній діяльності : метод. рек. Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2014. 72 с.
390. Шевченко Н. О. Соціально-педагогічні засади формування екологічної культури учнівської молоді : автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.05 «Соціальна педагогіка». Київ, 2008. 22 с.
391. Шевченко Н. Ю. Соціально-педагогічні засади формування

- усвідомленого ставлення батьків до прав дитини : автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.05 «Соціальна педагогіка». Луганськ, 2006. 20 с.
392. Шкуркіна В. М. Формування соціального здоров'я дітей-сиріт підліткового віку в загальноосвітніх школах-інтернатах : автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.05 «Соціальна педагогіка». Луганськ, 2006. 23с.
 393. Штефан Л. А. Становлення та розвиток соціальної педагогіки як науки в Україні (20-90-ті рр. XX ст.) : дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.01 «Теорія та історія педагогіки». Харків, 2002. 492 с.
 394. Щодо здійснення обстеження для встановлення віку дитини, яка залишилась без піклування батьків та потребує соціального захисту : лист МОН України від 22.04.14 № 1/9-222. URL: [//https://docs.google.com](https://docs.google.com). (дата звернення 09.01.16).
 395. Щодо планування діяльності, ведення документації і звітності усіх ланок психологічної служби системи освіти України : лист МОН України від 27.08.2000 р. № 1/9-352. URL: [//http://www.uazakon.com](http://www.uazakon.com). (дата звернення 09.01.16)
 396. Щодо поліпшення превентивного виховання та профілактичної роботи з подолання злочинності серед неповнолітніх : лист МОН України від 11.09.09 р. № 1/9-632. URL: [//http://osvita.ua](http://osvita.ua). (дата звернення 09.01.16).
 397. Щодо проведення уроків та виховних заходів з питань протимінної безпеки населення та дітей у загальноосвітніх навчальних закладах : лист МОН України від 19.08.14 р. № 1/9-419. URL: [//http://osvita.ua](http://osvita.ua). (дата звернення 09.01.16).
 398. Эльконин Д.Б. Психология игры. Москва, 1978. 304 с.
 399. Юрків Я. І. Сутність та специфіка соціально-педагогічної роботи з дітьми з обмеженими можливостями // Соціальна педагогіка: теорія і практика. 2012. № 1. С. 21–28.
 400. Юрьева Л. Н., Болбот Т. Ю. Компьютерная зависимость: формирование, диагностика, коррекция и профилактика : моногр.

- Днепропетровск : Пороги, 2006. 196 с.
401. Якуба Е. Я. Социология : учеб. пособ. для студентов. Харьков : Константа, 1996. 192 с.
 402. Ямбург Е. А. Школа для всех : Адаптивная модель. Москва : Новая школа, 1996. 352 с.
 403. Baiby K. D. Methods of Social Research. N-Y., London. 1982. 230 p.
 404. Barnes B. The Nature of Power. Cambridge : PolicyPress, 1988. 224 p.
 405. Bergman J. R.. JehovahTs Witnesses and the Problem of Mental Illness / Bergman Jerry R. — Clayton, CA : Witness Inc., 1992. P. 169-174.
 406. Bergman J. The Problem of Mental Health and Jehovah's Witnesses / Jerry Bergman. Clayton C. A. : Witnesses Inc., 1992. 36 p.
 407. Bowlby J. The nature of the child's tie to his mother // International Journal of Psycho-Analysis, 1958, 39(5), P. 350–373.
 408. Definition and Selection of Competencies. Theoretical and Conceptual Foundations (DeSeCo). Strategy Paper on Key Competencies. An Overarching Frame of Reference for an Assessment and Research Program – OECD (Draft). – 279 p.
 409. «European Health For All» database. World Health Organization. online database. 2011, 30 May. URL: [//http://data.euro.who.int/hfadb/tables/tableA.php?w=1366&h=768](http://data.euro.who.int/hfadb/tables/tableA.php?w=1366&h=768). (Дата звернення 07.09.16.).
 410. Lazarus R. S., & Folkman S. Stress, appraisal, and coping. // New York: Springer, 1984. 456 p.
 411. Lori Ashford Reproductive Health Trends in Eastern Europe and Eurasia. URL: [//http://www.prb.org](http://www.prb.org). (Дата звернення 07.09.16.).
 412. McGuire W. J., Papageorgis D. The relative efficacy of various types of prior belief-defense in producing immunity against persuasion // Journal of Abnormal and Social Psychology. 1961. № 62:327. 37 p.
 413. Smith A. Powers of the Mind Random House / Adam Smith. New York, 1975. 20 p.

ДОДАТКИ

Додаток А

Визначення мети соціально-педагогічної роботи вітчизняними науковцями

Автори	Мета соціально-педагогічної роботи
1	2
О. Безпалько	формування особистості та підготовка її до соціального функціонування засобами освіти, виховання, психокорекційної роботи, психолого-педагогічної підтримки з урахуванням педагогічних можливостей різних агентів соціалізації [73, с. 187].
Т. Веретенко О. Денисюк	здійснення посередництва між освітніми установами, сім'єю, трудовими колективами, громадськістю; організація їх взаємодії з метою створення умов для всебічного розвитку дітей і підлітків; сприяння участі вихованців у науковій, технічній, художній творчості, суспільно корисній діяльності, виявлення задатків обдарувань тощо [73, с. 187].
Н. Заверико	створення оптимальних умов соціалізації особистості, задоволення її потреб. Конкретизується в завданнях, наприклад в створенні сприятливих умов для всебічного розвитку особистості та реалізації її соціальних прав і свобод; в створенні умов для безпечного життя та розвитку дитини, задоволення її потреб; в попередженні та подоланні негативних явищ в сім'ї, школі, близькому оточенні дитини; в збереженні та зміцненні здоров'я особистості; в наданні конкретної соціально-педагогічної допомоги і підтримки дітям, молоді, сім'ям тощо [83, с. 23].
І. Зверева	створення умов для позитивно орієнтованої соціалізації особистості, яка сприяє соціальній адаптації та самореалізації молодих поколінь в інтересах особистості і суспільства [90, с. 55].
А. Капська	сприяння людям успішно вирішувати їхні проблеми. Засобами досягнення мети є вивільнення і розвиток ресурсів людини і її соціального оточення, здійснення необхідних соціальних змін [343, с. 22].
Н. Клішевич	здійснення правового виховання та профілактики правопорушень, формування в підлітків переконання дотримуватися вимог норм моралі та права, в поверненні до суспільно-корисної праці [122, с. 72].
Г. Лактіонова	процес формування жіночої особистості на основі навчання і виховання, засвоєння соціальних ролей, набуття суспільного та власного досвіду, саморозвитку і самореалізації, досягнення психофізіологічної та соціальної зрілості [155].
Л. Штефан	сприяння адаптації дитини в світі, допомозі їй у встановленні доброзичливих стосунків, усуненні дефіциту спілкування, в розв'язанні власних потреб [393].

Джерело: Розроблено автором

Додаток Б

Парадигми та теорії соціально-педагогічної роботи з дітьми у загальноосвітніх навчальних закладах

Парадигми	Характеристика парадигм	Теорії	Основні положення теорій
1	2	3	4
Когнітивно-інформаційна парадигма	Грунтується на необхідності передання особистості максимальної кількості накопичених людством знань.	Теорія соціального научіння А. Бандури.	Соціальний розвиток людини – це надбання та збереження нових моделей поведінки шляхом наслідування або спостереження за людьми. Ця поведінка може бути як прийнятною для суспільства, так і асоціальною.
		Теорія Б. Ф. Скіннера.	Люди схильні повторювати ті дії, що призводять до приємних суб'єктивно позитивних наслідків, і уникають того, що викликало негативні результати.
		Теорія фреймів М. Мінського.	Знання про світ необхідно уявляти як структуровані дані («фрейми»), що мають стереотипні ситуації. За необхідності людина вибирає зі своєї пам'яті деяку структуру даних та узгоджує її з реальною ситуацією. Наслідком такої діяльності є поведінка особистості в реалістичних умовах.
		Трансактний аналіз Е. Берна.	Особистість розглядається як сукупність особливих станів Его, що виявляються в специфічних станах свідомості і зразках поведінки. Якщо людина правильно розуміє трансакти міжособистісного спілкування, вона дуже швидко усвідомлює чому комунікації між двома людьми бувають конструктивними і чому в інших випадках виникають перешкоди.
		Теорія Д. Роттера.	Основним типам поведінки можна навчитися в соціальних ситуаціях, і це пов'язано з потребами, які вимагають задоволення через взаємодію з іншими людьми. Прогнозуючи певну поведінку людини в конкретній ситуації, необхідно враховувати наступні мотиваційні та когнітивні фактори (сприйняття, очікування і цінності).

1	2	3	4
Когнітивно-інформаційна парадигма		Когнітивна теорія стресу та копіngu Р. Лазауруса.	Теорія передбачає об'єднання когнітивних та поведінкових зусиль особистості з метою послаблення на неї впливу складної ситуації, прийняття виважених рішень у кризових ситуаціях, стабілізацію емоційного стану людини.
		Теорія соціальної інокуляції В. МакГира.	Допомагає особистості не піддаватися зовнішньому впливу. Сприяє стійкості внутрішніх установок на самозбереження. Якщо існують засоби впливу на уявлення і поведінку людей, то так само мають існувати і механізми, які перешкоджають зміні засвоєних принципів, правил і уявлень.
		Когнітивна теорія гендеру Т. Говорун.	Узагальнює в собі знання того, як у конструктивний спосіб можна досягати міжстатевої гармонії на всіх рівнях функціонування суспільства і навпаки, які засади побудови взаємин статей спричиняють напруження, конфлікти, дисбаланс розвитку.
Використання базових положень когнітивно-інформаційної парадигми в соціально-педагогічній роботі з учнями. Ключова ідея теорій полягає у тому, що особистість має бути поінформована про поведінкові патерни, моделі поведінки. Соціально-педагогічна робота має бути спрямована на навчання дітей уміло працювати з інформацією. Є необхідність демонструвати прийнятну форму поведінки, навчати цій поведінці батьків і показувати негативне відношення до поведінки, яка містить асоціальні прояви, розвивати індивідуальність кожного. Ідеї когнітивних теорій використовуються у профілактичних заходах щодо попередження шкідливих звичок, щодо протистояння негативному зовнішньому впливу. Набуті особистістю знання та установки є необхідною умовою керування власними вчинками. Важливим є навчання дітей засобам конструктивного спілкування.			

1	2	3	4
Компетентнісна парадигма	Започаткована із когнітивно-інформаційної, але розглядає результат освітнього процесу не як систему знань, умінь і навичок, а певний набір ключових компетентностей, без яких неможлива діяльність сучасної людини в інтелектуальній, суспільно-політичній, комунікаційній, інформаційній та інших сферах.	Теорія соціальної компетентності (І. Зверева, Н. Лавриченко).	Соціальна компетентність вихованців - мета і підсумок згармонізованого у його триєдності (навчання, виховання та соціалізація) педагогічного процесу, які полягають у цілеспрямованому передаванні молодій особі соціального досвіду науки, мистецтва, суспільного життя – суспільних уявлень, ідеалів, норм, стандартів поведінки, життєвих мотивацій, формування готовності до здійснення життєво необхідної сукупності суспільних відносин, людських взаємин, соціальних ролей.
		Теорія соціальних мереж (Д. Уоттс, С. Строгац).	Вона підкреслює значущість міжособистісних стосунків в першу чергу всередині реферетних груп та серед однолітків у набутті тієї чи іншої форми поведінки.
		Концепція соціальної дії М. Вебера.	Соціальна дія (бездіяльність) має суб'єктивний «сенс» незалежно від ступеня його виразності. Соціальна дія - це поведінка особи, яка за суб'єктивно передбачуваним змістом (цілі, наміри, уявлення про що-небудь) дійової особи, суспільства пов'язана з поведінкою інших людей і виходячи з цього сенсу може бути зрозуміло пояснена. Інакше кажучи, соціальною є така дія, «що у відповідності зі своїм суб'єктивним змістом містить в дійовій особі установки на те, як будуть діяти інші і орієнтується в їхньому напрямку». Це означає, що соціальна дія передбачає свідому орієнтацію суб'єкта на відповідну реакцію партнера і «очікування» певної поведінки, хоча вона може й не бути.

1	2	3	4
Компетентнісна парадигма	Основними компетентностями, на формування яких має бути спрямована соціально-педагогічна робота з дітьми, мають стати соціальні компетентності.	Концепція соціальної дії Т. Парсонса.	Дія індивіда є усвідомленою, але він будує її, опираючись на цінності, принципи і норми суспільної поведінки. Отже, діяльність людини залежить від трьох факторів - соціального виміру, що ґрунтується на певному усталеному соціальному порядку, соціальних нормах, особистісного виміру, який опирається на усвідомлення соціальним суб'єктом власних вчинків та культурного виміру, підґрунтям якого є прийняті у суспільстві культурні цінності. Існування останніх є обов'язковою умовою стабільного Функціонування соціальної системи, оскільки культурні цінності, прийняті особистістю, дозволяють їй безболісно сприймати норми обов'язкової поведінки в межах соціальної системи. За такою системою фундаментальні суспільні цінності повинні стати цінностями особистості, що і є основою її соціальної дії.
		Теорія Г. Дж. Ботвіна.	Згідно з теорією життєві навички дозволяють людям контролювати й усвідомлено спрямовувати свою життєдіяльність, розбудовувати вміння жити в гармонійному співтоваристві з іншими і вносити позитивні зміни в навколишнє середовище. Теорія базується на понятті про зміну поведінки, а практична її реалізація у профілактичних програмах використовує методи поведінкової терапії. Відповідно до такого підходу, навчання життєвим навичкам виступає як важлива освітня модель забезпечення психосоціального розвитку особистості. Таку модель відрізняють конструктивність і спрямованість на формування позитивних установок та ефективних поведінкових навичок. Отримані навички допомагають на практиці в різних складних життєвих ситуаціях, у тому числі при вирішенні проблемних аспектів сімейного виховання дітей.

1	2	3	4
Компетентнісна парадигма		Теорія ігрової діяльності вчених Д. Ельконіна та А. Усової.	У своїх дослідженнях науковці розглянули своєрідність ігрової діяльності, основні етапи її становлення, формування ігрових дій, умови виникнення і розвитку сюжетної гри, перехід рольових ігор у групові, з'ясували значення гри як рушійної сили розвитку дитини. Багато уваги було приділено дослідженню ролі дитячих груп у становленні особистості, результатом якого стало твердження, що клас, у життя якого включаються школярі, не впливає безпосередньо на становлення їхніх особистісних якостей. Цей вплив залежить від функцій, які виконує учень у груповій навчальній діяльності, суспільно корисній праці, від реалізації його прагнення до самоствердження. Найефективнішим чинником розвитку є нові потреби, інтереси, прагнення, самооцінка особистості тощо.
<p>Використання базових положень компетентнісної парадигми в соціально-педагогічній роботі з учнями. Сприяння задоволенню потреб дитини, упевненості у певному соціальному статусі. Формування особистості яка здатна враховувати мінливість процесів, що відбуваються у суспільстві і відповідно цьому діяти, з іншого боку таку особистість, яка буде твердо дотримуватися своїх намірів, створюючи сприятливі умови для їх реалізації. Можлива допомога у формуванні установок на прикладання зусиль до навчання, самовиховання, духовної та творчої діяльності і отримання задоволення від результату своєї діяльності. У профілактичній та корекційній роботі з попередження жорстокого поводження з дітьми у сімейному оточенні.</p>			

1	2	3	4
Особистісна парадигма	Інтегрування особистісних стосунків, у яких характер та інтенсивність розвитку дитини залежить від її особистісних якостей та системи соціально орієнтованих стосунків, формою організації яких є певні групи, що пов'язані з соціумом	Концепція «балансу ідентичності» Л. Кольберг, Ж. Піаже	В кожній конкретній ситуації особистість повинна як би балансувати між вимогами «бути як всі» і вимогами «бути як ніхто інший», тобто одночасно бути ідентичною і унікальною.
		Мотиваційно-потребова теорія А. Маслоу (1907-1970)	Потреба в самовираженні - це «бажання стати більшим, ніж ти є, стати всім, на що ти спроможний». Головним є потяг до самоактуалізації, самореалізації, розкриття потенцій до творчості та любові, в основі яких – гуманістична потреба творити людям добро. Тому особистість усвідомлює значимість своєї роботи і відчуває задоволення від самого її процесу.
		Концепція особистості Г. С. Костюка	Важливою підсистемою особистості є спрямована діяльність, яка визначається потребами, цілями, ціннісними орієнтаціями, інтересами. Важливими є спосіб здійснення своїх домагань, здібності та вольові якості. Особистість є системою, яка саморегулюється та самовдосконалюється. Для неї характерна єдність протилежних процесів і тенденцій: піклування та усамітнення, об'єднання та відокремлення.
		Теорія розвитку особистості Е. Еріксона	Він розробив положення щодо взаємодії матері і дитини, використовуючи терміни «базова довіра-недовіра до світу». Ступінь почуття довіри у дитини залежить від міри турботи про неї. Якщо її недостатньо, то у дитини виробляється недовіра, підозрілість до світу та людей. В цій теорії існує положення про «ідентичність особистості», яка виражається в ототожненні її із соціальною групою. Згідно цієї теорії велике значення має виховання людини у ранньому дитинстві. Розвиток особистості проходить через кризи.

1	2	3	4
Особистісна парадигма	Формування та розвиток особистості обумовлюється єдністю її індивідуальності (персоналізовані стосунки) та соціального становлення (система соціально значущих взаємозв'язків)	Гуманістична теорія особистості Г. Олпорта (1887-1967)	У взаєминах між людиною і середовищем не може бути рівноваги, оскільки розвиваючи існуючі взаємини, доводиться встановлювати нові, що й дає постійний розвиток особистості. Рушійною силою таких дій є мотив, що дає рухатися вперед та чинити опір труднощам.
		Теорія Б. Ананьєва	Структура особистості складається поступово упродовж життя. Вибудовується вона за двома основними типами зв'язків – субординаційними та координаційними, які забезпечують цілісність у взаємодії із середовищем.
		Теорія особистості Франкла	Пошук сенсу життя та його реалізація є рушійною силою у розвитку особистості. Якщо цей пошук марний, особистість відчуває внутрішню порожнечу, напругу, які призводять до девіантної та делінквентної поведінки.
		Гуманістична теорія особистості К. Роджерса	Не завжди самооцінка збігається з оцінкою особистості оточуючими людьми. Постає проблема прийняття рішення: залишитися зі своєю «Я-концепцією» чи усвідомити оцінку інших. Доволі часто в дітей формується занижена самооцінка. Вони можуть вважати себе недостатньо розумними, негарними, нездібними. У таких випадках самооцінка стає джерелом серйозних проблем. Для виховання позитивної самооцінки діти потребують безумовного визнання.

1	2	3	4
Особистісна парадигма		Теорія прив'язаності Джона Боулбі.	Прив'язаності та інтерперсональні стосунки між дитиною і батьками (чи особами, які їх замінюють) є визначальними для нормального розвитку дитини та її ідентичності.
		Теорія особистості Е. Шпрангера.	Головним в особистості є ціннісна орієнтація, яка є включенням суб'єкта в пізнання. Ця орієнтація є духовним початком, що визначає світобачення і є похідною частиною загального людського духу. Не варто шукати якихось об'єктивних причин розвитку людської особистості, потрібно лише співвідносити структуру окремої особистості з духовними цінностями суспільства. Найважливішим є те, що відмінність людей полягає у цінностях духовної орієнтації.

Використання базових положень особистісної парадигми в соціально-педагогічній роботі з учнями. Соціально-педагогічна робота має стати в нагоді саме тим учням, які не здатні чинити опір викликам життя, знайти той мотив, який міг би подолати негативні комплекси, постійно працювати на підвищення самооцінки учнів, планувати успіх, налаштовуватись на нього, досягати мети, збільшувати роль дитини у суспільному житті. Слід стимулювати їхні здобутки, і негативно реагувати на незадовільні дії. При цьому необхідно враховувати вік дитини, стан та особливості її сімейного виховання. Важливим завданням стає визначення характеру та ступеня спрямованості дитини як у професійному, так і у моральному сенсі. Велику увагу необхідно приділяти з'ясуванню причин асоціальної поведінки, корекції із залученням особистості до заповнення духовного та морального вакууму.

1	2	3	4
Культурологічна парадигма	Збереження, передача, відтворення й розвиток культури, яку можна зберегти лише через людину, заклавши в неї механізм культурної ідентифікації.	Культурно-історична теорія Л. Г. Виготського	Психічні функції (увага, пам'ять, емоції тощо) не є внутрішніми природно (визначально), а утворюються впродовж життя у результаті оволодіння зовнішніми засобами культурної поведінки та мислення.
		Теорія діяльності О. М. Леонтьєва.	Розвиток особистості згідно цієї теорії можлива у безмежній творчості, і ніяк не в діяльності задля задоволення своїх потреб.
		Теорія інформаційного суспільства (Д. Белл, А. Тоффлер, Р. Маклюен).	Засоби комунікації розглядаються в якості єдиного стимулу та джерела соціального розвитку. І інформація виступає основою культури та всіх культурних цінностей.
Використання базових положень культурологічної парадигми в соціально-педагогічній роботі з учнями. Виникає необхідність розширення зв'язків учня зі світом та залучення його до будь-якої творчості. Доречним є спрямування дітей на регулювання кількісної та якісної характеристики соціальної взаємодії на основі загальнолюдських цінностей (мистецтво, народні звичаї та традиції).			

Джерело: Розроблено автором

Додаток В

Діяльність соціального педагога у загальноосвітньому навчальному закладі України

Завдання	Об'єкти	Характеристика завдань
1	2	3
Здійснення соціально-педагогічного супроводу дітей загальноосвітніх навчальних закладів.	Учні початкової школи.	<ul style="list-style-type: none"> - визначення готовності дітей до навчання в школі (діагностика, методичне забезпечення корекційно - розвивальної роботи з дітьми, які виявились непередготовленими до шкільного життя); - соціально-педагогічний супровід процесу пристосування першокласників до шкільного життя (виявлення дітей, які мають проблеми в адаптаційний період; індивідуальна діагностика для визначення причин труднощів адаптації); - проведення індивідуальної та групової профілактичної та корекційної роботи в класах;
	Учителі молодших класів.	- консультування з питань індивідуального підходу в роботі з дітьми, які мають ускладнення в адаптації;
	Учні середньої школи.	- профілактика дезадаптації учнів під час переходу з початкової до середньої школи (виявлення можливої «групи ризику» дезадаптації учнів, які стикаються з труднощами в навчанні, поведінці, визначення причин і розробка шляхів їх подолання;
	Учні старших класів.	<ul style="list-style-type: none"> - допомога в професійному самовизначенні (групова діагностика професійних нахилів, інтересів, здібностей); - профорієнтаційні бесіди, ігри; - індивідуальні консультації з проблем професійного визначення; - виявлення готовності до «дорослого» життя; - діагностика варіантів особистісного самовизначення;
	Батьки учнів.	<ul style="list-style-type: none"> - консультування батьків з питань індивідуального підходу в роботі з дітьми у загальноосвітньому навчальному закладі; - донесення інформації у питаннях допомоги дітям щодо їх пристосування до умов навчання; - поінформування батьків щодо додаткових послуг, зокрема у позашкільній освіті; - індивідуальні і групові заняття з проблем неблагополуччя дітей у разі потреби; - просвіта щодо викликів життя та можливих загроз у житті дітей;

1	2	3
---	---	---

	Обдаровані учні та їхні батьки.	<ul style="list-style-type: none"> - виявлення обдарованих і талановитих дітей; - індивідуальні консультації для таких дітей і їх батьків; - соціально-педагогічний супровід розвитку підлітків: діагностика особистісних рис та якостей, стимулювання саморозвитку та самовиховання; - консультування з особистісних проблем; - тематичні бесіди, навчальні заняття, тренінги; - соціально-педагогічна допомога в кризових ситуаціях;
Участь у виховній роботі загальноосвітнього навчального закладу.	Педагоги.	<ul style="list-style-type: none"> - консультування класних керівників за результатами соціометричних досліджень; - координація дій вчителів, вихователів групи подовженого дня та батьків у разі виявлення дітей «групи ризику»; - проведення консультацій з педагогами з вибору виховних заходів щодо профілактики та корекції поведінки учнів;
	Учнівський колектив.	<ul style="list-style-type: none"> - спеціальні заняття з учнями для розвитку навичок приємного спілкування, пошуку розуміння, конструктивного розв'язання конфліктів; - виявлення дітей «групи ризику» (соціально-педагогічна діагностика з метою виявлення дітей, які мають труднощі в навчанні, поведінці; індивідуальна діагностика з визначення причин труднощів); - психологічна діагностика важковиховуваності; розробка програми соціально-педагогічної корекції девіантної поведінки підлітків; - соціально-педагогічний патронат; - профілактика правопорушень серед неповнолітніх (з'ясування мотивів девіантної поведінки; індивідуальні бесіди, обговорення ситуації в групі чи класному колективі; психокорекція); - орієнтація учнів на здоровий спосіб життя (профілактика тютюнокуріння, алкоголізму, наркоманії, ВІЛ/СНІДу, вживання психоактивних речовин), застосування корекційних програм; тренінгів); - попередження суїцидальної поведінки учнів (попередня діагностика факторів ризику; перша соціально-педагогічна допомога при загрозі суїциду; формування позитивного мікроклімату в учнівському колективі);
	Батьки учнів.	<ul style="list-style-type: none"> - залучення батьків до виховних та дозвілєвих заходів з метою профілактики та корекції поведінки їхніх дітей, формування позитивного психологічного клімату в учнівському та батьківському колективі;

1	2	3
Робота з оптимізації навчально-виховного процесу.	Учителі.	<ul style="list-style-type: none"> - соціально-педагогічна підтримка учителя (консультування, допомога у попередженні конфліктів між учнями, батьками); - гуманізація та демократизація навчально-виховного процесу (просвіта педагогів з питань комунікативної компетентності, попередження психологічного насильства, «ситуація очима дитини»); - підтримка та допомога у складних життєвих обставинах; - проведення тренінгів.

Джерело: Розроблено автором

Додаток Г

Рис.1. Чисельність працівників психологічної служби (ПС) системи освіти/соціальних педагогів¹

¹ Примітка. Чисельність працівників психологічної служби системи освіти та соціальних педагогів з 2014 р. по 2017 р. подані без урахування АР Крим, тимчасово окупованих територій Донецької та Луганської областей

Джерело: Розроблено автором

Додаток Д

Характеристика періодів розвитку соціально-педагогічної роботи в загальноосвітніх навчальних закладах

Періоди	Характеристика періоду	Програми періоду
1	2	3
Пошуково-адаптаційний (1980–1992)	Переосмислено роль дитини у суспільстві, розуміння необхідності здійснення соціально-педагогічної роботи у загальноосвітньому навчальному закладі, як провідному соціальному інституті держави.	«Конвенція про права дитини» (1989).
Нормативно-методичний (1993–2005)	Виписано ґрунтовну законодавчу базу соціально-педагогічної роботи в загальноосвітніх навчальних закладах у різних сферах життєдіяльності дітей, їхніх батьків, педагогічного колективу.	Державна національна програма «Освіта» («Україна XXI століття») (1993). «Концепція національного виховання». Схвалена Всеукраїнською педагогічною радою працівників освіти (1994). Національна програма «Діти України» (1996). Національна програма патріотичного виховання населення, формування здорового способу життя, розвитку духовності та зміцнення моральних засад суспільства (1999). Комплексна програма профілактики злочинності на 2001-2005 роки (2000). Додаткові заходи щодо забезпечення виконання Національної програми «Діти України» на період до 2005 року» (2001). Національна програма «Репродуктивне здоров'я 2001-2005» (2001). Програма профілактики ВІЛ-інфекції/СНІДу на 2001-2003 роки (2001). Державна програма запобігання дитячій бездоглядності на 2003–2005 роки (2003). Програма МОН України/ АПН України/ ПРООН в Україні/ ЮНЕЙДС «Сприяння просвітницькій роботі «рівний-рівному» серед молоді України щодо здорового способу життя» (2002). Програма «Культура життєвого самовизначення» (2003).

1	2	3
Організаційно-технологічний (2006–2014)	Удосконалено нормативно-правову базу, запроваджено інноваційні форми та методи соціально-педагогічної роботи з дітьми в загальноосвітніх навчальних закладах.	<p>Державна програма подолання дитячої безпритульності і бездоглядності на 2006-2010 роки (2006).</p> <p>Державна програма «Репродуктивне здоров'я нації» на період до 2015 року (2006).</p> <p>Державна програма підтримки сім'ї на період до 2010 року (2007).</p> <p>Державна програма протидії торгівлі людьми на період до 2010 року (2007).</p> <p>Державна цільова програма роботи з обдарованою молоддю на 2007-2010 роки (2007).</p> <p>Державна цільова соціальна програма «Молодь України» на 2009-2015 роки (2009).</p> <p>Загальнодержавна програма забезпечення профілактики ВІЛ-інфекції, лікування, догляду та підтримки ВІЛ-інфікованих і хворих на СНІД на 2009-2013 роки (2009).</p> <p>Загальнодержавна програма «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини» на період до 2016 року (2009).</p> <p>Державна цільова соціальна програма зменшення шкідливого впливу тютюну на здоров'я населення на період до 2012 (2009).</p> <p>Концепція розвитку інклюзивного навчання (2010).</p> <p>Національна кампанія «Стоп насильству!» на період до 2015 року (2010).</p> <p>Державна цільова соціальна програма протидії торгівлі людьми на період до 2015 року (2012).</p> <p>Програма «Особиста гідність. Безпека життя. Громадянська позиція» (2012).</p>

Джерело: Розроблено автором

Додаток Е

**Соціально-педагогічна робота з дітьми в загальноосвітніх навчальних
зкладах пошуково-адаптаційного періоду (1980–1992)**

Напрями	Зміст	Форми та методи
1	2	3
Діагностичний	Вивчення особистості школяра та його найближчого оточення; статусу учня в класі; сімей учнів; відношення учнів до шкідливих звичок; професійного самовизначення учнів;	Методи документалістики; опосередкованого вивчення; спостереження; бесіди; опитування; інтерв'ювання; соціометричні методи дослідження; написання творів: «Де працюють мої батьки», «Що мені найбільше подобається», «Наша сім'я»; метод самооцінки;
Охоронно-захисний	захист прав дітей; формування правосвідомості учнів;	бесіди щодо законодавчої бази, з питань правових знань; анкетування; диспути; правові олімпіади; кінолекторії «Підліток і закон»; радіогазети; екскурсії; клуби правових знань;
Консультативний	вирішення проблем подолання педагогічної занедбаності дітей; оздоровлення учнів;	консультації батьків зі спеціалістами; години спілкування; консультування щодо літнього та зимового оздоровлення учнів; консультації (групові та індивідуальні) з прав випускників пільгових категорій щодо вступу до вищих навчальних закладів;
Профілактичний; корекційний	запобігання шкідливим звичкам школярів; запобігання важковиховуваності; формування активної життєвої позиції; підготовка учнів до сімейного життя;	бесіди; лекції; конференції батьків за наступними темами: «Негативний вплив алкоголю на стосунки і виховання дітей у сім'ї», «Роль сім'ї в антиалкогольному вихованні», «Сімейні свята і пияцтво», «Куріння і молодь», «Пияцтво – соціальне зло», «Алкоголь і розумова праця», «Особливості впливу алкоголю на молодий організм»; кінолекторії: «Алкоголь – ворог розуму», «Алкоголь і спорт – несумісні», «До шістнадцяти», «Алкоголь, виробництво, суспільство»; «круглі столи», диспути, вікторини: «Алкоголь – ворог спортсмена», «Твоє здоров'я – в твоїх руках»; стенди, стінгазети, вітрини; гурткова та громадська корисна праця; наставництво; усні журнали; екскурсії; зустрічі з видатними людьми; етичні бесіди; читацькі конференції; туристичні походи; культпоходи; військово-спортивні ігри; вечори танців; шефська та пошукова робота;

1	2	3
Організаційно-методичний	<p>створення сприятливого мікросередовища школи; мобілізація батьків на активну спільну роботу зі школою;</p> <p>формування педагогічної культури батьків;</p> <p>створення умов для професійного самовизначення учнів.</p>	<p>науковці благодійна допомога; екологічні проекти: «Не зірви», «Ми пам'ятаємо вас, ветерани», «Допоможемо птахам узимку»; соціальні проекти: «Природа і ми», «Сім криниць людяності»; шкільне агентство радіо і преси; керівництво учнівськими гуртками, секціями; проведення вечорів у школах; дні відкритих дверей для батьків; університет педагогічних знань; класні та загальношкільні збори батьків; кінолекторії педагогічної тематики; науково-практичні конференції: «Підліток і його вільний час», «Ростимо справжнього громадянина»; методичні розробки лекторіїв для старшокласників, тематичних вечорів, бесід з циклу «Біографія професій» із запрошенням передовиків виробництва; вечори, ранки, бесіди на теми: «Я захищаю улюблену професію», «Праця звеличує людину»; екскурсії на підприємства; тематичні полиці, стенди «Вибір професії – державна справа», «Куди піти вчитися, працювати»; вечори «Професії наших батьків»; стенди «Такі професії потрібні нашому місту»; куточки: «Свідоме обрання професії – запорука творчої праці».</p>

Джерело: Розроблено автором

Додаток Ж

Соціально-педагогічна робота з дітьми в загальноосвітніх навчальних закладах нормативно-методичного періоду (1993–2005)

Нап- рями	Зміст	Форми та методи
1	2	3
Діагностичний	Оцінка фізичного та психічного здоров'я учнів; визначення рівня адаптації дітей; вивчення педагогічного колективу інтернатних закладів; вивчення проявів насильства (булінгу); вивчення ціннісно-мотиваційної сфери; виявлення дітей «групи ризику»; визначення рівня усвідомленого ставлення батьків до прав дітей;	Опитувальник особистісної адаптованості школярів (А. Фурман), експрес-діагностики характерологічних особливостей (Айзенко), діагностика емоційного стану учня (кольоровий тест Люшера), діагностика стану агресії у підлітків (А. Басс і А. Дарка), типового реагування на конфлікті ситуації (К. Томас); локус-контроль (Дж. Роттер), тест «Комунікативна толерантність» (В. Бойко); тест шкільної тривожності Філіпса, опитувальник для виявлення особливостей характеру, схильностей та інтересів 16 PF (Р. Кеттелла), ціннісні орієнтації (М. Рокіч), шкала мотивації схвалення (Краун–Марлоу), тест професійної позиції педагогів «ХіМ» (автори А. Бадак, Є. Ківшик), шкала соціального інтересу (J.E.Crandall), референтометрія, анкета «Торгівля людьми», патохарактерологічний діагностичний опитувальник (ПДО) (А. Личко), діагностика неузгодженості стосунків підлітка (Н. Максимова), опитувальник «Аналіз сімейних взаємин» (АСВ), анкета «Адаптація», тест незакінчених речень; методики: оцінка рівня фізичного здоров'я «Школяр» (В. Шаповалова), акцентуації характеру і темперамента особистості (Г. Шмишек, К. Леорнгард), моніторинг соціалізації особистості учня (І. Рожков), «Карта сформованості загальнолюдських якостей», методика ранніх спогадів (W.R.Rule), вивчення проявів гендерної поведінки (С. Бем); години знайомства, аналіз проблемних ситуацій; аналіз самооцінки (Т. Дембо, С. Рубінштейн), мозкові штурми;

1	2	3
Оохоронно-захисний	захист прав та інтересів дітей, реінтеграція дітей у сім'ю; формування відповідальної поведінки;	тренінги, семінари: «Умови та шляхи реалізації прав дитини в сім'ї», «Дитина як суб'єкт права», «Ставлення батьків до прав дитини», «Сім'я як середовище реалізації прав дитини»; міні-вистави «Права усім – обов'язки кожному»; ерудит-шоу «Правова соціалізація – крок уперед»; бесіди, індивідуальні консультації родичів; спільні заходи :свята, походи в кіно, екскурсії; рольова гра «Пори року»; тренінгові ігри: «Обов'язкова поведінка підлітків», «Наше майбутнє у наших руках», «Я відповідаю за свої дії»;ігри: «Правовий букварик», «Правовий футбол», «Вилучи зайве», «Склади веселку», інформаційно-пізнавальні години, рольові ігри, турніри правознавців, ерудит-шоу, вікторини; правові дискусії, вечори питань і відповідей, робота з правовими джерелами, виставки творчих робіт учнів, акції, тижні популяризації правових знань; гра «Станція моїх прав», обмін думками «Чи порушуються мої соціальні права, турнір ораторів соціального права, гра-екстрим, тренінги, бесіди «Мої основні права», «Я маю право на освіту», «Я маю право на здоров'я», «Я маю право на повноцінне харчування», виставка малюнків «Я знаю свої права»; конкурс «Хто краще знає свої права», фестивалі, «Аукціон з питань права», дебати, мозковий штурм «Як знищити злочинність», імітаційні ігри, а саме сюжетно-рольові: «Захист прав споживачів», ділові, ілюстративні «Різне значення терміну закон»;
Профілактичний, корекційний	формування здорового життя школярів та педагогічного колективу; допомога дітям «групи ризику»; робота з бездоглядними та безпритульними учнями та їхніми батьками; подолання депривації; попередження булінгу; робота з профілактики торгівлі людьми;	дискусійні клуби «Скажемо «Ні!» поганим звичкам»; екскурсії до Будинків природи для поліпшення самопочуття, настрою; тренінги: «Як бути цілісним і контролювати своє життя», «Життя без гачка», «Як стати творцем свого життя. Я-це я», «Підлітковий алкоголізм – дорога в нікуди»; шкільні театри «Модно бути здоровим»; Сократівські бесіди: «Кому краще живеться – сумлінній чи безсовісній людині?», «Ким бути краще: тираном чи тим кого тиранять?», конкурси, марафони; «мозковий штурм», акції; метод «рівний-рівному»; проблемні семінари, дискусії, рольові та ділові ігри, брифінги, тренінги, методики «самокерована групова робота»; лекторії, диспути, рольові ігри, методики «життєвих ситуацій», народні університети, лекторії, конференції, тематичних батьківських зборів;лекторій для батьків «Шкідливі звички та їх попередження», «Агресивність», «Твоє здоров'я – в твоїх руках», «Знай свої права»;соціальна реклама;тренінгові заняття, ігри, виховні бесіди; конференції, буклети «Явище булінгу – руйнація суспільства»; усний журнал «Рабство та його сучасні прояви», вітрини зі спеціальною літературою, театралізовані форми, виставки-конкурси, «мозковий штурм», відео лекторій «Станція призначення – ЖИТТЯ» рольові ігри;

1	2	3
Консультативний	допомога у розв'язанні конфліктів; асоціальна поведінка; правові питання, робота з дистантними сім'ями; реінтеграція;	сімейне консультування у вирішенні проблем внутрішньосімейного спілкування; індивідуальні консультації батьків дітей «групи ризику», індивідуальна робота з учнями облікових категорій; мотиваційне консультування учнів з девіантною поведінкою; групові та індивідуальні консультації у питаннях соціальної та матеріальної підтримки, навчальне консультування з питань оформлення документації щодо соціальних пільг, майнових та житлових прав дитини; консультації осіб, які зголосилися тимчасово замінити дітям батьків, які виїжджають за кордон; консультативна робота з жертвами насилля; сімейне консультування родичів з питань повернення дитини у сім'ю;
Організаційно-методичний	сприяння соціальній активності учнів; підвищення рівня педагогічної культури батьків; організація заходів щодо профілактичної та корекційної роботи з різних видів залежностей; адаптація; реінтеграція; профорієнтаційна робота.	методичні матеріали та інформаційні куточки щодо здійснення профілактики алкоголізму, проституції, наркоманії; просвіта батьків (народні університети, лекторії, конференції); залучення батьків до спільної з дітьми діяльності (шкільні свята, конкурси); проведення тематичних батьківських зборів; розробка спеціальних пам'яток для батьків; участь у створенні мобільних бригад для визначення місць перебування дітей, які мали залежності, випрацювання планів спільних дій між лікарями, педагогами, психологами; надання методичної допомоги сім'ям дітей «групи ризику»; організація зустрічей з представниками центру у справах сім'ї, дітей та молоді, дитячої кімнати міліції; оновлення бази даних дітей облікових категорій; семінари методичного об'єднання педагогів «Проблеми адаптації підлітків у загальноосвітньому навчальному закладі» із залученням батьків та медичних працівників; організація та координація гурткових занять вдома; організація візитів дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, у сім'ю і навпаки до школи-інтернату; екскурсії до вищих навчальних закладів, на підприємства.

Джерело: Розроблено автором

Додаток 3

Соціально-педагогічна робота з дітьми в загальноосвітніх навчальних закладах організаційно-технологічного періоду (2006–2014)

Напрями	Зміст	Форми та методи
1	2	3
Діагностичний	Визначення дітей «групи ризику», схильних до асоціальної поведінки; рівня соціальної зрілості старшокласників; батьківського відношення до дитини; потреб дитини; соціального інтелекту обдарованих дітей; причин та наслідків жорстокого поводження з дітьми;	Бесіди, анкета «Оцінка припустимості вчинків та життєвих принципів сучасних учнів» (О. Позднякова), тестування, ранжування, інтерв'ювання; методика «Незакінченні речення» (Сакса і Сіднея), методика «Ціннісні орієнтації» (М. Рокич), методика дослідження самооцінки (Ч. Спілберг); «Тест-опитувальник батьківського відношення» (А. Варга, В. Стольний); метод збору інформації фокус-груп; методики діагностики проявів гендерної поведінки (С. Бем); «Самооцінка якості життя», «Карта соціальних зв'язків», «Генограма», «Еко-карта», «Карта бажань», «Моя зайнятість та розподіл часу»; психодіагностика соціальної обдарованості (К. Хеллер), опитувальник для батьків (О. Лосева), шкала рейтингу поведінкових характеристик (Дж. Рензуллі); тест CIAS (Шкала Інтернет-залежності Чена);
Охоронно-захисний	захист прав та інтересів дітей загальноосвітнього навчального закладу;	тижні права: «Дотримання прав та обов'язків дитини в школі та за її межами» за участю студентів юридичних факультетів; твори-есе: «Права людини. Моя власна думка»; тематичні години спілкування; конференції на тему «Взаємодія школи з правоохоронними органами щодо недопущення неправомірної поведінки», «Право людини на життя, свободу, недоторканність»; усний журнал «Права людини – основа життя демократичного суспільства»; виставки малюнків: «Мої права та обов'язки»; театралізовані години спілкування «Знаємо свої права, виконуємо свої обов'язки», конференції «Право людини на життя, свободу, недоторканність», стенди «Права дитини»; методика «Коло друзів»;

1	2	3
Профілактичний, корекційний	<p>адаптація дитини в соціальному середовищі загальноосвітнього навчального закладу; подолання дистантності дітей з батьками; засвоєння соціального досвіду батьків; формування здорового способу життя; комп'ютерна та Інтернет – залежності; кібербулінг; формування соціального здоров'я учнів; формування соціальної активності; запобігання жорстокому поводженню; попередження девіацій та агресивної поведінки; запобігання торгівлі людьми; гендерна соціалізація;</p>	<p>бесіди за темами: «Добре чи погано?», «У квартирі», «У дворі», «Вулиця», «Транспорт»; ігрові форми з використанням методу наслідування та емоцій; бесіди/тренінги щодо толерантного ставлення до людей з обмеженими можливостями «Всі ми різні, всі ми рівні», педагогічні години, педагогічні наради; відео лекторії; тижні солідарності; мейнстримінг; тренінгові заняття «Мій клас - моя родина», години спілкування «Я і колектив»; родинні фестивалі; ігри-свята «Ми – одна родина»; виставки спільних творчих робіт батьків «Традиції та захоплення нашої родини»; дискусії: «Чи потрібна людині сім'я», тренінг «Навчись казати «Ні!», вирішення проблемних ситуацій «Діагноз-любов»; ігри: імітаційна «Сімейний договір» та рольова «Навчись відмовлятися», метод незакінченого речення «Ознаки справжньої любові – це...», «Реаліті-шоу: батьки та діти»; фотовиставки: «Сімейні вечери», «Свято в школі-інтернаті», виставки дитячих робіт; «Індивідуальні освітні маршрути»; «години соціального педагога»; настільні ігри: «Пригоди у країні Здоровляндії», «Володар кілець»; естафети, змагання, квести «Моє здоров'я», «Наші діти – майбутнє України», форум-театр «Дозвілля та здоров'я», дискотеки «Будь активним»; тренінгові заняття: «Суд над шкідливими звичками», бесіди «Станція призначення – щасливе, вільне життя», танцювальні конкурси «Міні-майданс», конкурси графіті «Здоров'я – це диво», ярмарки здоров'я; відео лекторії: «ВІЛ серед нас», «Ведмідь та трубка», «Бережи себе», «Запобігання шкідливим звичкам»; «Реєструвати чи не реєструвати свої відносини з коханою людиною?», «Чи може шлюб змінити особистість, яка схильна до аморальної поведінки?», «Початок статевого життя у підлітковому віці: за і проти?»;</p>

1	2	3
		<p>лекції-консультації «Культура харчування», «Вплив реклами на здоров'я підлітків», «Способи самостійного подолання перевтоми під час навчального процесу у школі»; метод поведінкових навичок; програвання небезпечних ситуацій; «круглі столи»: «Мобільний телефон - засіб зв'язку, а не спілкування»; тренінг для вчителів «Безпечний Internet – крок до успіху»; інтерактивні театри; міні-спектаклі, дебати, запитання-відповіді, ділові ігри, психодрами та соціодрами; вікторини, конференції, диспути, дискусії, ситуаційно-рольові, імітаційні, інтелектуальні ігри, шоу-програми, змагання, індивідуальні творчі роботи, інтерактивна настільна гра «СТОП насильству!»; дискусії з батьками «Фізичне покарання: ефективний засіб виховання чи порушення прав дитини?», «Розуміння чи протистояння: дорослі і підлітки?»; лекції: «Скажи насильству в сім'ї та школі – Ні!», «Жорстокому поводженню – Ні!»; арт-терапія; комікси, малювання: «Ситуації в житті, в яких я почуваю себе невпевнено»; сімейний театр: «Я підготовлений до родини, а ти?», «Відповідальні батьки – щасливі діти», відео лекторії: «Запобігання торгівлі людьми та експлуатації дітей»; усні та письмові колоквиуми, евристична бесіда, дискусія «Ким бути краще: хлопцем чи дівчиною?», медіація, екскурсії до районних судів, до Куряжської виховної колонії ім. А. С. Макаренка; тренінгові заняття «Вміння протистояти злочинам і правопорушенням в суспільстві»;</p>

1	2	3
Консультативний	<p>сприяння готовності дитини до школи; підтримка обдарованості дітей; допомога обдарованим учням та їхнім батькам щодо реалізації можливостей та перспективного розвитку дітей; підтримка дітей, батьки яких знаходяться за кордоном, що опинилися у складних життєвих обставинах; допомога учням з особливими освітніми потребами, їхнім батькам та вчителям, які викладають в класах з інклюзивною формою навчання;</p>	<p>індивідуальне та групове консультування щодо встановлення стосунків з однолітками, вчителями, у набутті навичок адекватного поводження в новому соціальному середовищі, частиною якого є найближче оточення – родина, учнівський та трудовий колективи, сусіди; консультації з юридичних питань щодо прав дітей, їхніх сімей, дотримання соціальних гарантій, відповідальності осіб, що вдаються до протиправних дій по відношенню до дитини; сімейне консультування у питаннях оздоровлення стосунків між членами сім'ї, розуміння стану і потреб дитини; індивідуальне консультування з прийняття дорослими обдарованості дитини, особливостей її поведінки, світорозуміння, схильностей; інформаційне консультування дітей щодо їх прав і обов'язків в умовах навчання в загальноосвітньому навчальному закладі; батьків і педагогів у процесі впровадження індивідуальної програми розвитку учня; з проблем «учень-правопорушник», «дитина з неблагополучної сім'ї»; батькам та вчителям з питань охорони дитинства; мотиваційне консультування з проблем навчання, виховання, у питаннях самотності, формування здорового способу життя; посередницьке консультування при вирішенні конфліктних ситуацій;</p>

1	2	3
Організаційно-методичний	громадянська соціалізація старшокласників; здійснення профорієнтаційної роботи; благодійна та волонтерська діяльність.	мозковий штурм «Хто такий організатор і чим він займається?», «Як стати успішною командою?», «Моє хобі – моє майбутнє», кейс-метод, метод проектів: «Планування виставки»; бесіди з представниками ЦСССДМ на тему «Суспільно-громадська діяльність у нашому регіоні»; дискусії «Учнівське самоврядування: за і проти», «Для чого потрібна ефективна команда?», «круглий стіл» «Староста класу: обов'язки та права»; відеолекторії: «Пам'ятна прогулянка», «Чоловік і жінка, «Тіло людини», «Інтуїція», «Що потрібно дівчині», «Один прекрасний день, «Переслідуючи щастя», «Хатіко», «Легенда про кохання»; конкурси, спортивні змагання, різноманітні ігри, факультативні заняття, робота в гуртках; круглі столи, загальні збори; тематичні батьківські збори, місячники профорієнтаційної роботи, відео лекторії, ярмарки вакансій; гра «Ким я хочу стати?», виставки малюнків «Моя майбутня професія», бесіди, професійні ігри, вікторини, різноманітні конкурси, години професійного інформування, презентації професій, консультації з використанням «Профорієнтаційних терміналів», конкурси творів есе: «Вибір професії – вибір долі», «Професія майбутнього», оформлення альбомів «Люди різних професій рольові ігри, гра-подорож, квест-гра «Світ професій», ділові ігри: «Співбесіда з роботодавцем», професійні ігри: «Вперед, у майбутнє!», «Хто є хто?», акції: «Новорічні подарунки для дітей захисників», «Діти – дітям», «Допоможемо бійцям АТО», «Зіграємо захисників України», «Пасхальний кошик для солдата», «Добро жменями», «Сумка для випускника з притулку», «Ліки замість квітів».

Джерело: Розроблено автором

Додаток К

**Змістовне наповнення соціально-педагогічної роботи в
загальноосвітніх навчальних закладах**

<i>Пара- дигми</i>	<i>Пе- ріоди</i>	<i>Зміст</i>	<i>Форми та методи</i>
Когнітивно-інформаційна, компетентісна, особистісна, культурологічна.	Пошуково-адаптаційний період (1980–1992)	Вивчення особистості учня та його статусу в класі, сімей учнів, виявлення учнів «групи ризику», захист прав дітей; формування правосвідомості учнів, робота з педагогічно занедбаними дітьми, запобігання шкідливим звичкам у школярів, важковиховуваності; профорієнтаційна робота, робота з жертвами жорстокого поводження;	Метод документалістики; бесіди; спостереження; опитування; години спілкування; соціометричні методи; написання творів з сімейної тематики, дискусії, клуби правових знань, години спілкування, вечори запитань і відповідей, диспути, кінолекторії, радіогазети; екскурсії; конференції, вікторини, стінгазети; гурткова та громадська корисна праця; наставництво, загальношкільні та класні батьківські збори, круглі столи, вікторини, інсценування, стенди, стінгазети;
	Нормативно-методичний період (1993–2005)	діагностика та моніторинг соціального статусу, фізичного, психологічного та соціального здоров'я учнів, рівня їх адаптації до умов навчання, суспільного життя; профілактика девіантної поведінки та насильства, реінтеграція дітей у сім'ю; формування відповідальної поведінки;	анкетування; тестування; інтерв'ювання; інтелектуальні турніри, індивідуальні та групові консультації, проєктивні методики; проблемні семінари, ігри, брифінги, тренінги, міні-вистави, ерудит-шоу, аукціони з питань права, дебати, міні-вистави, мозковий штурм, соціальна реклама, рівний-рівному, факультативні курси, народні університети, сократівські бесіди;
	Організаційно-технологічний період (2006–2014)	визначення потреб, рівня соціальної зрілості, сприяння доступу до навчання дітям з особливими освітніми потребами, соціальний супровід дітей і сімей, профілактика та корекція різних видів залежності; попередження проявів суїцидальної поведінки; формування соціального здоров'я, соціальної активності; благодійна діяльність.	«години соціального педагога», настільні ігри, квести, форум-театри, медіація, адвокація, дискотеки, флеш-моби, арт-терапія, анімотерапія, «коло друзів», мейнстримінг, сімейний патронаж, факультативні курси, презентації професій, акції, консультації з використанням «профорієнтаційних терміналів», віртуальні екскурсії до вищих навчальних закладів.

Джерело: Розроблено автором

Додаток Л

Список опублікованих праць здобувача за темою дисертації

Наукові праці, в яких опубліковані основні результати дослідження:

1. Веретенко І. М. Традиції підтримки сім'ї в українських громадах // Соціальна педагогіка : теорія та практика. 2012. №4. С. 95–101.
2. Веретенко І. М. Діяльність соціального педагога з сім'ями в загальноосвітніх навчальних закладах // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка. Сер. Педагогічні науки. Чернігів : ЧНПУ, 2012. Вип. 104. Т.1. С. 57–60.
3. Веретенко І. М. Сучасні парадигми соціально-педагогічної роботи // Науковий вісник Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. Сер. Педагогіка та психологія : зб. наук. пр. Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2014. Вип. 687. С. 25–30.
4. Веретенко І. М. Нормативно-правове забезпечення соціально-педагогічної роботи в умовах загальноосвітнього навчального закладу // Педагогіка та психологія : зб. наук. пр. / за заг. ред. акад. І.Ф. Прокопенка, проф. С.Т. Золотухіної. Харків : Вид-во ТОВ «Щедра садиба плюс», 2015. Вип. 48. С. 24–31.
5. Лисенко С. А., Веретенко І. М. Особливості професійної підготовки соціальних педагогів до діяльності в загальноосвітніх навчальних закладах на сучасному етапі // Педагогічні науки : теорія, історія, інноваційні технології. 2015. № 6 (50). С. 232–240.
6. Веретенко І. М. Зміст соціально-педагогічної роботи в загальноосвітньому навчальному закладі у період 2006-2015 роки // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Сер. Педагогічні науки Луганськ : ЛНУ ім. Т.Г. Шевченка, 2016 №1. Ч.І С. 13–21.
7. Веретенко І. М. Збереження та зміцнення здоров'я учнів в загальноосвітніх навчальних закладах у період 1991-2005 роки // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка (педагогічні науки). № 1 (306) лютий 2017. Частина III. С. 221–227.

8. Веретенко І. М. Інновації у соціально-педагогічній роботі загальноосвітніх навчальних закладів // International scientific professional periodical journal «THE UNITY OF SCIENCE». Publishing office Beranovych str., 130, Czech Republic-Prague, 2016. P. 23–25.

9. Веретенко І. М. Соціально-педагогічна робота в загальноосвітніх школах-інтернатах для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування // Молодий вчений : наук. журн. (педагогічні науки). № 5 (45) травень, 2017 р. Херсон : Гельветика, С. 292–295.

Опубліковані праці апробаційного характеру

10. Веретенко І. М. Соціально-педагогічна діяльність соціального педагога в закладах освіти // Сучасна сім'я та соціальні інституції: шляхи партнерської взаємодії : матеріали Всеукр. наук.-практ. конференції. Київ : Київ. ун-т імені Бориса Грінченка, 2012. С. 45–48.

11. Веретенко І. М. Функціональний підхід соціального педагога в роботі загальноосвітнього навчального закладу // Культура та інформаційне суспільство XXI століття : матеріали Всеукр. наук.-теорет. конф. молодих учених (24-25 квітня 2014 р.) / під ред. проф. В. М. Шейка [та ін.]. Харків : ХДАК, 2014. С. 46–47.

12. Веретенко І. М. Інтеграція дітей з особливостями психофізичного розвитку в середовище загальноосвітнього навчального закладу // Соціально-педагогічна діяльність у сфері дозвілля: проблеми та перспективи : матеріали Всеукр. наук.-теорет. конф., присвяченої 85-річчю ХДАК, (6 листопада 2014 р.) / під ред. проф. А. Рижанової [та ін.]. Харків : ХДАК, 2014. С. 65–67.

13. Веретенко І. М. Соціально-педагогічна робота з сім'єю у загальноосвітніх навчальних закладах // Соціально-педагогічна підтримка сім'ї з дитиною : матеріали Всеукр. наук.-практ. семінару (20 березня 2014 р.). Запоріжжя : ЗНУ, 2014. С. 15–16.

14. Веретенко І. М. Соціально-педагогічна робота з профілактики насильства щодо дітей // Дитинство без насилля : суспільство, школа і сім'я

на захисті прав дітей : зб. матеріалів Міжнар. наук.-практ. конференції / за заг. ред. проф. О. Кікінеджі. Тернопіль : Стереарт, 2014. С. 628–630.

15. Веретенко І. М. Підготовка соціальних педагогів до здійснення соціально-педагогічної профілактики в умовах ЗНЗ // Актуальные вопросы развития экономики и профессионального образования в современном обществе : материалы XII Междунар. науч.-практ. конференции, (Екатеринбург, Алматы, Харьков, Елабуга 18 марта 2015 г.) : в 2-х т. Екатеринбург: РГППУ, 2015. Т.2. С. 348–351.

16. Веретенко Т. Г., Белоліпцева О. В., Веретенко І. М. Підготовка соціальних педагогів до попередження адиктивної поведінки підлітків в загальноосвітньому навчальному закладі // Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах Європи та Азії : матеріали XII Міжнар. наук.-практ. інтернет-конференції, (30-31 березня 2015 р.) : зб. наук. пр. Переяслав-Хмельницький, 2015. С. 116–117.

17. Веретенко І. М. Соціально-педагогічна профілактика девіантної поведінки дітей та учнівської молоді // Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах Європи та Азії : матеріали XIX Міжнар. наук.-практ. інтернет-конференції, (30-31 жовтня 2015 р.) : зб. наук. пр. Переяслав-Хмельницький, 2015. С. 63–65.

18. Веретенко І. М. Волонтерська діяльність в загальноосвітніх навчальних закладах України // Economics, science, education: integration and synergy : матеріали міжнародної наук.-практ. конференції (м. Братислава, 18-21 січня 2016 року) : у 3-х т. Київ: Вид-во «Центр навчальної літератури», 2016. Т.1. С. 28–29.

19. Веретенко І. М. Культурологічний підхід у соціально-педагогічній роботі з учнівською молоддю в загальноосвітньому навчальному закладі // Současná ukrajinistika. Problémy jazyka, literatury a kultury : Olomoucké sympozium ukrajinistů střední a východní Evropy (25-27.8.2016) / Univerzita Palackého v Olomouci, 2016. S. 651–656.

20. Веретенко І. М. Формування ненасильницької поведінки в учнів загальноосвітніх навчальних закладів України // Сучасні підходи до формування професійної самосвідомості фахівців соціальної сфери в умовах реалізації гендерної політики в Україні : матеріали Регіональної наук.-практ. конференції (23 березня 2017 року, Харків-Куряж) / Комунальний заклад «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради ; за заг. ред. Г. Ф. Пономарьової. Харків : ФОП Петров В. В., 2017. С. 170–173.

21. Веретенко І. М. Соціально-педагогічна робота з кібербезпеки учнів загальноосвітніх навчальних закладів України // Концептуальні шляхи розвитку : педагогічні науки. Матеріали Міжнародної наук.-практ. конференції (м. Дніпро, 12-13 травня 2017 року). Херсон : Видавничий дім «Гельветика», 2017. С. 104–106.

Опубліковані праці, які додатково відображають наукові результати дисертації:

22. Веретенко І. М. Соціально-педагогічна допомога громади у зміцненні сімейних цінностей в Україні // Новая формула науки-2011 : материалы I международной науч.-практ. конференции молодых исследователей. Барановичи : РИО БарГУ, 2012. С. 120–121.

Додаток М

Відомості про апробацію результатів дисертації

Міжнародні науково-практичні конференції:

1. Міжнародна науково-практична конференція «Дитинство без насилля : суспільство, школа і сім'я на захисті прав дітей» (м. Тернопіль, 29-30 квітня 2014). Очна участь з доповіддю: «Соціально-педагогічна робота з профілактики насильства щодо дітей».

2. XII Міжнародна науково-практична інтернет-конференція «Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах Європи та Азії» (м. Переяслав-Хмельницький, 30-31 березня 2015). Заочна участь. Тези: «Підготовка соціальних педагогів до попередження адитивної поведінки підлітків в загальноосвітньому навчальному закладі».

3. XIX Міжнародна науково-практична інтернет-конференція «Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах Європи та Азії» (м. Переяслав-Хмельницький, 30-31 жовтня 2015). Заочна участь. Тези: «Соціально-педагогічна профілактика девіантної поведінки дітей та учнівської молоді».

4. Міжнародна науково-практична конференція «Концептуальні шляхи розвитку: педагогічні науки» (м. Дніпро, 12-13 травня 2017). Заочна участь. Тези: «Соціально-педагогічна робота з кібербезпеки учнів загальноосвітніх навчальних закладів України».

5. Міжнародна конференція. VII Оломоуцький симпозіум українців центральної та східної Європи «Současná ukrajinistika. Problémy jazyka, literatury a kultury» (м. Оломоуц, Чехія, 25-27 серпня 2016). Очна участь з доповіддю: «Культурологічний підхід у соціально-педагогічній роботі з учнівською молоддю в загальноосвітньому навчальному закладі».

6. I Міжнародна науково-практична конференція молодих дослідників «Новая формула науки-2011» (м. Барановичи, Білорусь, 22 грудня 2011). Очна участь з доповіддю: «Соціально-педагогічна допомога громади у зміцненні сімейних цінностей в Україні».

7. Міжнародна науково-практична конференція «Economics, science, education: integration and synergy» (м. Братислава, Словаччина, 18-21 січня 2016). Заочна участь. Тези: «Волонтерська діяльність в загальноосвітніх навчальних закладах України».

8. XII Міжнародна молодіжна науково-практична конференція «Актуальные вопросы развития экономики и профессионального образования в современном обществе» (м. Єкатеринбург, Росія, 18 березня 2015). Заочна участь. Тези: «Підготовка соціальних педагогів до здійснення соціально-педагогічної профілактики в умовах ЗНЗ».

Всеукраїнські наукові конференції:

9. Всеукраїнська науково-практична конференція «Сучасна сім'я та соціальні інституції: шляхи партнерської взаємодії» (м. Київ, 17 травня 2012). Очна участь з доповіддю: «Соціально-педагогічна діяльність соціального педагога в закладах освіти».

10. Всеукраїнська науково-теоретична конференція молодих учених «Культура та інформаційне суспільство XXI століття» (24-25 квітня 2014). Очна участь з доповіддю: «Функціональний підхід соціального педагога в роботі загальноосвітнього навчального закладу».

11. Всеукраїнська науково-теоретична конференція «Соціально-педагогічна діяльність у сфері дозвілля: проблеми та перспективи» (м. Харків, 6 листопада 2014). Очна участь з доповіддю: «Інтеграція дітей з особливостями психофізичного розвитку в середовище загальноосвітнього навчального закладу».

Регіональні науково-практичні конференції:

12. Регіональна науково-практична конференція «Сучасні підходи до формування професійної самосвідомості фахівців соціальної сфери в умовах реалізації гендерної політики в Україні» (Харків-Куряж, 23 березня 2017). Очна участь з доповіддю: «Формування ненасильницької поведінки в учнів загальноосвітніх навчальних закладів України».

Всеукраїнські науково-практичні семінари:

13. Всеукраїнський науково-практичний семінар «Соціально-педагогічна підтримка сім'ї з дитиною» (м. Запоріжжя, 20 березня 2014).
Очна участь з доповіддю: «Соціально-педагогічна робота з сім'єю у загальноосвітніх навчальних закладах».

Додаток Н

**Довідки/акти про впровадження результатів дисертації з теми
«Розвиток соціально-педагогічної роботи в загальноосвітніх навчальних
зкладах України (кінець XX – початок XXI століття)».**

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КОМУНАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«ХАРКІВСЬКА ГУМАНІТАРНО-ПЕДАГОГІЧНА АКАДЕМІЯ»
ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ РАДИ**

61001, м. Харків, провулок Руставелі, 7, тел/ факс (057) 732-46-30, e-mail hgpa@kharkov.com
Розрахунковий рахунок 35412001032413, 35427201032413, 35424301032413 ГУДКСУ в Харківській області
МФО 851011 Код 02125591

08.12.2016 № 01-12/769

на № _____ від _____

ДОВІДКА

**про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Веретенко Ірини Михайлівни**

**«Розвиток соціально-педагогічної роботи в загальноосвітніх навчальних
зкладах України (кінець XX – початок XXI ст.)», поданого на здобуття
наукового ступеня кандидата педагогічних наук
зі спеціальності 13.00.05. – соціальна педагогіка в освітній процес
Комунального закладу «Харківська гуманітарно-педагогічна академія»
Харківської обласної ради**

В освітній процес Комунального закладу «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради протягом 2013-2015 рр. було впроваджено результати дисертаційного дослідження І. М. Веретенко з теми «Розвиток соціально-педагогічної роботи в загальноосвітніх навчальних зкладах України (кінець XX – початок XXI ст.)».

Основні положення дисертації Веретенко І.М. було включено до змістових модулів навчальних курсів «Теорія та методика роботи соціального педагога в закладах освіти» та «Технології діяльності соціального педагога».

Новітні форми, методи, програми та технології роботи у загальноосвітніх навчальних закладах, визначені й обґрунтовані аспіранткою Веретенко І. М., сприяли підвищенню якості підготовки майбутніх соціальних педагогів до роботи з дітьми та учнівською молоддю. Врахування у змісті освіти різних аспектів проблеми соціально-педагогічної роботи у загальноосвітніх навчальних закладах сприяло розширенню наукового світогляду студентів, виробленню вмінь та навичок науково-педагогічного аналізу.

Довідку розглянуто та схвалено на засіданні кафедри соціальної роботи та соціальної педагогіки Комунального закладу «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради (протокол № 4 від 11.11.2016 р.).

ПРОРЕКТОР

З НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНОЇ РОБОТИ

І. О. СТЕПАНЕЦЬ

КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ БОРИСА ГРІНЧЕНКА

Бул. Бульварно-Кудрявська, 18/2, м. Київ,
Україна, 04053, тел./факс: +380 44 272-19-02
e-mail: kubg@kubg.edu.ua, www.kubg.edu.ua

BORYS GRINCHENKO KYIV UNIVERSITY

18/2 Bulvarno-Kudriavska St., Kyiv,
Ukraine, 04053, tel./fax: +380 44 272-19-02
e-mail: kubg@kubg.edu.ua, www.kubg.edu.ua

20.12.2017 № 195

На № _____ від _____

АКТ про впровадження результатів дисертації Веретенко Ірини Михайлівни на тему «Розвиток соціально-педагогічної роботи в загальноосвітніх навчальних закладах України (кінець XX – початок XXI століття)», поданої на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук зі спеціальності 13.00.05 – соціальна педагогіка

Упродовж 2015–2017 років на базі Київського університету імені Бориса Грінченка здійснювалася апробація результатів дисертації І.М. Веретенко з теми «Розвиток соціально-педагогічної роботи в загальноосвітніх навчальних закладах України (кінець XX – початок XXI століття)».

Матеріали дисертації використовувались та апробувались під час викладання навчальних дисциплін: «Сучасні парадигми соціальної педагогіки: актуальні проблеми соціальної педагогіки», «Сучасні стратегії надання соціальних послуг, мотиваційне консультування у соціальній роботі», «Технології соціально-педагогічної діяльності», «Соціальний супровід сім'ї».

Результати дисертації І.М. Веретенко включені в систему оптимізації навчання студентів університету, використовуються у розробці навчальних програм освітніх рівнів «бакалавр» та «магістр».

Упровадження окремих положень дисертації у професійну підготовку студентів сприяло підвищенню пізнавального інтересу студентів до оволодіння знаннями з проблем соціально-педагогічної роботи в загальноосвітніх навчальних закладах України кінця XX – початку XXI століття.

Результати дисертації І.М. Веретенко отримали високу оцінку при обговоренні й були затверджені на засіданні кафедри соціальної педагогіки та соціальної роботи Інституту людини Київського університету імені Бориса Грінченка і рекомендовані до подальшого впровадження (протокол № 6 від 10 травня 2017 року).

Акт виданий для подання до спеціалізованої вченої ради.

Проректор з наукової роботи,
доктор філологічних наук, доцент

Н. М. Віннікова

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДРОГОБИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ІВАНА ФРАНКА**

вул. Івана Франка, 24, м. Дрогобич, 82100; тел. (0324) 41-04-74, факс (03244) 3-38-77
e-mail: administrator@drohobych.net, код ЄДРПОУ 02125438

Від 19.12. 2017 р. № 3691

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Веретенко І.М. «Розвиток соціально-педагогічної роботи в загальноосвітніх
навчальних закладах України (кінець XX – початок XXI ст.)»
на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук
зі спеціальності 13.00.05 – соціальна педагогіка

Веретенко І.М. на базі Дрогобицького державного педагогічного університету протягом 2015-2016 навчального року здійснювала дослідно-експериментальну роботу за темою свого дисертаційного дослідження.

За результатами дослідження дисертанткою було впроваджено комплекс заходів, спрямованих на формування практичних умінь і навичок надання соціально-педагогічної допомоги дітям та молоді, батькам дітей та членам педагогічного колективу загальноосвітніх навчальних закладів: тренінги, семінари, круглі столи, фокус-групи за новітньою спеціально розробленою тематикою з наступних дисциплін «Вступ до спеціальності «Соціальна педагогіка», «Технології соціально-педагогічної діяльності», «Теорія та історія соціального виховання» для студентів освітнього рівня «бакалавр» зі спеціальності 023 «Соціальна робота» (освітня програма «Соціальна педагогіка»).

Обрана тематика повністю відповідає спрямованості підготовки майбутніх соціальних педагогів до соціально-педагогічної роботи в загальноосвітніх навчальних закладах, що дає підстави зробити висновок про актуальність наукового дослідження Веретенко І.М. та доцільність упровадження його результатів у практику соціально-педагогічної роботи соціальних педагогів загальноосвітніх навчальних закладів.

Результати впровадження матеріалів дисертаційного дослідження Веретенко І.М. були обговорені на засіданні кафедри соціальної педагогіки та корекційної освіти Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка 14 грудня 2017 року Протокол № 18 та рекомендовані до використання.

Завідувач кафедри соціальної педагогіки
та корекційної освіти,
доктор педагогічних наук, професор

Т.О. Логвиненко

Проректор з науково-педагогічної роботи,
кандидат економічних наук, доцент
ДДПУ ім. Івана Франка

Ю.Я. Вовк

